

HU ISSN 1219-543X

PUBLICATIONES
UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XIV. – FASCICULUS 1.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2009

HU ISSN 1219-543X

PUBLICATIONES
UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XIV. – FASCICULUS 1.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2009

PUBLICATIONES UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS
SECTIO PHILOSOPHICA

REDEGIT CONSILIUM MODERATORUM FACULTATIS
PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

PRAESES CONSILII MODERATORUM:
ZITA HORVÁTH

SECRETARIUS CONSILII MODERATORUM:
JÁNOS UGRAI

SOCII CONSILII MODERATORUM:

ATTILA DÓSA
JUDIT HELL
GÁBOR KECSKEMÉTI

Kiadja a Miskolci Egyetem
A kiadásért felelős: Dr. Dobróka Mihály rektorhelyettes
Miskolc-Egyetemváros, 2009
Megjelent a Miskolci Egyetemi Kiadó gondozásában
Felelős vezető: Dr. Péter József

A közleményt készítette: Nagy Krisztina
Példányszám: 200
Készült

Miskolci Egyetem Sokszorosító Üzeme
A sokszorosításért felelős: Kovács Tiborné üzemvezető
TU – 2009 – 780 – ME

TARTALOMJEGYZÉK

I. A társadalmi kívülállás és beilleszkedés problematikájának elméleti megközelítései	
Csepeli György: A deviancia változatai	7
Furmanné Pankucsi Márta: Rendképek, rendszerek és rendszerváltás. Beilleszkedni, de hova? Kívül maradni, de honnan?	13
Farkas Zoltán: A társadalmi struktúra és a rendi rétegződés	43
Szabó Csilla: Inautentikus létünk, avagy száz év magány?	53
Szepessy Péter: Vissza a metafizikához!	63
II. Társadalmi kívülállás és beilleszkedés – a hazai romák helyzete	
Szabó-Tóth Kinga: Kívülállás és beilleszkedés – sikeres romák identitásának vizsgálatán keresztül	71
Havasi Virág: Értékrendi és életminőségbeli különbségek a miskolci roma és nem roma lakosok körében	89
Kanczler Balázs: A cigány identitás változása az asszimiláció és szegregáció tükrében	111
Zsolt Péter: A kívülállás és a beilleszkedés médiaetikai szempontból – A nagycécsi tanulság	123
III. Közösségek, csoportok társadalmi beilleszkedése/kívülállása	
Németh Krisztina: Börtönök és elmeógyógyintézetek, bűnözők és őrültek – Az izoláció helyei, okai és működése	135
Bányai Borbála – Légmán Anna: Pszichiátriai betegek integrációjának lehetőségei egy szociális intézeti környezetben	147
Szász Antónia: Határmezsgyén. Progresszív közösségek a zsidó vallási mezőben	163
Gyukits György: A szegénységben élő fiatalok anyák életminősége és a szociális ellátórendszer	179
IV. Térbeli kívülállás és beilleszkedés	
Mihályi Helga: A Terület- és településfejlesztés, mint hazánk Európai Unióba történő illeszkedésének fontos eszköze	191
Gergely Júlia: A beilleszkedési törekvések hiánya és annak következményei a budapesti agglomerációban	199
Szerzőinknek	217

A DEVIANCIA VÁLTOZATAI

CSEPELI GYÖRGY

A deviancia fogalma mintha Platón barlangjában született volna, ahol az emberek gyerek-ségüknél fogva lábuknál és nyakuknál megbéklyózva egy helyen ülnek, és csak előre néznek: fejüket a béklyóktól nem tekerhetik körbe, a hátuk mögül, föntről lobogó tűz világít, e tűz és a béklyózottak között fent út vezet. Az út mentén alacsony fal épült, mint amilyen a közönség és a bűvészek között lévő kerítés, mikor az utóbbiak csodákat mutogatnak. A kis fal mentén mindenféle holmit hurcolnak úgy, hogy a fal fölé magasuljanak: emberszobrokat, állatok kő és fa képmásait, és amint valószínű, a holmikat hurcolók egy része beszél, a másik meg hallgat. Az ilyen emberek önmagukból és egymásból nem látnak mást, mint árnyakat, amelyeket a tűz a barlang szemközti falára vetít. Nem sejtetik, hogy más is lehet igaz, mint ama holminknak összképe.

Szókratész ezzel a helyzetleírással lepi meg az ámulkodó Glaukont, akit (és azóta is mindenkit, aki a dialógust olvassa) rádöbrent az igazi megismerés rettenetére: „Képzeld el most, milyen volna a bilincsekből való felszabadulásuk, s az értelmetlenségből való meggyógyulásuk, ha a következő módon természetes helyzetbe kerülnének. Ha valamelyiküket feloldanák, s kényszerítenék, hogy hirtelen álljon föl, forgassa körül a nyakát, járjon, és nézzen fel a tűz fölé, s ha mind e mozdulatok közben fájdalmat érezne, s a ragyogó fény miatt nem volna képes ránézni azokra a tárgyakra, amelyeknek árnyékát azelőtt látta: mit gondolsz, mit felelne az ilyen ember, ha valaki azt mondaná neki, hogy előbb csak üres semmiségeket látott, most azonban, mivel a valósághoz közelebb esik, s mivel az igazibb valóság felé van fordulva, sokkal helyesebben lát: s ha az előtte elhaladó tárgyakra mutatva kényszerítené, hogy feleljen a kérdésre: mi az?”¹

Az árny, melyet a barlangban ülők a szemközti falon látnak nem a deviancia, hanem annak hiánya, a normalitás, melynek üressége akkor válik nyilvánvalóvá, ha megkérdezzük: „mi az?” A szociológus erre a kérdésre azt válaszolja, hogy a deviancia összegző jellegű kategória, „amely egységes szemléletben kívánja értelmezni a társadalmi élet 'mikroszintjének', az egyéni viselkedésmódoknak a kulturális normáktól eltérő vagy éppen abba ütköző válfajait. Olyan 'viselkedéscsúszások' természetére igyekeznek a különféle diszciplinák fényt deríteni, amelyek konkrét megvalósulásuk során szigorúan személyhez, egyénhez kötöttek, ám közvetve mégis mindig adott társadalmak, adott kultúrák termékei”² A deviancia az élet varianciájának terméke, amiből egyként támad a hasonlóság és a különbözőség. Szókratész jogosan teszi fel a kérdést Zenon-nak, amikor a sokféleségben rejtőző hasonlóság és különbözőség problémáját feszegeti: „Nem gondolod-e, hogy önmagában létezik a Hasonlóságnak valami formája (ideája) és viszont más valami, ami ennek ellentéte, a 'Különböző'? S e két létezőben részesülünk én is, te is, és a többi is, amit 'soknak' hívunk, s a Hasonlóságban részesülők hasonlóvá lesznek ezáltal és annyiban, amennyiben részesülnek, a különbözőségekben részesülők pedig különbözővé, s a mindkettőben részesedők mindkettővé lesznek, sőt, ha minden dolog ellentétes formában részesül, s a mindkettőben való részesülés folytán egymáshoz hasonlóak és egymástól különbözők is, mi

¹ PLATON 1943

² KOLOZSI 1992, 34.

csodálatos van ebben?”

A magyar szövegben „különbözőnek” fordított görög „heteron” szó jelentése egyszerre „különböző” és „másik”. A szöveg második része arra utal, hogy nem lehetünk hasonlók anélkül, hogy ne különböznénk, s ha akarjuk, ha nem, a Másik bennünk van. A deviancia igazabb valóság mint a normalitás, mely nem az egyén, hanem a közösség parancsa. A különbözőség az egyén, a hasonlóság a közösség attribútuma. Hasonlóság nélkül nem lenne közösség, különbözőség nélkül nem lenne egyén. A hasonlóság a rend, a különbözőség a káosz alapelve. Az egyén eredendően deviáns, hiszen szabad, s szabadságában senkihez nem hasonlítható, mindenkitől különböző lény, akit azonban ha nem korlátoznak, szabad akarata folytán szétveti a rendet, megszabadítja magát a hasonlóság béklyóitól. A rend és a káosz erői egymást tagadják, miközben eltéphetetlen szálak fűzik őket egygyé. A deviancia a rend tagadása, a normalitás a káosz tagadása. A deviancia a Semmi hangja, melyet Madách hallott meg, az isteni rend ellen lázadó Lucifer szájába adva a következő szavakat:

„S nem érzed-é eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaul vala,
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.
Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjak szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.
Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.”

A Semmi nevében indított lázadás éppen úgy jelenthet totális pusztítást mint teremő rombolást, radikális újítást. Merton anómia-elméletében nem véletlenül tekinti az újítást devianciának, amikor a cselekvő a nem konvencionális eszközökkel tör társadalmilag jóváhagyott célokra. Merton a lázadást a deviancia specifikus esetének tartja, amikor a cselekvő megszakítja a cselekvési célok és eszközök társadalmi jóváhagyását szentesítő hagyományt és helyette újat hoz létre. A visszahúzódas és a ritualizmus viszont a viselkedés terméketlen, sehova nem vezető anómia-formái.⁴

Aki nem deviáns, az társadalmilag jóváhagyott célokat társadalmilag jóváhagyott eszközökkel valósít meg. A deviáns benne van a nem deviánsban, akinek a deviánssal szemben érzett idegensége a deviancia kísértésének elhárítása, pszichológiai távolítása. A deviancia az Én-ben rejtőző Másik okozta meghasonlás. Ha a meghasonlás manifesztálódik, kétféle módon törhet utat az emberi lélekben. A befele vezető út az öngyilkosok, elmebetegek, alkoholisták, szenvedélybetegek útja, akik saját sorsukat vetik oda a káosz erőinek. A lélekből kifelé vezet a gyilkosok, rablók, vérfertőzők, sikkasztók, tolvajok, hazaárulók útja, akik mások végzetét töltik be.

A kérdés nem is az, hogy miért vannak deviánsok, hanem az, hogy miért vannak, akik nem deviánsok? Bár az Úr kilátásba helyezte Lucifernek a megsemmisítést, mégsem

³ PLATON 1943, 128-129.

⁴ MERTON 1980

tette meg. Helyette száműzte és totális magányra ítélte lázadó angyalát. A deviancia mindig, minden korban beleütközött a tilalomfákba, melyeket a hatalom állított törvények, parancsok, normák képében. Ezekhez a szabályozókhoz szankciók is társultak.

A társadalom rendjét fenntartó hatalom ambivalens módon viszonyul a káosz üzenetét magukkal hozó deviánsokhoz. A hatalom jön rosszon túli üres tér, ahol ha nem is történik meg bármi, de bármi megtörténhet.⁵ A deviancia a hatalom terében értelmetlen, miként a normalitás is az. A hatalom azáltal bizonyítja be isteni eredetét, hogy nem tartja magára érvényesnek az emberi rendet. Az egyiptomi uralkodók vérfertőző viszonyban éltek, anyák fiaikkal, apák lányaikkal, fiuk húgaikkal éltek házasságban. A római császárok az agresszió és a szexualitás normáit a legváltozatosabb módon sértő viselkedéseket tanúsítottak. Az örület és a lelki zavar nem befolyásolta a királyok hatalomérvényesítő képességét a középkorban. A diktátorok merton-i értelemben mind újítók vagy lázadók. A világ varázstalanodásának köszönhető, hogy a modern, demokratikus szabályok szerint uralomra jutott, leváltható politikusok körében a deviancia elveszti legitimáló szerepét. Nem véletlen, hogy demokratikus rendszerekben a politikusokkal szemben leggyakoribb vád a lopás, mely a dolog természeténél fogva többnyire büntetlen marad.

Míg a hatalom elnéző önnön devianciáival szemben, saját jól felfogott érdekében üldözi és bünteti az alávetettjei körében jelentkező devianciákat. A hatalom védő rétege a devianciával szemben a bűn, mely a hatalom logikája szerint együtt jár a büntetéssel. A „Gemeinschaft” társadalmi szerkezetek „Gesellschaft” szerkezetű átalakulása egyben a bűn (és a büntetés) alakváltozását hozta maga után.

A korai közösségi társadalmakban a hatalmi szférán kívül jelentkező deviancia túrheteritlen és elviselhetetlen kockázatot jelentett a rend számára, hiszen a közösség túlélése volt a tét. Ennek megfelelően a deviáns sorsa a kiirtás volt. Az ítékezés és a kivégzés a hatalom nagyszerű szertartása volt, mely a deviáns kísértések elriasztására, az alávetettek megfélemezésére szolgált. A nyilvános kivégzés egyben a tömegszórakoztatás bevett műfaja is volt. Foucault joggal nevezi a bírósági kínhalált „politikai rituálénak”, melynek feladata, hogy a bűnös megkínzott, véres, de még élő teste figyelmeztesse a büntetetre csak készülődőket, elriassza a potenciális deviánsokat. A tiltott, de leleplezett gonosztett nyílt szembe-szegülés a hatalommal, mely a büntetéssel nem egyszerűen megtorolja a büntettet, hanem helyreállítja a deviáns által felforgatott rendet. Foucault szerint a nyilvános kivégzés „olyan szertartás, amely helyreállítja az egy pillanatra megsértett legfelsőbb hatalmat. Visszaállítja azt, miközben teljes ragyogásában nyilvánvalóvá teszi. A nyilvános kivégzés, bármilyen elsietett vagy mindennapos is legyen, a megcsorbult, majd visszaállított hatalom nagy szertartásainak sorába tartozik”⁶

A deviancia és a deviáns fizikai kiiktatásának kevésbé látványos, de nem kevésbé ősi módszere a száműzés. De a rendet fenyegető rendetlenség megbélyegzése akkor is lehetséges volt, ha a hatalom úgy döntött, hogy a deviáns megtarthatja életét, s fizikai otléte sem fenyegető. Ebben az esetben elegendő volt az elrettentéshez szimbolikus eszközök bevetése, melyek alkalmazása révén a deviáns megmaradhatott a közösség látókörében, csak éppen elveszítette jogát arra, hogy a nem deviánsok érintkezhessenek, kommunikálhassanak vele. Erre a módszerre emlékeztet a katolikus egyházban mind a mai napig az *ex-*

⁵ CSEPELI 2008

⁶ FOUCAULT 1990, 66.

communicatio eljárása, mely annak idején az eretnekké nyilvánítás eszköze volt, amit a világi igazságszolgáltatás szervei által hozott halálos ítélet (máglya) követett. A stigmatizáció mind a mai napig a többség bevett elkülönítő, távolságtartó technikája mindazokkal szemben, akik cselekvéseiket nem akarják vagy nem képesek társadalmilag jóváhagyott eszközök és célok jegyében alakítani.⁷

A modernizációval bekövetkező tömeges individualizáció körülményei között egyre terhesebbé és diszfunkcionálisabbá vált a bűnössé nyilvánítás és büntetés kegyetlen és véres színháza. A francia forradalom idején jelent meg a törvényes kivégzés új, humánusnak nyilvánított eszköze, mely a halált egy pillanat alatt idézte elő, amikor is a nyakra felülről zuhanó, vasból készült éles tiló lemetszette az elítélt fejét. Amikor a nyaktiló véget vetett Isten választottja, a király életének, akkor XVI. Lajossal együtt Isten is meghalt. A hatalmat a nép nevében gyakorlók hatalma önmaguk ellen fordult, akik büntelen bűnősként követték a királyt a halálba. A szertartás megmaradt, de elveszítette varázserejét.

Új korszak kezdődött. A bűn interiorizálódott. A büntetés zárt térbe került. A deviánsok eltűntek az utcákról és a terekről. Az elmebetegeket, bűnözőket, szexuális eltevelyedőket, nyomorékokat, krónikus betegeket, a világ szeme elől elzárt hatalmas épületekbe telepítették. A pokol színháza bezárt.

A normalitás és a deviancia közötti határ bürokratizálódott. A deviancia intézetek falai és kerítései közé szorult. A falakon és a kerítéseken túl volt a normalitás. Két, egymást tagadó világ jött létre melyek között nem volt átjárás. A két világ kölcsönösen misztifikálta egymást. Új szerepek jöttek létre, melyek betöltői egyedül jogosultak a határátkelésre.

A normalitás antiziszteként felfogott deviánsokat katalogizálták és szortirozták. Az intézetekben elkezdődött a javító-nevelő és gyógyító munka, melynek célja a deviáns visszavezetése volt a helyes útra.

A metafizikai dimenzióitól megfosztott, professzionizált és bürokratizált deviancia fizikai valóságában távol került a mindennapoktól, miközben lelkileg közelebb került a mindennapokhoz mint valaha volt. A deviancia a média, a művészeti és szakmai kommunikáció központi témájává vált, s minden devianciára vonatkozó közlés biztos számíthatott arra, hogy a közfigyelem középpontjába kerül. A modern társadalmi rend nem nélkülözhet-e a deviancia szorongást és rettenetet keltő reprezentációit.

Szabó Dezső nem volt deviancia szakértő, csak egy éles elméjű magyar író, aki igen korán felismerte a deviancia professzionális és bürokratizált episztemológiájának korlátait. Az író a maga korában a deviancia első számú modern szakértőjének számító Lombroso elméletein megütkezve a következőket írja: „Ha csak egy kicsit gondolkozunk, észrevevessük: hogy ezeknek a tetteknek majdnem mindegyike igen konstruktív ténykedés: sőt társadalmi és történelmi érték. Az emberölés nemcsak a honvédelemben lehet szükséges és kiváló teljesítmény. Bizonyos hivatásbeli embereknek, bizonyos esetekben mintegy esküvel megkötött kötelességük teljesítése bizonyos emberek megölése. A hazugság az emberi élet ezer viszonyában valóságos áldás, szükségesebb a napi kenyérnél. Néha zseniális politikai fogás. A csalás száz és száz neme vagy bevett szokás, vagy, néha, valóságos történelmi eszköz. A lopás s rablás, ha más néven is, de mint erőszakos eltulajdonítás a történelem örök, állandó ténye. Az erőszakos, vagy úgynevezett erőszakos nemi közösülésből igen sok boldog házasság vagy tartós jó viszony lett, és csak kis része kerül mint bűn a

⁷ GOFFMAN 1963

törvényszék elé. A vérfertőzés esete? Hány esetben van, megfelelő hivatalos engedéllyel, igen jó és egészséges házasság első unokatestvérek között. A súlyos kötelességmulasztás helyes megítélése mindig az összes körülmények pontos ismeretétől függ. A hazaárulás? Hányszor minősítettek hazaárulásnak olyan tény, mely éppen elszántan hősi magatartás volt a haza igazi érdekében.”⁸

Szabó Dezső érvelésének érvényére példa Sir Roger Casement esete, aki mind a mai napig az írek nemzeti hőse. De hős lenne ő írsege nélkül is. Brit konzuli tisztviselőként bátran viselkedett Kongóban és Peruban. Nélküle semmit sem tudnánk a szörnyűségekről, melyeket ezekben az országokban a hatóságok az emberi jogok ellen követtek el a faji felsőbbrendűség nevében. A király 1911-ben lovaggá ütötte. Vesztére ír is volt, aki az első világháború idején a németek oldalára állt, hogy rab hazájában felkelést szervezhessen. Amikor egy német tengeralattjárón haza érkezett, már várták. Per és kivégzés következett. Hogy kevesebb legyen a tiltakozás, a leleményes ügyész a titkos tárgyalásról kiszivárogtatta a vádlott Peruban írt „Fekete naplóját“, mely a hős éjszakáiról számolt be. Fiú fiú hátán. Casement kényszeresen kereste a nála fiatalabb férfiak társaságát, s napló olvastán sokan arra a következtetésre juthattak, hogy inkább volt homoszexuális mint hős. Az angolok hat évtizeddel később kiadták az ír testét az íreknek, akik időközben függetlenek lettek, kivéve szigetük északi csücskét. Bár Casement azt szerette volna, hogy sírja ott legyen, az angolok nem engedték haza, mivel szemükben az ír hős még mindig csak egy deviáns hazaáruló volt.⁹

A nyugati civilizáció országaiban korunkban elindult az a folyamat, melynek eredményeképpen a devianciára és a normalitásra vonatkozó gondolatok változnak. Mérészködők a közvélemény elítélhetősége, tisztul a közbeszéd, nő a tolerancia. Az intézetek kapui kinyílnak, a deviancia és a normalitás közé vont merev határok oldódnak. Egyre többen vannak akik képesek és hajlandók arra, hogy felálljanak, megforduljanak, és szembenézenek a ragyogó fénnel, mely még eleinte vakít, de ha hozzászokunk, a dolgot magát nézve szerint keressük a választ arra, a kérdésre, hogy „mi az?” A helyes választ csak akkor tudjuk megadni, ha a kérdést átalakítjuk. Helyesen megfogalmazva a kérdést a következő: „Ki az?” Ez a kérdést egzisztenciánk alapjait érinti. A deviancia tárgya a bennünk élő Másik, akit nem kívül, az utcán, az intézetekben, a média által mutatott valóságban, hanem belül, önmagunkban kell megkeresnünk. Rá kell jönnünk, hogy labirintusban élünk, ahol nincs helyes és deviáns út, csak utak vannak. A keresztutakhoz érkezve a sors és az akarat határozza meg, hogy merre forduljunk.

A világ nagyobb részét még nem érte el és nem hatja át a posztstrukturalista gondolkodás. A civilizációk harca¹⁰ azt is jelenti, hogy az egyes társadalmak mélyesen különböznek abban, hogy miként határozzák meg a devianciát és a normalitást. A keletről nyugatra, délről északra irányuló migráció következtében a modern társadalmakban premodern szigetek keletkeznek, amelyek szítják az intoleranciát, és újraélesztik a mássággal kapcsolatos szorongást. A modernizációs kihívás a világrend egészét fenyegető, nyugati szemmel nézve deviáns viselkedéseket hívott elő, melyeknek nehéz más nevet adni, mint a terrorizmus.

⁸ SZABÓ 1996, 342.

⁹ REID 1987

¹⁰ HUNTINGTON 2008

BIBLIOGRÁFIA

BÍRÓ 1997

BÍRÓ Judit: *Démonok. Kulturális jelenségek devianciája*. Budapest, Új Mandátum, 1997.

CSEPELI 2008

CSEPELI György: A politikai én paradoxonai. *Társadalomkutatás*. 26.1. 3-11.

FOUCAULT 1990

FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat, 1990.

GOFFMAN 1993

GOFFMAN, Erving: *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1963.

HUNTINGTON 2008

HUNTINGTON, Samuel, .P: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa, 2008.

KOLOZSI 1992

KOLOZSI Béla: *Deviancia*. Budapest, Gondolat, 1992.

MERTON 1980

MERTON, Robert, K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980.

PLATÓN 1943

PLATÓN: Az állam. In: *Összes Művei*. Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1943. I. köt. 1009-1010. o. Kövendi Dénes fordítása.

PLATÓN 1943

PLATÓN: Parmenidesz. In: *Összes Művei*. Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1943. II. 384. o. Kövendi Dénes fordítása.

REID 1987

REID, Benjamin, L.: *The Lives of Roger Casement*. London, The Yale Press, 1987.

SZABÓ 1996

SZABÓ Dezső: *Életeim. Születéseim halálaim, feltámadásaim*. Budapest, Püski, 1996.

RENDEKÉPEK, RENDEK, RENDSZERVÁLTÁS BEILLESZKEDNI, DE HOVÁ? KÍVÜL MARADNI, DE HONNAN?

FURMANNÉ PANKUCSI MÁRTA

A társadalmak működésének rendje

Magyarország jövőjét alapvetően meghatározza, hogy sikerül-e megerősíteni, vagy legalább megőrizni az összetartozást, a társadalom kohézióját. Ma a kohéziót fenyegető reális veszély, hogy valamelyik társadalmi csoport, vagy az ország valamelyik régiója, térsége, települése végérvényesen leszakad a többségtől.

A kohézióhoz, a kommunikáción és együttműködésen alapuló összetartozáshoz elengedhetetlen, hogy legyenek általánosan elfogadott és tiszteletben tartott szabályok. Ezen alapulhat az egymás eltérő értékeinek, normáinak elismerése, tiszteletben tartása.

Minden korban, minden társadalom működésének alapfeltétele, hogy az egyének és csoportjaik elfogadják a társadalom, a közösség adott rendjét, betartsák a legfontosabb követelményeket, azaz beilleszkedjenek. A kívül állók, a kint rekedők, vagy éppen kirekesztettek mindig potenciális veszélyt jelentenek az adott rend fennmaradása, folyamatos újrateremtése szempontjából.

Az egyik legalapvetőbb társadalmi funkció a társadalom integrációjának fenntartása, mellyel szorosan összefügg a mintafenntartás. Az emberi közösségek integrálják tagjait. Itt alakulnak ki azok a kommunikációs kapcsolatok, interakciók, együttműködések, melyek befolyásolják az egyének magatartását és ezáltal a társadalom működését. Parsons értelmezése szerint ez a társadalom szociális szférájának az alapfunkciója. A közösségek, az emberi társas kapcsolatok tere ez. Itt meghatározó tényező a befolyás, vagyis a másik életében játszott jelentős szerep. Az emberi kapcsolatok eltérő fontosságúak. A Jelentős Másik képes befolyásolni életünk alakulását, az általa történő elfogadás, pozitív visszaigazolás az életben maradásnak ugyanolyan fontos feltétele, mint a legalapvetőbb létszükségletek kielégítésére szolgáló anyagi javakhoz való hozzájutás. A klasszikus közgazdaságtalan képviselői, így különösen Adam Smith, is felhívták a figyelmet arra, hogy az embereknek két egymással egyenrangú alapvető szüksége van. Az egyik az életben maradáshoz nélkülözhetetlen anyagi javak iránti igény, a másik ugyanilyen alapvető szükséglet: a mások általi elismerés, így kiváltképp a Jelentős Másik általi pozitív visszaigazolás, a sikeresség iránti vágy.

Amennyire igaz az, hogy a környezethez való adaptáció, a környezettel folytatott anyagcsere, az anyagi javak megszerzése a biológiai létezés feltétele, annyira igaz az is, hogy az emberi életnek nélkülözhetetlen feltétele a társak, a közösség iránti igény, a befogadás és elfogadás.

Az elismerés, a befogadás feltétele az adott csoport, társadalom, kultúra már létező rendjének elfogadása, az ahhoz való alkalmazkodás, a beilleszkedés.

A közösségeknek, a társadalmaknak kialakul egy ismétlődő, megszokott rendje, mintázata, melynek fennmaradását és átörökítését a kultúra hivatott biztosítani. Az előző generációk, a történelem során valaha élt emberek tevékenységének eredményei objektívalódott formában fennmaradnak és átörökítődnek az új generációkra, ez teszi lehetővé a történelmi folytonosságot. A közvetítését a munka által alkotott tárgyak, a különböző objektívációs rendszerek végzik, melyeket átszönek az értékek és a normák. A világ, az élet

kulturálisan rögzült rendjébe, mintázatába történő illeszkedés a társadalmi összetartozás feltétele.

Az integráció és a mintafenntartás szüntelenül zajló folyamat, melynek megszakadása súlyos zavarokat eredményez.

Mindig vannak újonnan érkezettek, akiknek a közösségbe történő bevonása, az adott kultúra értékeinek, normáinak a velük történő megismertetése és elfogadtatása aktuális feladat. Ez a kívülálló oldaláról nézve a beilleszkedés folyamata, a bent lévők oldaláról ez a befogadás.

A kívülálló, a még be nem illeszkedettek taborát alkotják az újszülöttek és az adott kulturális közegbe frissen bevándoroltak. Rajtuk kívül lehetnek, akik a kívülállást önként vállalják, továbbá olyanok, akik nem szándékosan, de valamely egyéni sajátosság következtében rekednek kívül, és végül lehetnek olyanok, akiket beilleszkedési szándékuk ellenére nem fogadnak be, kirekesztenek.

Természetesen egészen más feladat a megszülető új generációk beilleszkedésének biztosítása, azaz a szocializáció, mint a más kultúrában szocializálódott bevándorlók beilleszkedésének elősegítése, lehetővé tétele. Megint más követelményeket támaszt a tudatosan a kívülállást, netán a szembefordulást választók befolyásolása, rábírása arra, hogy a hatályos szabályoknak legalább az együttéléshez elengedhetetlen minimumát betartsák.

És egészen más a feladat abban az esetben, ha testi, lelki sérülések, fogyatékoságok tesznek kívülállóvá, vagy ha az adott szociokulturális rend értékeit és normáit betartani ugyekvöket, a beilleszkedni vágyókat nem engedik beilleszkedni, kirekesztik. Ebben az utóbbi két esetben a feladat nem a kívülálló, hanem a bent lévők befolyásolása, a befogadás előmozdítása.

A „beilleszkedés” és a „kívül állás”, önmagukban értékmentes kategóriák.

Ahhoz, hogy állást foglaljunk akár a beilleszkedés kívánatos és a kívülállás helytelen voltára vonatkozóan, akár megfordítva: a beilleszkedést helytelenítsük, és a kívülállást helyeseljük, tudnunk kell, hogy milyen az a társadalmi közeg, milyen az a működési rend, milyen a mintázat, melybe történő beilleszkedésről, vagy amelyből való kimaradásról beszélünk.

Egészen más megítélés alá esik, ha egy rablóbanda, a maffia, az államszocialista nomenklatura a közeg, vagy éppen egy demokratikus jogállam, egy önsegítő csoport, esetleg az internetet használók virtuális közössége az, amelybe valaki beilleszkedik, vagy amiből valaki kívül marad.

A csoportkutatások régen bebizonyították, hogy a csoporton belüli szociometriai státusz, így például a sztárpozíció elérése vagy a marginalizálódottság, a peremhelyzetbe kerülés, nagyon eltérő tartalmú és értékvonatkozású lehet. Hankiss Ágnesnek az ELTE hallgatói körében végzett kutatásiból tudjuk, hogy a szociometriai vizsgálatot értékkutatással összekapcsolva könnyen kiderülhet, hogy az azonos alakzat mögött egészen más tartalom húzódhat meg. A különböző tankörök ugyanolyan szociometriai státuszú hallgatóiról kiderülhet, hogy az egyik csoport sztárja a legjobb tanuló, az órákra rendszeresen bejáró hallgató és ebben a tankörben a peremen lévő magányos kívülálló a rossztanuló, órákra ritkán járó hallgató. Egy másik tankörben a középpontban álló, legtöbb kapcsolattal rendelkező sztár egy rossz tanuló, órákra ritkán járó, bulikat szervező hallgató. A peremre itt a jó tanulók kerültek, ők a magányos kívülálló.

Más kutatásokból tudjuk, hogy egy csoportban a kapcsolatok nélküli, marginalizá-

lódott helyzet, a kívülállás fakadhat abból is, hogy az egyén az adott csoporttól szándékosan a kívülállást választja, esetleg azért, mert más csoport jelenti az elsődleges, illetve a normatív viszonyítási csoportot számára, és abba illeszkedik be, ott törekszik széleskörű kapcsolati hálózat kiépítésére, ott elismert, esetleg központi figura.

Magyarországon máig viták tárgya, hogy az államszocializmus viszonyai között mindenkit beilleszkedésre kényszerítettek-e, avagy lehetett kívül maradni? A kádári „aki nincs ellenünk, az velünk van” doktrínájának időszakában a politikai hatalomba „beilleszkedők”, a nomenklatura tagjaivá válók tényleg nem tehetek mást, vagy lett volna más lehetőségük? Kívül maradni csak külföldre távozással, öngyilkosság elkövetésével, esetleg alkoholistává válással lehetett, vagy volt más alternatíva is?

Miként értelmezzük és értékeljük az államszocialista rendszer beilleszkedőit és kívülmaradóit?

Továbbá aki külföldre ment, öngyilkos lett vagy éppen alkoholistává vált, vagy más módon nem illeszkedett be, az tudatosan választotta a társadalom elfogadott rendjén való kívülmaradást? Vagy nagyon is szeretett volna beilleszkedni, csak nem volt alkalmas rá, nem volt képes rá, esetleg szándékosan kirekesztették, például osztályhelyzete, politikai nézetei, vallási avagy morális elkötelezettsége miatt? Milyen sokan próbálták a rendszerváltás után önmagukat az előző rendszer kirekesztetteként, mártírnaként feltüntetni, vagy éppen a kívülállást, a szembe fordulást tudatosan vállaló hős szerepében tetszelegni.

Fontos a társadalomba beilleszkedők és a kívülállók differenciált megítélése. Akár korábbi korok, akár saját korunk rendjéről van szó.

A tehetségtelen költő ne minősülhessen mártírnak vagy erkölcsi mintaképnek csak azért, mert nem jelentették meg verseit az előző korszakban. Miként a hatalmat feltétlenül kiszolgáló alattvaló ne büszkélkedhessen a politikai szolgálataiért cserébe kapott művészi, tudományos és egyéb elismerésekkel.

Mennyire nehéz megítélni, hogy a kívülállás vajon a beilleszkedésre való képtelenségnek, az összeférhetetlenségnek, az autokratikus személyiségjegyeknek a következménye, vagy az emberi tartásé, a meg nem alkuvásé, az elfogadhatatlannak ítélt rendből történő tudatos kívülmaradásé.

A rendszerváltás

De ezeknél a kérdéseknél is fontosabb és aktuálisabb annak megvizsgálása, hogy vajon a mai magyar társadalomnak milyen a működési rendje, milyen életünk normálisnak tekintett mintázata? Mi az a rend, amibe ma be lehet, be kell illeszkedni, amiből kívül lehet, esetleg érdemes kívül maradni? Miből, kik, kiket rekesztenek ki itt és most?

A rendszerváltás vagy rendszerváltozás már elnevezésében utal rá, hogy a változás, a váltás a társadalom egész rendjét, rendszerét érintette. Joggal feltételezhető, hogy akkor alapozódott meg az az új rend, azok a viszonyok, amelyekben ma élünk. Ha életünk, világunk mai rendjét alaposabban akarjuk ismerni és érteni, célszerű értelmeznünk a rendszerváltás fogalmát és folyamatát, hiszen az előző korszak rendjének egy új renddé történő átalakulását csak így érthetjük meg, így értékelhetjük.

A régi rend legitimitásának hiánya, az új rend kialakítása és legitimitásának megszilárdulása szorosan összefügg az emberek fejében élő rendképekkel.

M. Weber szerint azokban a korszakokban, amikor nincs szilárd, elfogadott rendje egy társadalom működésének, azaz amikor különböző, egyaránt lehetséges rendek verse-

nyeznek egymással, akkor az a rend válik legitim renddé, amelyik legjobban megfelel az emberek fejében élő rendképnek. Az emberek ugyanis a mindennapok során a rendnek a fejükben élő képéhez igazítják cselekedeteiket, és ezzel a fejükben élő rendképet valósítják meg a gyakorlatban.

Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt két évtized nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy az emberek fejében kialakuljon, és stabilan rögzüljön a világ működésének rendjéről egy olyan általánosan elfogadott kép, amelyhez igazodó gyakorlati cselekvések nyomán egy új és legitim társadalmi működési rend jött volna létre, megadva életünk mintázatát.

A rend, amelyről Weber nyomán beszélek, a mindennapi emberi érintkezési viszonyok mintázata, az értelmezés útján konstruált rend, az a rendezettség, melynek elfogadása a szabadság feltétele, hiszen az erre vonatkoztatva zajló élet a biztosíték arra, hogy több lehet az emberi létezés, mint pusztán biológiai vegetáció.

A rendszerváltás sok mindent megváltoztatott. Egypártrendszeren alapuló diktatúrából többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam született. Az alapvetően redisztributív társadalmi újratermelési rendszer átalakult piacgazdasággá. A nyugattól szöges dróttal, vasfüggönnyel elzárt, szovjet blokkhoz tartozó szűk világ kitágult, Magyarország az Európai Unió és a NATO tagja lett.

Az emberek fejében élő rendképet azonban nem lehet alkotmánymódosítással, új törvényekkel, privatizációval megváltoztatni.

Különösen nehéz ott siettetni ennek a rendképnek a megváltozását, ahol negyven év alatt torkig lettek az emberek a tudatformálással, az agitációval, az ideológiai képzéssel, a propagandával.

A rendszerváltás eltérő értelmezései

Ma ott tartunk, hogy sem a rendszerváltás előtti világ rendjéről, tömörebben az előző rendszerről, sem a rendszerváltás folyamatáról, sem az új rend illetve rendszer lényegéről nincs általánosan elfogadott értelmezés. Még nagyobb baj, hogy nem is folyik társadalmi diskurzus a különböző rendszerek lényegéről, a rendszerváltás mibenlétéről, jelenlegi viszonyaink rendjéről. Mindenkinek a fejében él egy elképzelés mindezekről, azt tekinti mérvadónak, helyesnek és minden más elképzelést vagy észre sem vesz, vagy érthetetlennek, nem normálisnak, természetellenesnek, hamisnak és hazugnak tekint.

A magyar társadalom elszalasztotta azt az alkalmat, hogy a rendszerváltás apropójából megbeszélje, hogy milyen rend szerint kívánja élni jövődöbéli életét. Nem zárta le konszenzussal a múltját, nem értelmezte jelenét, és nem álmodta, tervezte meg közös megegyezéssel azt a jövőt, melynek megalkotásán tevékenykedik.

Most újabb apropó kínálkozik mindennek a megtárgyalására. A 2008. őszen kitört pénzügyi világválság alapos okot szolgáltat annak végig gondolására, hogy a mindeddig sokak számára megkérdőjelezhetetlen nyugati fejlődési modell valóban követendő példa-e számunkra. Nem kellene-e újra gondolni azokat a célokat, melyeket szeretnénk elérni, azt az értelmezési keretet, melynek alapján elrendeztük a körülöttünk lévő világot, azt az értékrendet, melynek segítségével mértük mások tetteit, és amihez igazítottuk saját viselkedésünket? Talán érdemes lenne mindezt azzal kezdeni, hogy szóba állunk másokkal, meghallgatjuk mások véleményét. Megpróbáljuk megérteni mások szempontjait, megpróbálunk megegyezésre jutni velük.

Talán egy ilyen módon közösen kialakított jövőkép lehetne a közös kiindulási alap világunk újrendezéséhez.

Mindez nem reménytelen, nem eleve megvalósíthatatlan ábrándozás, ha hihetünk azoknak az elméleteknek, melyek szerint a fejünkben élő rendképek, a világértelmezési sémák és életreceptek, minták, modellek kulturálisan rögzülnek és kommunikatíván szerveződnek. A kommunikatív szerveződés, a megtárgyalhatóság és a közös újra értelmezés lehetőséget kínál a megváltoztatásra.

A társadalomelméletek mindehhez azzal járulhatnak hozzá, ha megmutatják a különböző értelmezési lehetőségeket.

A következőkben a rendszerváltás néhány lehetséges interpretációját mutatom be a különböző társadalomelméletek értelmezési kereteinek a felhasználásával.

1. Az egypártrendszer felváltja a többpártrendszer

Az államszocializmus kiépítésekor Magyarországon a hatalom monopolizálása során nemcsak a jobboldali pártokat számolták fel, hanem az ún. „szalámi taktika” alkalmazásával a korábban szövetséges baloldali pártokat is. A kommunista párton belül is folytatódott az ellenségkeresés, egyre szűkült a hatalmat gyakorlók köre. A hatalmi centralizáció addig folytatódott, amíg személyi kultuszba nem torkollt.

Az egypártrendszerben a párt az állami hierarchia csúcsára kúszott fel, az állami apparátus a párthatározatok végrehajtójává vált.

A rendszerváltás során megszűnt az állampárt kizárólagos hatalma. Új pártok jöttek létre, az állampárt felszámolta önmagát, illetve új párttá alakult.

A többpártrendszer biztosítja annak lehetőségét, hogy a társadalom politikai tagságát a pártok jelenítsék meg és hatékonyan vegyenek részt az érdekérvényesítésben, részesei legyenek a döntések meghozatalának.

A rendszerváltás előkészítése során különböző civil szerveződések jöttek létre, melyek meghatározott érdekek, illetve értékek mentén szerveződtek.

A demokratikus ellenzék tagjaiból, a szamizdat irodalom szerzőiből, kiadóiból, terjesztőiből megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, melyből később megszületett a Szabad Demokraták Szövetsége, mint párt.

Az irodalom „népinek” nevezett szárnyához tartozók egy csoportjából és az általuk megfogalmazott értékeket, törekvéseket támogató értelmiségiek köréből verbuválódtak a lakiteleki rendezvények látogatói és az ő jelentősen kibővült, „népfrontosodott” körük alakította meg 1987-ben a Magyar Demokrata Fórumot, mint mozgalmat, amely később ugyanezen a néven vált párttá. (A „népfrontosodás” kifejezést kettős értelemben használom. Utalok vele egyrészt arra hogy a „népfront” a különböző elveket valló, ám meghatározott célok elérésére egymással összefogó emberek tömörülése. Másrészt utalok arra is, hogy a Magyar Demokrata Fórum születésénél ott bábáskodott Pozsgay Imre, aki akkor éppen a Hazafias Népfront elnöki posztját betöltő, a kommunisták népi szárnyához tartozó pártvezető volt.)

A FIDESZ egyetemisták maroknyi radikális csoportjából szerveződött párttá.

A Kiszgazda Párt, a Kereszténydemokrata Párt, és a Szociáldemokrata Párt történelmi elődpártjaik nyomdokába próbáltak lépni, az elődök által elfoglalt helyet igyekeztek betölteni a politikai palettán.

Meghatározott konkrét ügyek képviselőit alakult a Zöld Párt.

A Magyar Szocialista Munkáspártból, azaz az állampártból jött létre a Magyar Szocialista Párt. Önmagát szociáldemokrataként definiálta és az állampárt reformerőinek, reformköreinek utódként tüntette fel.

Az államszocializmus viszonyai között nem volt lehetőség a társadalom politikai tagoltságának megjelenítésére, az egyének és csoportjaik politikai identitásának kialakulására. Természetesen az emberek ekkor is rendelkeztek értékpreferenciákkal, hiszen ezek alapján hozták meg mindennapi döntéseiket, éltek életüket. Am ezek az értékrendek nem tudatosultak, és főként nem azonosítottak be politikai irányzathoz tartozásuként.

A politikai pártok kialakulására rendkívül kevés idő állt rendelkezésre. Maguk a pártok szervezői, alapítói sem feltétlenül tudták a pártjukat egyértelműen besorolni valamely politikai irányzathoz. A választópolgárok számára nem rajzolódott ki világosan, hogy az új pártok közül melyik milyen érdekek, értékek, törekvések kifejezője. De legalább ennyire gondot okozott saját politikai hovatartozásuk, politikai identitásuk beazonosítása. Gyakran előfordult, hogy a gyakorlati életben kifejezetten konzervatív mentalitású, konzervatív értékpreferenciák szerint élő emberek a magát liberálisnak nevező pártok valamelyikére szavaztak, azt támogatták. Avagy liberális szellemiségű emberek váltak a konzervatív nemzeti pártok alapítójává, tagjává, támogatójává.

Több párt saját öndefinícióját megváltoztatta alakulása óta.

(A FIDESZ liberális pártból konzervatív párttá vált. A radikálisan antikommunista SZDSZ több cikluson át a kommunista párt utódpartjának koalíciós partnereként kormányozta az országot. A különböző irányzatok gyűjtőpartjaként létrejött MDF-ből kizárták, illetve kirekesztették előbb a nemzeti liberálisokat, majd a nemzeti radikálisokat, aztán a népieket, és végül szinte mindenkit.)

A magát szociáldemokratának nevező MSZP kormányzati intézkedéseivel, reformkísérleteivel, privatizációs gyakorlatával inkább liberális politikát próbált megvalósítani, illetve a globalizáció erősítésére, a nemzetközi tőke bevonására tett kísérletet, de államszocialista vonások újraéledésére emlékeztető módon folytat modernizációs, iparosító, központosító politikát.)

A választópolgárok jelentős részében a rendszerváltás óta eltelt idő a többpártrendszer iránti bizalmat, sőt a politika iránti érdeklődést is csökkentette.

2. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet

A rendszerváltás értelmezhető olyan változásként illetve váltásként, mely a diktatórikus hatalomgyakorlásból a demokráciába történő átmenetet jelenti.

Kérdés, hogy miként értelmezzük a politikai hatalom gyakorlásának ezt a két modelljét.

A diktatórikus hatalomgyakorlás legfőbb jellegzetessége a kizárólagosság, vagyis az, hogy a hatalomgyakorlásnak nincs más alternatívája, csak az lehetséges, ami van. Ennek biztosítására szolgáló legjobb módszer az egypártrendszer kiépítése, melyről az előző pontban volt szó. A monopolisztikus hatalomgyakorlás betetőzése a hatalom egy kézben történő összpontosítása. A hatalom nemcsak megváltoztathatatlan, de megkérdőjelezhetetlen is. Nem tűr meg ez a rendszer senkit és semmit, aki, vagy ami számon kérhetné a döntéseket. A ceszaropapizmusnak, vagyis az állami és az egyházi hatalom egy kézben történő összpontosításának XX. századi államszocialista megfelelője az állami és ideológiai hatalom egy kézben tartása, az anyagi létszükségletek kielégítésének és a tudatformálásnak az összevont

irányítása.

A másik fontos ismérve a diktatúrának az, hogy a társadalomban valóságosan meglévő érdekek nem intézményesülhetnek. Valójában minden társadalom szükségszerűen érdektagolt, hiszen a szükségletek kielégítésére szolgáló javak – már csak a szükségletek folytonos bővülése miatt is – sosem állnak rendelkezésre elegendő mértékben. A szükségletek kielégítése ilyen viszonyok között csak egymás rovására valósulhat meg. Ugyanarra a tárgyra több szükséglet irányul, de csak egy részük elégíthető ki, a többiek rovására. Az egymással konfliktusba kerülő, ugyanarra a tárgyra irányuló szükségletek érdekké transzformálódnak. A társadalom érdektagoltsága szerencsés esetben politikai szinten, intézményesen megjelenítődik, és az érdekek intézményes, nyílt ütköztetése után a politikai hatalom gyakorlói döntenek a különböző szükségletek kielégítésének sorrendjéről, kialakítják a prioritásokat, eldöntik, hogy ki rendelkezzen a többlettermékkel. Diktatúrában a társadalom érdektagoltságát eltagadják. Az államszocialista rendszer egy olyan képet festett önmagáról, mely szerint a szocializmusban kialakul az egységes társadalmi érdek és nincsenek attól eltérő egyéni vagy csoport érdekek. A társadalmi érdek felismerésére és érvényesítésére az élcsapat, azaz a párt hivatott. Ha valaki netán úgy találja, hogy az ő érdeke eltér a párt által hirdetett állami érdektől, az vagy ellenség vagy tudatilag elmara-
dott. Ezért vagy likvidálni kell, vagy átnevelni, tudatát formálni. Ez indította a pártot az állandó ellenségkeresésre, és mivel aki keres, az talál is, ebből következett az ellenségnek bélyegzettek folyamatos üldözése. Az osztályharc nem csitult, hanem fokozódott. Szintén ebből fakadt a permanens ideológiai képzés igénye, hiszen a tömegek tudata lépten-nyomon lemaradt az élcsapat által megvalósított gyakorlattól, ezért az óvodától a szociális otthonig makacsul folyt az ideológiai képzés, méghozzá többnyire a „dialektikus materializmus” és az „internacionalista hazafiság” jegyében.

Mindennek ellenére a valóságos érdekek nem szűntek meg létezni. Mivel politikai érvényesítésük lehetetlenné vált, sajátos módszerek honosodtak meg az érdekek érvényesítésére. Az államszocialista rendszerben az érdekérvényesítés leghatékonyabb módszerévé a protekció, a személyi összeköttetés érvényesítése, a patronálás, a kijárás, a kiskapuk megkeresése, a keresztapak általi támogatás, a lobbizás vált.

Mivel nem nyílt lehetőség a hasonló érdekűek összefogására és a közös fellépésre, ezért mindenki a saját egyéni érdekét próbálta meg érvényesíteni, méghozzá társai ellenében, az ő kijárással, jogtalan megelőzésükkel. A vertikális személyi kapcsolatok kihasználása, a befolyásos emberek támogatásának elnyerése, az összeköttetés lett a legsikeresebb érdekérvényesítési módszer.

Ennek számos negatív hatása közül az egyik legrombolóbb az egyén infantilizálása. Ilyen viszonyok között az egyén joggal érezheti úgy, hogy másoknak kiszolgáltató gyermek, hiszen saját erejéből nem képes gondoskodni önmagáról, állandóan mások segítségére, támogatására szorul. A másik negatív hatás a horizontális szerveződésű emberi kapcsolatok, azaz a közösségek hiánya. A civil társadalom ilyen körülmények között nem szerveződhet meg, a politikai és jogi korlátokon túl, pusztán azért sem, mert nincsenek polgárok, akik megszerveződhetnek, összefoghatnak. A polgárként létezés alappillére a gazdasági autonómia, ezáltal válhat burzsoává az egyén. A másik feltétel az önma és közössége ügyeibe történő beleszólás lehetősége, az erre való képesség és készség, mely a citoyenné válás alapja. A szocializmus megfosztotta az egyéneket létezésük anyagi feltételeitől az államosítással és a beszolgáltatási rendszer bevezetésével, továbbá

megvonták az egyéntől a saját sorsa és közössége életének alakulásába való beleszólás jogát, majd kinevelték belőle az erre való képességet és készséget, azaz a beleszólás igényét is.

Ám magára a hatalomra vonatkozóan is rejtegetett veszélyeket az érdekek intézményesülésének megakadályozása.

A valóságosan létező, ám politikai szinten nem kifejezhető, lefajtott érdekek egy idő után robbanásszerűen keresnek érvényesülést maguknak. Az 1956-os forradalom értelmezhető úgy is, hogy a különböző érdekű, különböző értékrendű emberek mesterségesen elfojtott törekvéseiknek robbanásszerűen adtak hangot.

Továbbá káros hatás a hatalomra nézve az, hogy miután nem engedik intézményesülni az érdekeket, maguk sem tudják, hogy milyen erősek a különböző törekvések. Intézmények hiányában a hatalomgyakorlók szűk köréhez tartozók személy szerint vállalják bizonyos érdekek érvényesülésének kijárását. De a tényleges erőviszonyok ismeretének hiányában senki nem elég erős az általa vállalt érdek érvényesítéséhez, ezért bosszúból nem engedi a többieknek sem, hogy érvényesítsék azokat az érdekeket, melyek kilobbizására vállalkoztak. Kolosi Tamás kifejezésével élve így jött létre Magyarországon az államszocializmus kádári korszakában a „betartás demokráciája”. Ez a teljes tehetetlenség, bénultság állapota.

A diktatúrában nem működhet a nyilvánosság. Nem csupán a szólásszabadság hiánya, a sajtószabadság hiánya az akadály. Ha a nyilvánosságot Habermas definíciója szerint értelmezzük, akkor az közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Funkciója az információk áramoltatása, a hatalom ellenőrzése, a döntések számonkérése.

Ha nincs civil társadalom, és az imént láttuk, hogy diktatúrában nem tűrik el, akkor nincs kik között közvetíteni. Az atomizált egyének nem képesek adekvát információkat eljuttatni a hatalomhoz, nem képesek ellenőrizni a hatalmat és nem képesek számon kérni a döntéseket. Diktatúrákban a nyilvánosságnak legfeljebb a reprezentatív formája valósulhat meg, vagyis az, amikor látszólagos, formális a találkozás a hatalom és a társadalom között. Fizikailag egy térben lehetnek, találkozhatnak a döntéshozók és az alattvalók, ám ez a valódi kapcsolat legcsekélyebb esélyét sem rejti magában. A népe körében hintóban megjelenő királyi család és a május elsején a tribünön ülve az alattuk elvonuló tömegek éljenzését és zászlólengetését integetéssel viszonzó állami és párt vezetők között alig van különbség, miként az alattvalókkal való találkozás is mindkét esetben csupán reprezentatív jellegű.

Diktatúrában a hatalmi ágak nem válnak szét. A törvényhozó hatalom szavazógépként működik, a végrehajtó hatalom túlsúlyos, az igazságszolgáltató hatalom számára kívülről konstruálják és instruálják a pereket.

Az államszocializmus időszakában a politikai főhatalom valódi birtokosává az állampárt vált. Az állami szervezetek hatalma formális volt. A hatalmi ágak az állampártnak alávetetten működtek. A végrehajtó hatalom túlsúlya a párt döntéshozatali túlsúlyaként jelent meg. A törvényhozó hatalom szavazógépként működött, azaz a párttestületek irányelveit és konkrét döntéseit automatikusan megszavazták és ezzel törvényerőre emelték. Az igazságszolgáltató hatalom önállóságának megszűnésére példák sokaságát szolgáltatották a koncepciók perек, melyek az igazságszolgáltatáson kívülről konstruálódtak, kívülről koholták a vádakat, és kívülről instruálták a pereket, azaz kívülről határozták meg azt is, hogy milyen ítéletek születzenek, kiket végezzenek ki és kiknek esetében „elegendő” a szabadságvesztés alkalmazása.

A helyi hatalom sem valóságos a diktatúrában. Miután a „demokratikus centralizmus” elvének jegyében egyre magasabb szintre emelik a döntések tényleges meghozatalát, így helyi szinten, a problémák felmerülésének szintjén, nincs mód döntések hozatalára. Mindig minimum egy szinttel feljebb döntenek. A községek, városok ügyeiről a járások, a járásokról a megyék, a megyékről országos szinten születnek a döntések.

A „demokratikus centralizmusnak” nevezett kökemény centralizáció a közigazgatás egész rendszerét meghatározta. Az 1971-ben megalkotott Tanács törvény formális hatalmat biztosított ugyan a települések szintjén működő helyi tanácsoknak, de anyagi források és jogi hatáskör hiányában mindez formális maradt.

A rendszerváltás mindezek alapján olyan átalakulásként értelmezhető, mely a diktatúra sajátosságait felszámolta és helyette demokratikus viszonyokat hoz létre, szilárdít meg.

A kizárólagos hatalomgyakorlás felszámolását szolgálta a többpártrendszer, mely a rendszerváltáskor létre jött. Az alkotmányos, jogi és a politikai rendszer szintjén megvalósuló változások létrehozták Magyarországon a többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam intézményi feltételeit.

A társadalom érdektagoltsága politikai szinten is megfogalmazódhatott, érvényesülése intézményesített formában is megtörténhetett.

A jogi lehetőségek természetesen nem jelentettek azonnal érdemi változást. Láttuk, hogy az államszocializmus időszakában a civil társadalom megszerveződésnek elemi akadálya a polgárok hiánya volt.

A polgárosodás látens formában már 1968-ban elkezdődött Magyarországon. A vagyoni, anyagi feltételek még az 1980-as évek végén is hiányoztak a lakosság nagyobb részénél ahhoz, hogy önmagukról gondoskodni képes és kész autonóm polgárként létezhesenek.

A citoyenné válásnak nemcsak a jogi feltételei hiányoztak korábban, hanem mint már utaltunk rá: olyan helyzetet alakítottak ki, amelyben a saját élet és a környező világ alakulásába történő beleszólás igényét, a lehetőség felismerésének képességét is kiölték az emberekből.

Az érdekérvényesítésnek a korábban sikeresnek bizonyult módszere az emberek személyiségébe interiorizálódott, beépült az emberek habitusába. A valós viszonyok változásától függetlenül a rögzült viselkedési módok szinte automatikusan határozzák meg a jövőbeli viselkedéseket. Így a patrónusi rendszer, a protekció, a személyi összeköttetések kihasználása tovább él a rendszerváltás után is. A ma egyik legsúlyosabb gondot okozó korrupció társadalmi háttere éppen ez az előző rendszerből átörökölt, szinte az élet minden területére kiterjedő vertikális személyi függőségi hálózat.

A civil társadalom megszerveződését nehezítő további tényező, hogy a rendszerváltást követően szükségszerűen bekövetkezett államtanulási folyamat során a nonprofit szektor jelentős részben a korábbi állami szervezetek homlokzatának átmázolásával jött létre. Az alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok, azaz az elnevezésük alapján civilnek vélt szervezetek jelentős része állami kezdeményezésre, korábban államinak minősülő feladatok ellátására, állami pénzekből működik.

A társadalmi nyilvánosság zavartalan működésének előfeltétele a civil társadalom megszerveződése. Egészen pontosan a társadalmi nyilvánosság szélesedése és a civil szerveződés együtt megvalósuló folyamat lehetne. A klasszikus polgári fejlődés időszakában a

londoni kávéházak és a párizsi szalonok voltak a nyilvánosság első terei, melyekben megbeszélték, megvitatták életük kisebb-nagyobb kérdéseit a polgárok, ahol kiderülhettek az érdekek és értékek hasonlóságai illetve eltérései, ahol kiválasztódhattak a közös törekvések képviselőire legalkalmasabb emberek és ahol megfogalmazódtak azok az üzenetek, melyeket a döntéshozókhöz címeztek. Kialakult az érdekek és törekvések megvalósításának két tipikus módja: az egyik a politika színpadára lépés, a politikai képviselő vállalása, a másik a nyilvánosságnak a hatalom ellenőrzésében megnyilvánuló funkciója.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a nyilvánosságot szinte kizárólag a nyomtatott és elektronikus sajtó, illetve az infokommunikációs médiumok működésével azonosítják. Késlekedik a civil diskurzus nyilvános tereinek kiépülése és széleskörű használata, legyenek ezek a terek valóságosak vagy virtuálisak.

A nyilvánosság nem elég erős a döntések számonkéréséhez, a felelősség megállapításához, a konzekvenciák levonásának kikényszerítéséhez. Állandósult a médiafogyasztás megosztottsága, mely a kognitív disszonanciát kizárólag egy hírforrásból való tájékozódással oldja fel, másról nem vesz tudomást, eleve negligál minden más információt, így esélyt sem ad a különböző álláspontok megvitatásának, az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok folytatásának.

A hatalmi ágak szétválasztása jogi garanciákkal körülbástyázottan megtörtént. A mindennapi gyakorlat bizonyos jelenségei olykor furcsa érzéseket keltenek még. Feltehetően alaptalan a gyanakvás, de mégsem jó hallani, ha a végrehajtó hatalom szolgálai, azaz a miniszterek alkotmánymódosítást ígérnek, vagy ha országgyűlési biztosok a rendőrségen belüli munkamegosztásba próbálnak bele szólni. Nem jó, ha a bíróságot a kormányzat megkeresi bizonyos bírósági ügyek előbbre sorolása ügyében. És az sem erősíti a hatalmi ágak szétválasztásán alapuló jogállamiságba vetett hitet, ha a kormányzó párt politikusairól kiderül, hogy az Európai Unióból származó pénzek elosztására kiírt pályázatokat manipulálhattak és manipuláltak.

A helyi hatalom valóságossá tételét szolgálta a rendszerváltás során az önkormányzatiság kiépülése, az, hogy minden magyar település helyben hozhatta létre döntéshozó testületét. A kistérségi szerveződések önkéntességének megkérdőjelezésére alkalmas jelenségek és főként a kistérségi szintű önkormányzatiság hiánya demokratikus deficitnek tűnik. Aggodalomra adhat okot, ha a nem demokratikusan megválasztott kistérségi döntéshozók csorbítják a települések autonómiáját, megkérdőjelezzik a helyi hatalom valóságosságát. A régió szintje az Európai Unióban az egyik legfontosabb döntéshozatali szint. Magyarországon ennek a szintnek a demokratikus választáson vagy delegáláson alapuló megszerveződésére eddig nem találtak megoldást. Rendkívül súlyos kárt okozott, hogy nem vált napi gyakorlattá, megélt élménnyé a helyi elképzelések, tervek, célok széleskörű részvétellel történő kialakítása, konszenzusos elfogadása, holott ez lehetséges, sőt szükséges lett volna, már csak az uniós elvárások miatt is. A Nemzeti Fejlesztési Tervek jelentős része regionális szintű fejlesztéseket tartalmaz, melyek kialakítása a helyi részvételre, az érdemi beleszólásra nagy, de mindeddig elmulasztott lehetőség. A projektgenerálás, a projektkészítés, a projektek megvalósítása és nyomon követése úgy professzionalizálódott, hogy a „szakértőkben” még csak nem is tudatosul, hogy „emberek álmain lépkednek”. A jelenlegi gyakorlat bürokraták és technokraták előjogává tette annak a feladatnak a megvalósítását, ami a legmagasabb rendű egyéni és közösségi feladat, azaz annak a jövőnek a kiválasztását, megtervezését, melyet gyakorlati cselekvéseikkel az emberek valósítanak meg.

Ha a diktatúra és demokrácia imént bemutatott ismérvei mentén elemezzük a rendszerváltást, akkor azt láthatjuk, hogy mindeddig nem valósult meg maradéktalanul a demokrácia kiépítése a diktatúra romjain.

Talán még nagyobb hiányokat láthatunk, ha a demokrácia más aspektusait emeljük ki.

Bibó István szerint demokratának lenni annyit tesz, hogy nem félni.

Más megfogalmazásban: demokrácia akkor lesz, ha az emberek nem félnek a felettük lévőtől, nem lesznek bizalmatlanok a velük egy sorban állók iránt, továbbá nem köti le minden idejüket és energiájukat a megélhetésért végzett munka.

Ma Magyarországon nagyon sokaknak leköti minden idejét és energiáját a megélhetésért végzett munka. Sokan félnek a felettük lévőtől, félnek munkájuk, megélhetésük elvesztésétől. A bizalmatlanság elképesztő mértékű. Nemcsak a politika és a politikusok iránt bizalmatlanok a Magyarországon élő emberek, hanem a közintézmények, a mesteremberek, szomszédjaik, családtagjaik iránt is és ami a legnagyobb baj: sokan önmagukban sem bíznak. Fukuyama szerint a volt szocialista országok legsúlyosabb deficitje a bizalmi deficit. Ez a legnagyobb akadálya versenyképességünk javulásának, a gazdasági bajok leküzdésének és életminőségünk jobbá válásának.

3. A totalitárius rendszer által kialakított magány felszámolása

H. Arendt szerint a XX. században két totalitárius rendszer jött létre: a faszizmus és az államszocializmus.

Elemzései szerint a totalitárius rendszerek lényege nem az erőszak apparátusok felduzzasztása és gyakori bevetése. Nem az a legrosszabb a totalitárius rendszerekben, hogy faji alapon vagy osztályalapon ki akarják irtani az emberek egy meghatározott körét. A lényeg nem haláltáborok megvalósulása. Nem a titkos rendőrség, nem a brutalitás. A legbensőbb magja, igazi lényege ezeknek a rendszereknek az, hogy a bennük élő embereket magányossá tették. A magányosság nem azonos az egyedülléttel. Tömegben lehet a legmagányosabb az ember. És aki egyedül van, az nem feltétlenül magányos.

Akkor vagyunk magányosak, ha úgy érezzük, hogy senkinek nincs szüksége ránk, feleslegesek, pótolhatóak vagyunk, nincs saját helyünk a világban. A magányos ember számára egy idő múlva nem fontos senki és semmi, még saját maga sem. A magányos ember mindig mindenben a legrosszabbra számít.

A totalitárius hatalom éppen az ilyen emberek fölött valósítható meg. Ők nem képesek ellenállni, ellen szegülni, velük bármit meg lehet tenni.

A totalitárius rendszer megszüntetéséhez éppen ennek a magánynak a leküzdésre van szükség. A magányosság úrhidegéből nehéz kiszabadulni. Az államszocializmus öröksége az a végtelen magány, melynek lenyomata, tünete a boldogtalanság érzés, a bizalmatlanság, a beteges mértékű szorongás, a depresszió, a lelki és testi betegségek, a devianciák.

Ennek a magánynak az oldása csak a közösségek kiépülésével valósulhat meg. Bizalmat nem lehet a föld mélyéből bányászni, sem automatizált gépsorokon előállítani, nem gyártható még nanotechnológiával sem. Csak és kizárólag az emberi kapcsolatokban hozható létre.

A rendszerváltás óta nem sikerült a magányt feloldani. Tamás Gáspár Miklós szerint a rendszerváltás óta elkövetett legnagyobb bűn az, hogy elhitették az emberekkel: a kapitalizmusban ember embernek farkasa, csak egyedül, másokat letaposva, önzéssel lehet

boldogulni. Ez az elképzelés tovább rontotta az államszocializmusban elmagányosodott emberek esélyeit, tovább erősítette pesszimizmusukat, mely szerint rájuk semmi jó nem vár a polgári társadalomban sem.

A „szabadság kis körei” nehezen formálódnak. Általános a társas halmazban való létezés, vagyis az olyan emberekkel egy térben tartózkodás, akiket semmilyen kapcsolat nem köt egymáshoz, akik nem kíváncsiak egymásra, akik számára a másik ember felesleges, jobb lenne, ha ott sem lenne, és tudják, hogy ez az érzés kölcsönös. A plázákban lődörgők, a z élmények után caplatók, az örömeiket kizárólag a vásárlásban és fogyasztásban lelők magánya annál elkeserítőbb, minél kevésbé ismerik fel helyzetük rettenetes voltát. Bizonytalanságuk védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őket a kívülről érkező befolyásolásokkal szemben, hiszen a másokhoz való igazodástól, a bármely aktuális külső elvárásnak való megfeleléstől, a médiumok által közvetített trendek és divatok követésétől várják a megnyugvást és a sikert. Ha mégsem érzik elég jól magukat, ha hiányérzetük van, ha szorongás támad bennük amiatt, hogy tehetnének valami mást is, akkor megrémülnek és elhiszik, hogy bennük van a baj, nem ismerik fel, hogy a világuk szorulna megváltoztatásra. Ők próbálnak alkalmazkodni, változni, ezért fordulnak segítségért a gyógyszerekhez, a drogokhoz, az alkoholhoz. Ezzel még légmentesebbre zárják saját egyszemélyes világukat, didergető elszigeteltségüket.

Az államszocializmus totalitárius rendszere által kitermelt magány fennmaradását, újratermelődését segítik a modernnek mondott társadalmak működési mechanizmusai, a fogyasztói lét életreceptjei, viselkedési sémái.

A magányos ember mérhetetlen vágyakozása az örömök iránt, az elismerés iránt újabb és újabb vásárlásokba, fogyasztásba hajszolja, hiszen csak ettől remél némi enyhülést. A folytonos vásárlás és fogyasztás biztosítja a gazdaság folyamatos önlétrehozását. A tömegbe verődő magányos emberek, a „magányos tömeg” konzumidiótává züllesztetten önként termeli a profitot a rendszer haszonélvezőinek. A magány megszűnéséhez kevés volt az államszocializmus totalitárius rendszerének felszámolása, hiszen a magányhoz szokott, mindig rosszra számító emberek az egymásra találás helyett könnyen a tömegtársadalom magányos létébe sodródtak. A magányosságot a totalitárius rendszer alakította ki a politikai akaratnak történő feltétlen engedelmesség érdekében, de a tömegtársadalom gazdaságának érdeke is az, hogy maradjanak magányosak az emberek, hiszen az ilyen emberekből álló tömeg tehető legkönnyebben kívülről irányított fogyasztó automatává.

4. A rendszerváltás átmenet a premodern társadalomból a modern társadalomba

Luhmann szerint a modern társadalmak fejlettségének egyik mércéje a differenciálódás, vagyis az, hogy egyre több autonóm alrendszer különül el bennük. A differenciálódásnak az ad értelmet, hogy az elkülönülő autonóm alrendszerek hatékonyabban tudják ellátni funkciójukat, így a modern társadalmak jóval hatékonyabbak a korábbiaknál.

A magyar társadalom az államszocializmus időszakában nem volt modern társadalom. A különböző funkciók nem különültek el, nem működtek autonóm alrendszerek. Az élet minden területét a politikai szempontok határozták meg, mindent lenyelt, bekebelezett a politika. A gazdaság működése a politika által vezérelten igen csekély hatékonysággal zajlott. Az oktatásban, a művészetekben, a tudományokban és a kultúra más területein a politikai szempontok voltak a meghatározóak. Még a magánéletbe is beavatkozott a politika. A szabadidő eltöltésétől a ruhaviseleten át a barátok és szerelmek kiválasztásáig min-

denbe beleszóltak a hatalom gyakorlói. Az egyetemi felvételt, a munkahelyi előmenetelt, a lakáshoz jutást, az autó kiutalásának idejét, de még a banánhoz való hozzájutást is politikai szempontok határozták meg.

A rendszerváltás teremtette meg a modern társadalmi rendszer kialakulásának lehetőségét. Elkülönülhettek az alrendszerek és speciális médiumaik, valamint az azokhoz kapcsolódó bináris kódok, értékduálók segítségével új szelekciós mechanizmust alakíthatnak ki. Elérhetővé vált, hogy a gazdaságban a pénz legyen a közvetítő médium, mely a „rentábilis – nem rentábilis” bináris kód alkalmazásával választ a különböző kínálgató lehetőségek közül, azaz redukálja a környezet komplexitását és kontingenciáját. Ezen a rostán kihullottak a veszteséget termelő, csupán szociális foglalkoztatóként működő, kizárólag politikai okokból fenntartott „szocialista nagyüzemek”, gyárak, állami gazdaságok, termelő szövetkezetek. Kérdés, hogy vajon a pályázatok elbírálása során a fejlesztési források odaítélésekor is a prognosztizálható nyereségesség, a rentabilitás a kizárólagos szelekciós szempont, vagy netán közrejátszanak ismét politikai okok, személyes kapcsolatok, vagy bármilyen más külsődleges szempont. Vajon csak a szocializmus premodern társadalmának sajátossága volt a színházigazgatói, iskolaigazgatói kinevezéseknél a politikai szempontok mérlegelése, vagy ma is számít, ha valaki a hatalmon lévő politikai erők támogatója, az ő köreikhez tartozik, ha a következő választásokkor nekik lesz hálás. Folytak büntető ügyek, melyek rendkívül szerencsétlen módon azt a feltételezést támasztják alá, mely szerint így mennek itt ma is a dolgok, semmi nem változott, csak most már nagyobbban megy a játék. Saját klientúrájának osztogatja a hatalom a javakat, a pozíciókat, melyért cserébe hűséget és támogatást vár. Külső szempontok vonódnak be az alrendszerek döntési mechanizmusába ma is.

A pártok kartell pártként működnek, állami befolyásukat, döntéshozatali pozíciójukat arra használják, hogy előnyöket biztosítsanak a mögöttük álló gazdasági csoportoknak, a klientúrához tartozóknak.

Luhmann elméletében a társadalom modernségének másik mércéje a világ megváltoztathatóvá válása.

A premodern társadalmakban élő ember számára a világ megváltoztathatatlanak tűnt. Meghatározott viszonyokba született bele, nem ismert más alternatívát, másfajta viszonyokat, vagy ha mégis, akkor nem feltételezte, hogy saját világa is olyanná válhat. Azt még kevésbé hitte, hogy saját maga alakíthatná át a körülötte lévő viszonyokat.

Magyarország az államszocializmus időszakában ebben a vonatkozásban is igazi premodern társadalom volt. Az akkori viszonyok legádázabb ellenzői sem hitték, hogy belátható időn belül megváltoztatható a rendszer és még kevésbé hitték, hogy még az ő életükben bekövetkezik a változás, sőt személyesen részt vehetnek a változtatásban.

A modern társadalom ismerve, hogy a világ megváltoztathatósága a benne élő emberek számára természetes, mindennapi tapasztalat. A megváltoztathatósághoz hozzátartozik, hogy nem véletlenszerűen, előre kiszámíthatatlanul zajlanak a változások, hanem a reálisan választható lehetőségek feltárhatóak, megismerhetőek már a jelenben. A lehetséges jövőök ott lebegnek a jelen horizontján. Annak kiválasztásában és megvalósításában, hogy a lehetséges jövőök közül melyik váljon valósággá, az egyének személyesen részt vehetnek.

Az alrendszerekben kiépül, működik a megváltoztathatóság garanciális mechanizmusa.

Egy modern társadalom modern politikai alrendszerében a hatalom gyakorlása

megváltoztatható. Senki nem gondolja, hogy a kormányon lévő erők Isten kegyelméből uralkodnak, vagy netán maguk is istenek, félistenek, miként hitték ezt a premodern társadalmak királyairól, fáraóiról, párt főtitkáiról. A megváltoztathatóságot garantálja a választási rendszer, mely jogilag rögzíti, hogy hány évente tartanak választásokat és milyen szavazati aránnyal válik jogosulttá a győztes a kormányalakításra. A választásoknak, és ezzel a változásnak, személyesen is részese lehet valamennyi választópolgár. Egy modern társadalom modern politikai rendszerében nem a véletlenül múlik az sem, hogy ki melyik politikai erőre szavaz, és ezzel kit segítenek hatalomra. Már a jelen horizontján ott lebegnek a lehetséges jövők, azaz pontosan lehet tudni, hogy mely pártok indulnak majd a választásokon és a pártok választási programjából kiolvasható, hogy milyen jövőt kívánnak megvalósítani hatalomra kerülésük esetén. Egy modern politikai rendszerben számon kérhető a hatalomra juttatott politikai erőknél választási programjuk megvalósítása, és az a párt, amelyről kiderül, hogy hazudott, nem is akarta azt a programot megvalósítani, amit meghirdetett, mert számára csak a hatalom elnyerése volt a fontos, kizárja magát a modern politikai rendszerből, nem akad többé választó, aki rá voksolna.

A jogban a hatályon kívül helyezés intézménye garantálja a hatályos jogszabályok megváltoztathatóságát, szemben a premodern korok köbe vésett, megváltoztathatatlan törvényeivel. A tudományokban a cáfolhatóság az intézményesült garancia a megváltoztathatóságra. Ez biztosítja, hogy az új tudományos igazságok hirdetőit, eltérően a premodern társadalmakban élt társaiktól, ne küldjék máglyára, sorsuk ne a katasztrofáltság legyen, hanem a megfelelő eljárások lefolytatása esetén tételeik a tudományos igazság rangjára emelkedhessenek, felváltva a korábban igaznak tekintett állításokat.

Luhmann elmélete szerint a társadalmi alrendszerek autopoetikusán működnek, azaz önlétrehozóak. A folyamatosan zajló önlétrehozást minden alrendszerben egy meghatározott mechanizmus biztosítja. A gazdaságban például az eladások egymásba érő láncolata, soha véget nem érő körkörös folyamata biztosítja a fennmaradást. Ahhoz, hogy eladni lehessen, vásárlókra, fizetőképes keresletre van szükség. Biztosítani kell tehát az elegendő pénzt kereső, fizetőképes embereket, akik ráadásul hajlandóak vásárolni, sőt életük alapvető értelmévé, egyetlen örömforrásává válik a fogyasztás, az ezt biztosító vásárlás.

Ennek a gazdaságról alkotott elképzelésnek már semmi köze nincs Parsons és mások azon elképzeléséhez, mely szerint a gazdaság funkciója az adaptáció biztosítása, azaz az emberek létfenntartásához szükséges anyagi javak biztosítása. Itt nem az a kérdés, hogy milyen anyagi javakra van szükségük az embereknek az életben maradáshoz, esetleg életminőségük jobbá válásához, hanem az a kérdés, hogy miként lehet felkelteni a szükségletet az eladni kívánt javak iránt, miként lehet rábíri az embereket azok megvásárlására.

5. Modernizációs törekvések helyett innováció

A rendszerváltás lehetőséget teremtett annak megválasztására, hogy Magyarország milyen úton indul, milyen jövőt kíván megvalósítani.

Az egyik lehetőség a modern társadalmak mintájának követése, a nyugati országok nyomdokaiba lépés az utolérés vágyával. Ez az út a modernizáció útja, melynek céltételezése egy hatékonyan működő, Luhmann által is leírt társadalom megteremtése Magyarországon.

A másik lehetőség a modern társadalmakra vonatkozó bírálatok megszívlelése, így például Habermas kritikájának megfontolása és annak figyelembevételével egy másik fej-

lődési pálya választása.

Habermas szerint a modern társadalmakban élő emberek túl nagy árat fizetnek a körülöttük lévő világ hatékony működéséért. Álláspontja szerint a modern társadalmakban az alrendszernek gyarmatosítják az életvilágot. A gazdasági és a politikai szempontok túlságosan mélyen behatolnak az emberek életébe. A privát szféra is alárendelődik a pénznek és a hatalomnak.

Ennek következtében az emberek elveszítik személyes kapcsolataikat, magányossá válnak. Ha ezt a modernizációval együtt járó veszélyt egybe vetjük a ténnyel, hogy Magyarországon már a totalitárius rendszerek felszámolták a közösségeket, és magányossá tették az embereket, akkor a modernizáció magányosságot konzerváló, fokozó hatása miatt meglehetősen riasztó alternatíva lehetett volna a rendszerváltás utáni Magyarországon. Ám az emberek tömegeinek legfőbb elvárása a rendszerváltással szemben az volt, hogy nálunk is nyugati típusú életet lehessen élni, melyet alapvetően a fogyasztói léttel azonosítottak. Mindenek előtt anyagi javakat, árúbőséget vártak az új rendszertől. Azt akarták, hogy ne kelljen Ausztriából becsempészni a hűtőládát és a számítógépet, ne csak pult alól lehessen kapni a banánt, ne kelljen éveket várni a Trabant és a Zsiguli típusú autókra. A rendszerváltástól hatékonyan működő gazdaságot vártak, árúbőséggel és olyan jövedelmekkel, melyből fogyasztóként lehet élni. Mindezen egy évtizedeken át a legelemibb anyagi javakból is hiányt szenvedő országban, ahol az alacsony szinten nivellált bérekből éltek az emberek, nem is lehet csodálkozni.

A magány meg olyan megszokott, természetes volt, hogy ennek veszélye, még ha tudatosult volna is, nem riasztotta volna vissza az anyagi javakra áhító, fogyasztásra vágó embereket.

A másik veszély, melyre Habermas utal, szintén nem tudatosodott a Magyarországon élő emberekben a rendszerváltáskor. Ez a deviáns magatartások arányának megnövekedése. Az alrendszer hatékonyágát a végtelenül leegyszerűsített, kétpólusú szelekción mechanizmusok garantálják. Ez a szelekció meglehetősen kemény, mondhatni brutális. Aki kipereg ezeken a szűrőkön, aki kirostálódik, az azonnal deviánsnak minősül. A gazdaság szereplőjeként a vállalkozónak rentábilisnak kell lenni, profitot kell termelni, mert ha nem ezt teszi, akkor bukott ember, nem vállalkozó. A politikában belátható időn belül hatalomra kell jutni, mert aki kirostálódik, aki nem jut be a parlamentbe, nem szerez hatalmat, az bukott ember és nem politikus. A művészetben az, akit az esztétika professzionális szakértői nem minősítenek értékesnek, aki nem kerül be az aktuálisan érvényes kánonba, aki az asztalfióknak ír, az a soha meg nem jelenő verseivel, meg nem rendezett filinterveivel, fellépési lehetőséget nem kapó zenekarával deviánsnak minősül és nem művészek. És sorolhatnánk tovább. A modern, hatékonyan működő társadalmakban a deviáns magatartások aránya növekszik. Az anyagi jólét, a magas egy főre jutó GDP, a hatékonyan működő alrendszer nem védik meg az embereket a bűnözővé, alkoholistává, drogfüggővé, mentálisan sérültté, netán öngyilkossá válástól.

Nem mérlegelte a magyar társadalom ezt a veszélyt sem. Az addig is tapasztalt nagy arányú devianciák, az öngyilkossági statisztikával a világ élmezőnyében hagyományosan elfoglalt hely, közömbössé tették Magyarországot annak a veszélynek a felismerésére, hogy az emberek még szélesebb köreire leselkedik majd a deviánsná válás veszélye az áhitott fogyasztói társadalomban. Ma egyre több szó esik a bűnmegelőzés, a drog prevenció szükségességéről, a testi bajok mentális gyökereiről, a lelki és testi egészség fejlesztésének

nélkülözhetetlenségéről. Ám mindez többnyire megreked a tünetek felismerésénél és a tünetek elleni fellépésnél. A valóságos társadalmi gyökerekről alig esik szó.

Pedig a modern társadalom kemény megmérgettetései nálunk azért is vezetnek gyakran devianciához, mert ezek a mércék itt szokatlanok, ismeretlenek voltak, illetve gyakran nem a maguk könnyen átlátható klasszikus egyszerűségükben jelentek meg, hanem áttüremkedtek a politika, vagy éppen a pénz, illetve a személyes összeköttetések az autonómmá válni próbáló alrendszerekbe és nem ritkán felülírták az alrendszer speciális logikáját. Ezek a zűrzavaros viszonyok még könnyebben a devianciába sodorták a kiszelektáltakat, hiszen a bizonytalanság, a mérce világosságának hiánya gyakran kelt elviselhetetlen feszültséget az érintettekben.

Sem a magány, sem a deviáns magatartások gyarapodása nem készített eddig a modernizációtól eltérő út keresésére, választására. A nyugati típusú fejlődési minta követése megkérdőjelezhetetlennek tűnt és annak, aki akár csak felvetette más alternatívák megfontolásának szükségességét, az a muccsaiság, a „nem európainak” minősítés, a szélsőségesnek bélyegzés következményével kellett számolnia.

A meglévő mintát követő, a fejlődésnek csak egyetlen lehetséges útját ismerő modernizációnak az alternatívája lehet az innovációs fejlődési modell. Az innováció lényege a fennálló viszonyoknak olyan meghaladása, mely az érintettek széleskörű részvételén alapul. Tömören: innováció = anticipáció + participáció. Vagyis a rendszerváltás megteremtette a lehetőséget arra, hogy a Magyarországon élő emberek széles körének bekapcsolódásával, egy egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikációs folyamat eredményeként konszenzussal alakuljon ki az a jövőkép, az a változási irány, amelynek megvalósításában az emberek elkötelezetten tudnak részt venni. Ez a lehetőség ma is nyitva áll, mindaddig nem valósult meg.

6. A rendszerváltás, mint a redisztributív társadalmi újratermelési rendszerből a tranzaktív társadalmi újratermelési rendszerbe történő átmenet

Magyarországon 1948 után szovjet mintára átalakították a társadalmi újratermelés rendszerét. A piaci viszonyokat felszámolták, melyhez a magántulajdon széleskörű államosítása, illetve a mezőgazdaságban a begyűjtési rendszer teremtette meg a feltételeket. A megtermelt javak központosítása és állami újraelosztása a tervutasításos rendszer keretében valósult meg, és a rendszerváltásig fennmaradt a „szocialista tervgazdálkodás”, mely gyakorlatilag a politikai szempontokat tette meghatározóvá az élet minden területén. A rendszerelmélet kifejezéseivel élve a politika magaalágyúrte, bekebelezte, elnyelte az összes többi alrendszert. A gazdaságban, a jogban, a tudományokban, a művészetekben, de még a magánéletben is a politikai szempontok váltak döntőkké.

A rendszerváltás ebben az interpretációban a tranzaktív társadalmi újratermelés megteremtését jelenti. A piaci viszonyok tulajdonképpen már 1968-tól szerepet kaptak a magyar gazdaságban és a társadalom számos más területén. Az állami vállalatok jelentős részénél a piaci hatékonyság elvárásává vált, a termelő szövetkezetek is a „piacra” termeltek. A második gazdaság teljes talapzatával a piacon állt. Ám ez a „szocialista piac” jelentősen különbözött a taranzaktív társadalmi újratermelési rendszer valódi piaci viszonyaitól. A valódi piac a fizetőképes kereslet és a kínálat által meghatározott, rentabilitásra, azaz minél nagyobb haszonra törekvő és középpontjában legfőbb meghatározó elvként, médiumként a pénz áll. Az ún. „szocialista piac” az állam, méghozzá a pártállam által vezérelten műkö-

dőtt. A politikai szempontok, az állami akarat erősebben befolyásolta, mint a piac törvényei. A szubvenciók, a dotációk, a reálértéktől eltérített árak és bérek, a szociális szempontok, de mindenek felett a társadalmi struktúra vertikális jellegű személyes kapcsolatokra épüléséből fakadóan a protekció és patronálás összezavarták a piac értékiszonyait, szabályait, rendjét.

Ráadásul mindvégig fennmaradt az a kettősség, amely nemcsak a gazdaságra és a társadalomra volt jellemző, hanem a családok mindennapi életének konkrétságában is tetten lehetett érni. Tipikus modellté vált az állami munkahelyen főállásban dolgozó, másodállásban a második gazdaságban dolgozó munkavállaló. Az állami munkahely feladására, azaz a redisztributív újratermelési rendszerből történő kilépésre, már csak azért sem kerülhetett sor, mert nagyon kevés és rendkívülinek számító esettől eltekintve, csak az állami vagy szövetkezeti munkahelyet ismerték el hivatalos munkának. Általános munkakötelezettség volt érvényben, a hivatalos munkahely hiánya munkakerülésnek minősült, amely bűncselekménynek minősült és a munkakerülőket a szabadságvesztés és a kényszermunka keverékeként kialakított speciális büntetési nemmel büntették.

De anyagilag is ez a szimbiózis bizonyult előnyösnek. Az állami, szövetkezeti munkahelyhez kapcsolódott a redisztributív alapon szétosztott kedvezmények és juttatások jelentős része (állami beruházásban épülő lakáshoz jutás, építési kölcsön, üdülés, stb.), tehát ezért is célszerű volt megtartani a főmunkahelyet. A második gazdaságból a családok többsége nem tudott volna megélni, az onnan származó jövedelmek az állami fizetések reálértéke csökkenésének kompenzálására szolgáltak, igazi kiegészítő jövedelmek voltak, melyek a lecsúszástól, a depriválttá válástól óvták meg a magyar családok 2/3-át. A bekapcsolódni nem tudó, csak a redisztributív újratermelési rendszerben résztvevő 1/3-a a magyar társadalomnak akkor vált depriválttá és ők, valamint leszármazottaik nem tudtak azóta sem kiemelkedni onnan. A depriváltak helyzetének megváltoztatásához, legalább az intergenerációs mobilizációjuk beindításához fontos lenne megérteni az akkori leszakadás okait, körülményeit.

Továbbá a szimbiózist, a már-már kibogozhatatlan összefonódást erősítette a két terület egymásra utaltsága. Ez olykor jogilag rendezetten folyt és gazdaságilag ésszerűen, pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben termelt takarmány a háztáji gazdaságokban folytatott állattartáshoz is biztosította az élelmet. Olykor jogilag rendezetten, de gazdaságilag abszurd módon folyt, például a vállalati gazdasági munkaközösségekben az állami tulajdonú üzemeket bérelték gépekkel együtt és ugyanazok a munkások, akik reggel 6-tól délután 2-ig redisztributív keretek között, fix bérért állították elő ugyanazokon a gépeken ugyanazokat a termékeket, délután kettőtől estig piaci alapon folytatták ugyanazt.

A jogellenes, ám gazdaságilag hatékony összeforrásra példa az, amikor az állami tulajdont a vonatkozó ideológiai tételeknek megfelelően közösségi tulajdonként kezelték és ezt a gyakorlatban úgy valószínűsítették meg, hogy mindenki mindent gátlástalanul, mintegy természetes módon haza vitt a munkahelyéről, avagy munkahelyén végezte a magánmunkáját. A nagyságrend változatos volt. A vasmunkás a szöveget és a kalapácsot, az építkezésen dolgozó a cementet és a vakolókanalat vitte haza, az építőipari vállalat igazgatója a világ legtermészetesebb módján építtette fel az általa vezetett állami vállalt munkásaival munkaidőben, vállalati számszámokkal, a vállalat építőanyagából a saját nyaralóját. A hivatalnok a géppapírt, a ceruzát vitte haza, az ápolónő a kötszert és a gyógyszert. A főorvos a magánbetegét anyagi ellenszolgáltatásért műtötte az állami finanszírozású kórházban és részesítette

kivételes ellátásban állami beosztottjai bevonásával, az állami kórtermek legjobbjaiban.

A kettős gazdaság egyben kettős társadalmat is jelentett.

Minderre morális felmentést adott egyrészt az, hogy „mindenki így csinálja”, másrészt a rendkívül alacsonyan nivellált állami bérek és a magángazdaság keretében történő legális munkavégzés ellehetetlenítése, mintegy jogalapot teremtett minderre.

A reciprocitáson alapuló újratermelés átszötte az egész gazdaságot, a társadalmat és a családok életét. A redisztribúció alacsony hatékonyságából, az áruk és a szolgáltatások állandósult hiányából illetve a piaci alapú forgalomhoz szükséges források szűkösségéből fakadóan az önszolgálat és egymás segítségének bevett formájává vált a javak és szolgáltatások cseréje. Az állami beruházásban épült, kedvezményes lakáshoz jutás lehetőségéből eleve kizárt falusi és kisvárosi lakosság, illetve a nagyvárosban élők bizonyos csoportjai a saját otthon megteremtését csak a kalákában történő építkezéssel tudták megvalósítani. A szociális ellátás hiányosságait a gyermekgondozás, idősgondozás, beteggondozás területén az egymást kölcsönösen segítő rendszerrel pótolták a lakóhelyi, illetve a rokoni közösségek.

A bolti eladó félretette a banánt a fodrásznőnek, aki a pult alól kapott áruért vizsgázásul ingyen megcsinálta az eladó frizuráját. Az autószerelő kilopta a gyárból a doktor úr autójához szükséges, de a bolti forgalomban nem kapható alkatrészt, aki vizsgázásul kilopta a kórházból a receptre nem kapható hatékony antibiotikumot az autószerelő beteg gyermekének. A tanácsi elvtárs segített a halas kofának engedélyt szerezni a vásárcsarnokban elárúsító hely szerzéséhez, melyért ő cserébe ingyen adott karácsonyra halat az elvtárs családjának.

Ez a bizalmon alapuló kölcsönös segítségnyújtás nagyon könnyen fordult át redisztribúción alapuló vertikális személyi függőséggé, alkutya-főkutya viszonyra, illetve korrupcióvá.

Ha a főorvos elintézte az életmentő műtét során kívüli biztosítását, ezért a hatalmas ajándékért örökre hálás maradt az autószerelő, és élete végéig ingyen szerelte a doktor úr autóját az amúgy állami műhely, állami alkatrészeit felhasználva. Ha a bolti eladó nemcsak banánt, hanem téliszalámit is szerzett, méghozzá áron alul, vagy esetleg orkán dzsekit, sokol rádiót, vagy más kincsek számító árut, akkor a fodrásznő örökké ingyen mosta, festette, dauerolta az eladó haját, amúgy az állami fodrászat állami hajápolási cikkeivel. Ha a halárusítási engedély határozatlan időre szólt, és olyan időkben intézte azt el a tanácsi elvtárs, amikor még senkinek nem volt ilyen engedélye, akkor ezért a nagy ajándékért a halas kofa örökre hálával tartozott. A tanácsi elvtárs minden egyes karácsony előtt elküldte sofőrjét a karácsonyra való halért, pontosan felírva, hogy miből mennyit kér, és soha még csak nem is próbálta „megsérteni” a halárust azzal, hogy fizessen a halért, hiszen az ellenszolgáltatás volt az eredeti nagy ajándékért, függetlenül attól, hogy a reciprocitás szerinti mértéket rég meghaladta és az már redisztributív adó volt inkább. Az ajándék, a látszólag ingyenes szolgáltatás (a soron kívüli életmentő műtét, a hiánycikknek számító banán pult alóli biztosítása, az árusítási engedély kivételes biztosítása) olyan személyes függőségi viszonyt teremtett, melynek érzelmi biztosítéka a hálán alapuló hűség, materiális vonatkozása pedig a folyamatos rendelkezésre állás, az anyagi értékű vizontszolgáltatás előre meghatározott mértékű folyamatos biztosítása.

7. Az újfeudális függőségek rendszerének felváltása a polgári társadalommal

Hankiss Elemér elemzése szerint az államszocializmus társadalmi struktúrája újfeudális jellegű volt. A vertikális személyi függőségek rendszere szorosan összefüggött a redisztributív újatermeléssel, a diktatórikus hatalomgyakorlással, a totalitárius rendszer kiépülésével illetve a premodern társadalmakra jellemző differenciálatlanságból fakadó alacsony hatékonysággal.

Nézzük sorra ezeket az összefüggéseket.

A gazdaság illetve a társadalom erős központosítottágával, a megtermelt javak egy központba vonásával és onnan történő újra elosztásával úgy függ össze az újfeudalizmus, hogy ez az erős központosítás, a javak széles körével való rendelkezés túl nagy hatalmat biztosított a társadalomirányító központnak. A politikai központ rendelkezik mindennel, tőle függ ezért a pusztá életben maradás, az egzisztálás is. Adományként juttatja vissza a termelőkhöz, a társadalom tagjaihoz a javakat, méghozzá olyan adományként, melyért feltétlen engedelmességet, hűséget vár cserébe. Az újfeudális struktúra hatalmi elitje korlátlan hatalmat gyakorolhat alattvalói felett, kihasználva azok egzisztenciális függőségét.

Ez a kiszolgáltatottság infantilizálja az egyént, aki ebben a függőségi helyzetben, ebben a kiszolgáltatottságban joggal érzi úgy, hogy saját erejéből semmire sem képes, kiszolgáltatott gyermek és ennek megfelelően viselkedik. Így válik bármilyen parancsot habozás nélkül teljesítő engedelmes alattvalóvá. Így veszíti el önbecsülését és a társaival való összefogás képességét. Létében függ a felette lévőtől, hiszen az ő jó akaratán, közben járásán, az ő szaván, támogatásán, protezsálásán múlik a munkahely, a gyerek iskoláztatása, a jobb lakás és szinte minden. A feudális és újfeudális rendszerek lényegéhez tartozik a közösségek felszámolása és új közösségek kialakulásának a megakadályozása. Röviden a redisztributív elosztási rendszer által kialakított egzisztenciális függőség, illetve a hatalmon lévők kezében összpontosuló újraelosztási jogosultság áll a főkutya-alkutya függőségek hátterében.

Az infantilizált alkutyák számára az érdekérvényesítés egyetlen lehetséges módja a kijárási, a protekció, a patronálás, a keresztapaság, a lobbizás, a kiskapuk megkeresése. Érdekeiket nem intézményesíthetik, politikai szinten nem jeleníthetik meg. Ha nem lehetnek közösségeik, akkor nem szerveződik meg a civil társadalom, nincs nyilvánosság, nincs lehetőség a törekvések politikai szintű érvényesítésére, azaz nincs demokrácia. Az újfeudális társadalmi struktúra politikai megfelelője a diktatórikus hatalomgyakorlás.

Az újfeudális rendszer infantilizált, függő helyzetben lévő alattvalója magányos ember. Nem alkothat közösséget társaival, nem nyilváníthatja ki saját akaratát. Munkáját utasításra végzi, és általában mindig mindent parancsra tesz. Bizonytalan. Nem tudja, hogy szüksége van-e bárkinek is rá, és éppen őrá. Minden azt sugallja, hogy helyettesíthető, pótolható. Úgy érzi nincs saját helye a világban, már önmagának sem fontos. Egzisztenciális kiszolgáltatottsága és személyi függősége az ilyen magányos lényeket a totalitárius rendszerek kiépítésének biztosítójává teszi, hiszen az ő életük totálisan ellenőrizhető, alakítható a hatalmon lévők által.

Az újfeudális struktúra természetes talaja a kizárólagos hatalomgyakorlásnak. A személyi függőségi rendszer csúcán egyetlen személy áll, ő tartja kezében a szálakat. Hatalma csak részben fakad a központosított és általa újra osztott javakból. Legalább ennyire fakad a személyi kapcsolatok rendszeréből is. Hiszen a rendszer működésének alapja, hogy mindenki tartozik valahová. Mindenki tudja, hogy ki az ő főkutya, akitől élete jobbra

fordulását remélheti, és akinek személyes hűséggel, feltétlen engedelmességgel tartozik. Miként számon tartja saját alkutyáit, akikről ő gondoskodik, és akik neki tartoznak engedelmességgel. Egy ilyen egyszerű és világos szerkezetű társadalmi rendben élő ember számára a többpártrendszeren alapuló demokrácia és a piacgazdaság: maga a káosz, a teljes elbizonytalanodás rémképe. Létének biztos támaszát veszítené el az ember, ha nem ismerné ki magát pontosan a fő- és alkutyák sokaságában, ha időről időre váltakoznának a főkutyák, ha a személyek helyét pozíciók, intézmények váltanák fel. Mi lenne a gyámoltalan gyermek felnőttekkel, ha patrónusaikat, protektorukat, keresztapjukat, csak úgy leválthatnák, lecserélhetnék. Kihez fordulhatnának támogatásért, kitől várhatnák ügyeik elintézését, kitől remélhetnének gondoskodást. És milyen rettenetes lenne az alkutyák összefogásától, engedetlenségétől rettegni. Mi lenne, ha ide-oda kóborolhatnának az alkutyák, kitépve magukat a hűbéri láncból.

A rendszerváltás során létre jött többpártrendszer nagy káoszt, traumát okozott e téren. Az emberek, akik lehet, hogy nem szerették az államszocializmust, de jól kiigazodtak benne, az új világban elbizonytalanodva botorkáltak. Hamarosan lázasan keresték az új potenciális főkutyákat, a kijáró embereket, az új hatalmi körökhöz kapcsolatokkal rendelkezőket. Nehézséget okozott az új kapcsolatok kiépítése, az új klientúrákban a megfelelő pozíció kivívása. Örök aggodalom, hogy jó lóra tettek-e, befut-e a várományos? Az előző korszak sziklaszilárd rendjében semmi sem veszélyeztette a hatalom csúcsaihoz kiépített kapcsolati rendszert. Soha, semmi nem változott. A kapcsolatok fontossága természetes és feltűnés mentes volt. Az új világban tudatosult a személyes kapcsolatok kiépítésének jelentősége. Az aggodalmak után nagyon sokaknak igazi fellelegzést jelentett a régi arcok, régi emberek visszatérése a politikai hatalomba.

Az új pártok vezetői, az új hatalmi elit, a jogállam vezető pozícióit betöltők számára óriási kihívást, ha tetszik kísértést jelentett a személyi függőségek hagyományos rendszere. Ők is az előző rendszerben szocializálódtak. Régi örökség, hogy Magyarország a rokonok és panamák országa. A klientúra építés, a személyi összefonódás nem számolódott fel.

A polgári társadalommá válás alapvető feltétele a polgárrá válás. A polgár egzisztenciálisan független. Képes és kész önmagáról, valamint családjáról gondoskodni. Az anyagi javakkal rendelkezése révén a polgár burzsoá. A polgár képes és kész saját sorsa és a körülötte lévő világ alakítására. Beeszlást követel és bele is szól az életét közvetve vagy közvetlenül befolyásoló döntések meghozatalába. A polgár citoyen. Továbbá a polgári lét egy meghatározott életminőséget, kultúrát, értékrendet jelent. A polgár léte több mint biológiai vegetálás. A polgár ismer és elismer önmagára és másokra egyaránt érvényes egyéb mércéket, értékeket, mint az életben maradás parancsa. Szabadsága éppen ebben rejlik. Valamilyennek választja önmagát, és munkálkodik önmaga megteremtésén. Sáfarkodik a rábízott talentumokkal.

A polgári szabadság feltétele a megfelelő információkkal rendelkezés, a jelen valós viszonyainak az ismerete. Csak a jelen tényeinek megismerése során ismerhetőek fel a jelenben rejlő lehetséges jövők. Csak a jelenre vonatkozó valóságos ismeretek segíthetik a reálisan választható alternatívák felismerését. A szabadság, a szuverén döntések meghozatala előfeltételezi a döntés során választható különböző lehetőségek ismeretét, sőt annak az előre látását, hogy melyik alternatíva milyen következményekkel jár.

Így kötődik a polgári nyilvánosság a polgári léthez. Az uralommentes kommunikáció, az információk szabad áramlása csak akkor következhet be, ha van hozzá megfelelő

tér, ha működik a társadalmi nyilvánosság, mint közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok során rajzolódnak ki, erősítődnak meg a véleményazonosságok és véleménykülönbségek, itt fogalmazódnak meg a közös érdekek és törekvések, itt választódnak ki azok a személyek, akik alkalmasak a kitűzött célok megvalósítása érdekében küzdelembe indulni, a döntéseket a közösség érdekeinek megfelelően befolyásolni. A polgári nyilvánosság és a civil társadalom megszerveződése vezethet el a polgári demokrácia széleskörű, társadalmi szintű megvalósulásához. Ehhez a jogi és gazdasági változások csupán szükséges, de nem elégséges feltételek. Ehhez az egyének participációjára, tudatos és önkéntes részvételére, bevonódására van szükség. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtized ehhez nem bizonyult elegendőnek. Az involváltság, a személyes érintettség felismerése, a világ, a körülmények megváltoztathatóságába vetett bizalom hiányzik. Az infantilizált, „alkutya” létre kárhoztartott alattvalók, a kádári rezsim kettősségében szocializálódott tömegek szó szerint igazolni látszanak Fukuyama tételét, mely szerint a gazdasági versenyképesség javulásának, az életminőség jobbá válásának legnehezebben elhárítható akadály a államszocializmus legsúlyosabb örökségként magunkkal vonszolt bizalmi deficit.

Minduntalan bele botlunk az „ügyse sikerül” mentalitásba, mely H. Arendt szerint a totalitárius rendszer lényegét jelentő magányosság velejárója. Mindig mindenben a legrosszabbra számítunk. Nem vagyunk biztosak benne, hogy van-e saját helyünk a világban, fontosak vagyunk-e valakinek, érdemes-e léteznünk. Ezek a kétségek mintha már nem is csak az egyes egyéneket gyötörnék, hanem mintha nemzeti kultúránk részévé váltak volna.

Az államszocializmus újfeudális jellegű, premodern viszonyai Luhmanni fogalomrendszerének alkalmazásával úgy is leírhatóak, hogy az emberek mindennapi tapasztalata alapján meggyőződésük, hogy a világ megváltoztathatatlan. Nincs befolyásuk a dolgok alakulására. Ha történnek is változások, azok előre nem látható kimenetelűek, véletlenszerűek. A jövő nem rajzolódik ki a jelen horizontján, nincsenek ma még egyaránt választható jövők. Az egyén nem választhat, ha mégis választásra kényszerül, akkor nem látja döntése várható következményeit. Nem ő választja ki és valósítja meg a számára legkedvezőbb jövőt. Csak túlélni, megüszni, kibekkelni, ez vált sokak életprogramjává. Mindennek lenyomata, hogy a rendszerváltás interpretációjáról szóló narratívák, szinte kivétel nélkül külső erők hatásának, véletleneknek, népmesei csodás fordulatnak, netán sötét erők összeküvésének írják le az államszocializmus megszűnését, a polgári demokrácia megszületését. Nincs forgalomban olyan narratíva, mely azokat a tényeket mesélné el, azokról az emberi összefogásokról, tudatos döntésekről, tettekről szólna, melyek bizonyították, hogy a rendszerváltás ebben az értelemben is fordulat volt, hiszen az addig megváltoztathatatlannak tűnő világot az emberek tudatosan, a lehetőségek felismerésével, a saját választásuk szerint változtatták meg, személyes vállalásaikkal, tetteikkel, társaikkal együttműködve.

8. Ipari társadalom helyett tudásalapú információs társadalom

A rendszerváltás időszakában egyértelműen bebizonyosodott, hogy az államszocializmus erőltetett iparosítási gyakorlata zsákcába jutott. Az ipari nagyvállalatok többségének gazdasági vesztesége, csődje addig is csak külső forrásokból, előbb a nemzeti jövedelem redistributív átcsoportosításából, majd a külföldi hitelek felvételéből volt finanszírozható.

A rendszerváltás időszakában összeomlott az iparon alapuló gazdasági szerkezet.

Ekkor végig lehetett gondolni, hogy egy más szerkezetű, a piaci viszonyokhoz igazodó iparfejlesztés válik a gazdasági stratégia alapjává, vagy megkezdődik egy másik modell kiépítése. A második megoldás mellett szólt az a tény, hogy a világ fejlettebb régiója már kilépett az ipusztársadalom szakaszából és megkezdődött a tudásalapú információs társadalmak kiépítése. Magyarország az információs társadalmat leszűkítetten értelmezte, abból főként az iparilag gyártott eszközöket, a technikát és a technológiát látta meg és próbálta meghonosítani. Gyakorlatilag az ipar szerkezetének átalakítását kísérelték meg, figyelemmel az új iparágak, technikák és technológiák megjelenésére. Az ipari beruházásokhoz szükséges tőkét külföldről próbálták idevonzani. A multinacionális cégek és más külföldi beruházók nem hozták meg a remélt sikert, az ipari fellendülést. A lehetséges másik út, amely valójában korszerűbb is lenne, máig nincs kihasználva. A tudásalapú információs társadalom lényege nem az internet, vagy más infokommunikációs eszköz, miként a kapitalizmus lényege sem a gőzgép. A tudásalapú információs társadalom új fejlesztési erőforrásokra, új gazdasági szerkezetre és az emberek közötti érintkezési viszonyok új típusára épül. A fejlődést meghatározó erővé a tudás, az információ válik, más megfogalmazásban a kulturális és a társadalmi tőke. A gazdaság szerkezetében a szolgáltatások válnak dominánssá. Az emberek közötti érintkezések jellemző formája a hálózatiság, melynek csak egyik megjelenési formája a világháló.

A hálózatiság lényege, hogy az egyenrangú partnerek bizalmon alapuló horizontális kapcsolatokat hoznak létre, melyek egymás megértésére, megegyezésre irányulnak és biztosítják a kölcsönös előnyöket nyújtó együttműködést.

A rentabilisan működő ipar kialakulásának elmaradása, a világban zajló tendenciák figyelembe vétele, a materiális tőke hiánya és még számos körülmény indokolná, hogy a tudásalapú információs társadalom kiépítését válasszuk. Az erre irányuló erőfeszítések nem jártak eddig kellő eredménnyel. A kulturális és társadalmi tőke akkumulációja, materiális tőkévé konvertálásuk mechanizmusának kiépítése helyett túl sok erő fecseklődik a külföldi tőke idecsalogatásra, az ipari parkok és ipari munkahelyek számának növelésére. A humán erőforrások, a bizalom, a fenntartható fejlődés, az életminőség olyan szlogenekké váltak, melyeket minél gyakrabban emlegetnek, annál kevésbé vesznek komolyan.

A társadalomelméletek kategóriarendszerének felhasználásával adható különböző interpretációk tovább bővíthetők, gazdagíthatók. Ezek mellett léteznek a különböző politikai interpretációk és a legkülönbözőbb magánvélekedések. Mindennek lenyomataként az egyének szintjén is sokszínű magánvélekedések léteznek a rendszerváltásról. Vannak akik tagadják, hogy lett volna rendszerváltás, mások nem szereztek tudomást róla, léteznek negatívan értékelők és akadnak, akik pozitívnak tekintik. Ezzel összefüggésben arról a rendről is nagyon eltérően vélekednek, amelybe beilleszkednek, illetve amin kívül maradnak. Az emberek fejében élő rendkép közvetlenül nem ismerhető meg. Nemcsak azért, mert nem tárnák fel szívesen az érintettek saját elképzeléseiket, melyet a rendről alkottak, hanem azért sem, mert ez csak a legritkább esetben tudatosul az érintettekben. Az emberek cselekvő lényként teszik a dolgukat, de arról, hogy miért éppen azt teszik, amit tesznek, legfeljebb krízis helyzetben tudnak beszámolni. Csak amikor meghibásodik a körülöttük lévő világ, amikor nem működnek többé a jól bevált életreceptjeik, akkor viszonyulnak megismerőként saját világukhoz, életükhöz. Amíg működnek a habitusukba beépült viselkedési minták, amíg elboldogulnak a szocializáció során interiorizált sémák alkalmazásával, addig nem tudatosul bennük saját világképük. Az etnometodológiai irányzat tanácsát megfogadva

várhatjuk és elemezhetjük a válsághelyzetekben születő magyarázatokat, vagy a cselekvésekből következtetünk a mögöttük húzódó értelmezési keretekre, rendképekre.

Hitek, meggyőződések, emberi mentalitások, habitusok, rendről alkotott elképzelések. A rendszerváltás előtti és utáni állapotok ismeretében vajon milyen képek élnek az emberek fejében a világ működésének rendjéről, saját életük rendjéről? Milyen elképzelésekhez, hitekhez, meggyőződésekhez igazítják a mindennapok során viselkedésüket és ezáltal milyen valóságos társadalmi világot valósítanak meg? Melyek azok a világértelmezési sémák, életminták, életreceptek, melyek kulturálisan rögzültek, és amelyeket természetesnek, normálisnak, magától értetődőnek tekintenek és alkalmaznak életvilágukban?

Milyen az a megszokott, kölcsönös elfogadott és legitimnek tekintett rend, melyet értelmezés útján konstruál magának a mai magyar társadalom?

A következőkben egy hipotézist ismertetetek, mely a Magyarországon élő emberek rendről alkotott elképzeléseire vonatkozik.

Rendképek a mai magyar társadalomban

1. Vertikális személyi függőségek

Hipotézisem szerint, ha a mai magyar társadalom tagjaiból csoportokat különítenénk el a fejükben élő rendképek alapján, akkor a legnépesebb halmazt azok alkotnák, akiknek a meggyőződése szerint ma is minden a magasabb státuszúakhoz fűződő személyes kapcsolatokon múlik. Az ő rendképük szerint boldogulni, előrébb jutni csak akkor lehet, ha megfelelő patrónusa van az embernek, aki gondoskodik róla, aki protekcióval, a kiskapuk megkeresésével, lobbizással eléri a kívételes bánásmódban részesítést. A társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyet e rendkép szerint az dönti el, hogy sikerül-e megfelelő főkutnyához elszegődnie az egyénnek, sikerül-e a feltétlen engedelmesség, a kizárólagos hűség révén elérni egy befolyásos keresztapa jóindulatát. A felemelkedés elsődleges feltétele nem a tehetség, a szorgalom, a tudás, a teljesítmény, hanem a megfelelő támogató. Így lehet jó munkához, megrendelésekhez, pályázati forrásokhoz, olcsón megszerezhető (esetleg privatizálható) javakhoz jutni. Protekció kell a gyors és hatékony ügyintézéshez, a gyógyuláshoz, a szüléshez és a temetkezéshez is. A társadalom margójára, peremére azok kerülnek, akik nem rendelkeznek befolyásos patrónussal, nincsenek megfelelő kapcsolataik a magasabb körökhöz. Az alacsony iskolai végzettség, a szakképzettség hiánya ellenére sokan magas pozícióba kerülnek, jól boldogulnak.

A politikai pártok klientúrája éppen erre a vertikális személyi kapcsolati rendszerre szerveződik, a csatlakozó támogatók hűségük fejében a hatalomra jutó politikusoktól személyes előnyöket, kivételezett támogatást, protezsálást várnak, mely magas hivatalokban, állami vagy önkormányzati megrendelésekben, hazai és uniós pályázati pénzek elnyerésében, jutányos áron történő vagyonszerzésben térül meg. A politikai szociológia a pártok kartellese, trösztösödése néven írja le azt a folyamatot, amikor a pártok felcsúsznak az állami színterekre és kizárólag az őket hatalomra segítő gazdasági csoportok támogatása, a számukra történő előnyjuttatás érdekében tevékenykednek, ez határozza meg döntéseiket, a valódi feladatok, így a társadalom valós érdektagoltságának képviselote helyett.

A korrupciónak az a burjánzása, mely a magyar viszonyokat jellemzi, szorosan összefügg azzal a széles körben elterjedt meggyőződéssel, mely szerint csak mások lefizetésével, megvásárlásával lehet bármit elintézni. Mindenüvé kapcsolat kell, és a kapcsolatot teremtő személy anyagi juttatást kér vagy vár el. Ha ezt tekintik a világ természetes, normá-

lis rendjének, akkor a véletlenül lebukó és az igazságszolgáltatási eljárás alá kerülő elkövetőkre mártírként, áldozatként tekintenek az emberek, mondván: csak azt tette, amit mindenki más szokott. Az önfelmentés, a felelősség alóli kibújás, ha tetszik, akkor a kognitív diszszonancia redukciója szempontjából is fontos tényező az a feltételezés, hogy csak így lehet, mindenki ezt teszi.

Az infantilizált, gyermeki szintű életnek vannak kifejezett előnyei. Ilyen előny a felelősség hiánya és a biztonság, melyet mások gondoskodása nyújt. Rendkívül kényelmes állapot úgy élni az életet, hogy az ember önmagát semmiért nem tartja felelősnek, semmilyen feladatot, avagy kötelezettséget nem akar teljesíteni, teljes meggyőződéssel hiszi, hogy mások dolga a róla történő gondoskodás. Ha ezt sikerül azzal a rendképpel magyarázni, hogy ő nem tehet semmit, rajta semmi sem múlik, akkor jó közérzettel illeszkedhet be a következmények nélküli ország kisebb vagy nagyobb stikliket elkövető társtetteiseinek körébe.

Ebből a szemszögből nézve a beilleszkedni nem tudó deviánsok azok lesznek, akik nem képesek vállalni a boldogulásért, az előbbre jutásért, vagy pusztán a szinten maradásért a személyes összeköttetésekből szerezhető jogtalan előnyöket, a korrupció aktív és passzív elkövetési alakzatának a váltakozó, de mindkét vonatkozásban folytatódó elkövetését.

Ennek az újfeudális hűbéri láncnak a tagjai egyszerre patronáltak és patrónusok, megvesztegetők és megvesztegetettek, alkutyák és főkutyák. Aktívan cselekszenek, egy habitusukba rögzült minta szerint, mely eddig sikeresnek bizonyult, így már szinte automatikusan vezérli őket.

2. Minden bizonytalan, bármi megtörténhet

Feltételezésem szerint ma Magyarországon a második legnépesebb tábor azoké, akik a rendezetlenséget tekintik rendnek, akik az anómiás állapot kelte feszültségtől szenvedve élnek életüket.

Durkheim szerint a gyors és mély társadalmi átalakulásokat mindig anómia követi. A korábbi értékek és normák relativizálódnak, az előző korszak rendje széthullik, érvényét veszti. Ám az új rend még nem alakult ki, nem szilárdult meg, az új világban érvényes értékek és normák még nem jegecesedtek ki.

Az anómia a társadalom rendezetlenségéből fakadó általános feszültség állapota, mely mindenkire kihat. Magyarország XX. századi történelme másból sem állt, mint mélyre ható és gyors társadalmi átalakulásokból.

Világháborúk, a Monarchia széthullása, forradalmak, ellenforradalmak, különböző színű diktatúrák, megszállások és felszabadulások, más és más szövetségi rendszerekhez csatlakozások és kiválások, reformok és rendszerváltozások. Évszámokkal jelezve: 1914, 1918, 1919, 1929, 1939, 1944, 1945, 1948, 1956, 1968, 1989, 1990.

Mindezek a változások nemcsak a rendszerek szintjén zajlottak, nemcsak a politikát vagy a gazdaságot érintették, hanem behatoltak az emberek mindennapi életébe. Azokat a szabályokat kérdőjelezték meg, helyezték hatályon kívül, melyek pontos előírásaikkal rendet teremtettek a világban, melyek igazodási pontként szolgáltak, melyekkel mérni lehetett a saját viselkedést és mások tetteit.

Az anómia még akkor is bizonytalanságot teremt és ennyiben negatív, ha az azt előidéző társadalmi változás alapvetően pozitív. Az anómia az egész társadalmat érinti, mindenkit elbizonytalanít, mindenkit feszültséget kelt. Még akkor is ha a többség meg-

birkózik ezzel az állapottal, és „normálisan” él a normák nélküli, vagy csak relatív érvényességű normákkal rendelkező világban. Vannak azonban, akiknél a társadalmi eredetű rendezetlenség és bizonytalanság egyéb okokkal összekapcsolódva deviáns viselkedéshez vezet. A deviáns magatartások, mintegy a jéghegy csúcsaként jelzik a társadalmi anómiát.

Ha nincs világos és egyértelmű szabály, akkor bármi megengedett. Illetve a megnőtt és állandósult feszültséget nem mindenki viseli egyformán, van aki bármi áron, akár meg nem engedett eszközökkel is oldja, enyhíti. Ilyen eszközök: az alkohol, a drogok, a gyógyszerek, a bűnözés és végső estben az öngyilkosság.

A társadalmi változások gyakoriságának ismeretében nem az a kérdés, hogy miért ilyen magas Magyarországon a devianciák, különösen bizonyos deviáns magatartások aránya, hanem inkább az, hogy miért nem vált mindenki deviánssá ebben a tartós anómia okozta általános feszültségben?

A rendszerváltás óta eltelt idő nem bizonyult elegendőnek egy új társadalmi rend (nomos) kialakulásához, megszilárdulásához. A korábbi korszak kettős társadalmi rendje: a redisztributív és piaci viszonyok szimbiózisa talán gazdaságilag hatékony segítség volt, ám az értékrendeket, normákat tovább kuszálta. Az állami munkásként fix havi fizetésért reggel 6-tól 2-ig lusta, nem törődöm, selejtet termelő szakikból délután kettő után varázsütésre szorgos, dolgozó, kreatív teljesítménybérben dolgozó piaci munkaerő vált. A valóság értelmezés útján történő konstruálását vicceivel legitimáló Hofi Géza megfogalmazása szerint: „ők fizetettek, mi meg dolgoztunk” az állami szektorban, ahol a legfőbb elvárás az engedelmesség volt, ahol a kreatív, innovatív emberek „nehéz embereknek” minősültek. A második gazdaságban, a második műszakban történő boldoguláshoz sem ártott ismerni a kiskapukat, kellett az „ügyesség”, ami a jogtalan és morálisan helyteleníthető cselekedetekre való készség fedőnevévé vált.

Méltán vált a korszak jelképévé Kádár János hunyorgása, melyet az ország népe kacsintásnak értelmezett, és úgy vélte: így jelzi az ország vezetője, hogy ő sem gondolja komolyan azt, amit mond. Így vált általános érvényességű szabállyá, hogy mást kell mondani, mint amit gondolunk, és másként lehet cselekedni, mint ahogy beszélünk. Csak jóval később derült ki, hogy Kádár hunyorgása szembetegségéből fakadt, de ettől még a közfel fogás szerint az össznépi hazudozás, lopás és csalás megerősítésnek kifejeződése volt.

Csoda-e, ha ma is ott tartunk, hogy ugyanaz a politikai beszéd egyszerre értelmezhető a legocsmányabb „hazugságbeszédnek” és a legfelelőbb „igazságbeszédnek”

Ez az anómiás állapot a totális uralomból fakadó magányossággal társulva hihetetlen szenvedések forrásává válhat. Egyúttal teljesen védtelenné teszi az egyént a felülről vezéreltséggel szemben éppen úgy, mint a kívülről irányítottsággal szemben. Bármire könnyen rávehető a magányos, frusztrált, sehová sem tartozó, önmagában sem bízó egyén pusztán a valahová tartozás, a befogadás, a mások általi elismerés reményében. A divatok, a trendek, a reklámok, a manipulációk, a csoporthatás, a tömegbefolyás, a médiumok legjobb követője ezekből az emberekből lesz. Nagy kérdés, hogy az anómiás állapotnak mi a negatívabb hatása: a kívülállóvá, a többségtől eltérő és negatív megbélyegzésben részesülő deviánssá válás, vagy esetleg a totális beilleszkedés, a feltétlen alkalmazkodás, a bármely külső elvárásnak való kényszeres megfelelni akarás.

Ha helytálló az a feltevelés, mely szerint az emberek túlnyomó többsége a vertikális személyi függőségi rendszert tekinti a mai magyar társadalom működését meghatározó rendnek, akkor a csoportnyomás illetve a tömegbefolyás révén ez a rendkép sokszorozó

dik meg a bizonytalan, valahová tartozni akaró, és másokról mintát vevő emberekben.

3. A fogyasztói társadalom pénzközpontú rendje

A korábbiakban láttuk, hogy a rendszerváltás során nyitva álló lehetőségek egyike a fogyasztói társadalmak mintájának követése volt. Magyarország hosszú történelmi múltra visszanyúló dilemmája a nyugati modell feltétlen követése, az ahhoz történő felzárkózás avagy más megoldás, más fejlődési út keresése és megvalósítása. A felvilágosodás kora óta különösen markánsá vált az emberiség fejlődésének unilineáris elképzelése. A történelmet olyan egyirányú fejlődési folyamatként értelmezik ebben a szemléletmódban, melynek élén a nyugat-európai illetve észak-amerikai társadalmak járnak, és amely az anyagi jólét növekedését tekinti mércének.

Az államalapítás kora óta Magyarország a nyugati mintát próbálja követni, de ismétlődően letérítődik erről az útról. Így aztán folyamatosan érvényes a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” útmutatás.

A legutóbbi vargabetű, azaz a szovjet megszállási övezetbe tartozás okozta hosszúságú stagnálás a keleti típusú despotikus rendszerben ismét felfokozta a vágyakozást a nyugati modellhez csatlakozás iránt. A negyven évnyi kényszerű lemaradás miatt a „csatlakozás”, az utolérés, csak a modernizációs fejlődési út választásával volt elképzelhető. Ezt szolgálta a többpártrendszer bevezetése, a piacgazdaságra történő áttérés, illetve az alrendszerek autonómiája helyreállítására tett kísérlet.

Gyakorlatilag vita sem folyt egy másik út választásának lehetőségéről, esetleg célszerűségéről.

Az elmaradottságból fakadóan és a kényszeres utolérési, utánzási vágytól vezérelten a pénzközpontú tőkés gazdasági, társadalmi rendszernek egy sajátos magyar válfaja jött létre, melyet „vadkapitalizmusként” szoktak emlegetni. Az ennek alapjául szolgáló kapitalizmuskép rendkívül elnagyolt és sematikus. Őrzi az államszocializmus korszakának tankönyveiben szereplő dollárhasú, szivarozó, kalapos tőkés ellenszenves képét, ezt vegyíti a Hobbes-tól származó negatív társadalomképpel, melyben „embernek ember farkasa” Mindehhez hozzáadódik az a bizalmatlanság és magány, mely az előző korszakban vált a rendkép meghatározó részévé. Ebből aztán kikeverődik annak a rettenetes társadalomnak a rémképe, amelyben csak másokat letaposva, másokon átgázolva, könyörtelenül lehet boldogulni, ahol senki és semmi sem szent, ahol minden eladó, ahol minden és mindenki (el)árulható.

Az ebbe a csoportba sorolható emberek egy része azok közül kerül ki, akik már 1968-tól bekapcsolódtak a piacgazdaságba. Ám ahogy arra korábban már utaltunk, ezek a piaci viszonyok nem voltak valóságosak, hiszen a pártállam erősen beavatkozott, irányította a piacot. Egyébként is kettősségben éltek a piaci viszonyokba a második gazdaságon keresztül bekapcsolódó családok. Megtartották állami munkahelyüket és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyüket a redisztributív és a tranzaktív újratermelési rendszerekben elfoglalt státuszuk együtt határozta meg. Ez a kettősség nemcsak gazdasági viszonyaikat, munkájukat, jövedelmüket befolyásolta, hanem azokat a magatartásformákat is, melyek eredményeseknek bizonyultak és így sikerként rögzültek. A piaci viszonyokat jellemző pénz centrikus magatartás összefonódott az államszocializmus személyi függőségei között kiigazodó, abban érdekeit érvényesíteni tudó magatartással. Ez a tudás, ez a rendkép szocializálódott és örökítődött át sokakban. Számukra természetes és magától

értetődő, hogy a jelen viszonyai között sem tisztán a piac törvényei érvényesülnek, a gazdaságba inklúzió útján bevonódnak, egyéb, piacidegen szempontok, így a politikai illetve a személyes függőségi viszonyok.

A csoport másik bázisát azok az emberek képezik, akik fogyasztói orientációjuk révén tekintik a pénz vezérelte gazdasági rendet a világ érvényes rendjének.

Bizonyára vannak olyanok is, akik a klasszikus kapitalizmus szellemével összhangban,

a gazdasági tevékenységet az emberi élet olyan részének tekintik, ahol érvényesíteni kell a tehetség kibontakoztatásának, a legjobb eredmények elérésére törekvésnek a követelményét. Vagy akár rendképük meghatározója lehet a protestáns etika, mely a Biblia alapján a ránk bízott talentumokkal történő sikeres sáfárkodást tekinti az istennek tetsző élet kritériumának. A gazdasági képességeket, javakat, így magát a rendelkezésre álló pénzt is talentumnak minősítik.

4. A világ rendje az autentikus életre törekvés

A rendszerváltás felszámolta az autentikus emberi élet legsúlyosabb akadályát képező totalitárius rendszert. Ám az emberek fejében korábban kialakult rendkép még hosszú időn át, máig sokakban fennmaradt. Nehezítette az autentikus élet vágyának elterjedését és még jobban az ilyen élet megélését az a tendencia, hogy sokakon az anómia, az elbizonytalanosítás lett úrrá. Mások belevetették magukat a pénz vezérelte fogyasztói társadalomba.

Meglehetősen szűkre becsülöm azoknak az embereknek a körét, akiknek a világ és az élet rendjéről alkotott elképzeléseit az autentikus, szabad emberi élet vágya hatja át.

A tömegtársadalmak az egyének azt sugallják, hogy mindenki pótolható, helyettesíthető. Az egyén csak egy a tömegből. A feladat a másokhoz hasonlóvá válás, az igazodás a külső elvárásokhoz. A szürke tömegbe történő beolvadás érdekében az emberek egyre messzebbre halogatják eredeti céljaik megvalósítását. Valójában lehetőség lenne szabadságuk kinyilvánítására, önmaguk megválasztásra, kiteljesítésére. Az ember megismerhetetlen, pótolhatatlan csoda voltának kiteljesítése, a minden emberben lehetőségként ott rejtőző sajátos világnak a megteremtése és mások számára hozzáférhetővé tétele jelenti az autentikus életet.

5. A társadalom rendje az emberek együttműködésén alapul

A mai magyar társadalomnak feltehetően van egy része, amely úgy véli, hogy a világ és az élet rendje az, hogy törekszünk együttműködni embertársainkkal. Keressük a kölcsönös előnyöket. Igyekszünk megérteni a tőlünk eltérő véleményű, eltérő meggyőződésű és általunk esetleg helytelenített módon viselkedő emberek helyzetét, szempontjait.

Ez a megértésre törekvés fakadhat vallási meggyőződésből, morális aspektusból vagy éppen a kommunikatív cselekvés iránti meggyőződésből. Állhat háttérben egy szilárdan elkötelezett közösség, család, világnézet, vagy a sikeres gazdasági, társadalmi működés titkának felismerése.

Ma a világban a gazdasági csodák, a gyors fejlődések nagyrészt a széleskörű kooperációs készségből, a kölcsönös bizalmon alapuló együttműködésből fakadnak. A hatékony együttműködésnek a titka nem valamely professzionálisan kifundált szervezeti modell, valamely különösen hatékony irányítási technika. A lényeg a hasonló helyzetű felek horizontális kapcsolatainak kiterjesztése és működtetése. Miért nem alkalmazza akkor min-

den társadalom ezt a gyors fejlődéséhez vezető modellt? Azért, mert az együttműködésnek kökemény előfeltételei vannak. Nevezetesen először meg kell érteni egymást, meg kell egyezni, a konszenzust be kell tartani és csakis így lehet eredményes az együttműködés, irányuljon az egy ház megépítésére, egy családi karácsonyi ünnepség megtartására, egy depressziós gazdasági övezet revitalizálására, a várható élethossz növelését szolgáló egészségfejlesztési projektekre, vagy egy atomerőmű működésének fenntartására.

A meghatározott cél elérésére irányuló instrumentális cselekvések sikerének is előfeltétele, hogy mintegy előcselekvésként sikeresen végbe menjen az egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikáció.

A rendszerek hatékony működtetését sokan tévesen úgy értelmezik, hogy csak a célelérésre kell koncentrálni, nincs idő a „beszélgetésre” Ez a mentalitás vezet aztán az életvilágnak a rendszerek általi háttérbe szorításához, a kommunikatív cselekvés beszűküléséhez vagy felszámolásához. Ám ez a minden energiát egy irányba összpontosító, kizárólagos az aktuális célra koncentráló, abszolút mértékig a hatékonyságra irányuló magatartás könnyen perverz effektusként az ellenkezőjébe csap át. A hatékonyságnak is előfeltétele az előzetes konszenzus.

Vannak emberek, akik társas kapcsolataikat, életviláguk karban tartást legalább olyan fontosnak tekintik, mint az alrendszerekben elért sikereket. Számukra a kommunikáció, a bizalom erősítése fontosabb, mint a pénz, a hatalom, a munkahelyi érvényesülés. Ők akarva vagy akaratlanul közösségeket, kapcsolati hálózatokat építenek, ha tetszik akkumulálják a társadalmi tőkét. Számukra az önépítés programjának kidolgozása és megvalósítása az élet rendjéből fakadó feladat. Az ő fejükben élő kép szerint minden ember megismételhetetlen, pótolhatatlan külön világ. Az a dolgunk, hogy saját világunkat kiteljesítsük és mások világára kíváncsiak legyünk, inspiráljuk őket az autentikus életre, saját legjobb képességeik kibontakoztatására. Ebben a feltételezett rendben az egyén boldogsága, pozitív identitása alapvetően azon múlik, hogy a számára jelentőséggel bíró Másik Ember szemében milyenek pillanthatja meg önmagát. Az emberi kapcsolatok egymás kölcsönös megerősítésére, inspirálására szolgálnak. Az élet minőségét az alkotás és alkotások befogadása határozza meg. A tudás, az információk, a kultúra, mint emberi alkotások, produktumok jelennek meg és a hozzáférés az alkotó bekapcsolódás, a részvétel lehetőségét nyújtja.

Ma az ilyen világgéppel rendelkezők feltehetően elenyésző kisebbséget képeznek.

A különböző rendképek versenye még nem dőlt el. Össztársadalmi feladat, de főként az értelmiségiek felelőssége, hogy minél szélesebb körű diskurzus során alakítsuk ki a konszenzust arról, hogy milyen rendképhez igazítjuk cselekvéseinket és így milyen valóságos legitim társadalmi rendet teremtünk magunknak.

BIBLIOGRÁFIA

ARENDT 1992

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.

BERGER–LUCKMANN 1998

BERGER, Peter, L.–LUCKMANN, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, Józsoveg, 1998.

BOURDIEU 1978

BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest, Gondolat, 1978.

DURKHEIM 1982

DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982.

ELIAS 1987

ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987.

FOUCAULT 1991

FOUCAULT, Michel: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest, MTA Szociológiai Intézete 1991.

HABERMAS 1971

HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971.

HANKISS 1982

HANKISS Elemér: *Diagnózisok*, Budapest, Magvető, 1982.

HANKISS 1984

HANKISS Ágnes: *Kötéltánc*. Budapest, Magvető, 1984.

Luhmann írásaiból válogatás. Budapest, Szociológiai Füzetek 42. szám, 1987.

WEBER 1995

WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995.

kulturálisan rögzült rendjébe, mintázatába történő illeszkedés a társadalmi összetartozás feltétele.

Az integráció és a mintafenntartás szüntelenül zajló folyamat, melynek megszakadása súlyos zavarokat eredményez.

Mindig vannak újonnan érkezettek, akiknek a közösségbe történő bevonása, az adott kultúra értékeinek, normáinak a velük történő megismertetése és elfogadtatása aktuális feladat. Ez a kívülálló oldaláról nézve a beilleszkedés folyamata, a bent lévők oldaláról ez a befogadás.

A kívülálló, a még be nem illeszkedettek taborát alkotják az újszülöttek és az adott kulturális közegbe frissen bevándoroltak. Rajtuk kívül lehetnek, akik a kívülállást önként vállalják, továbbá olyanok, akik nem szándékosan, de valamely egyéni sajátosság következtében rekednek kívül, és végül lehetnek olyanok, akiket beilleszkedési szándékuk ellenére nem fogadnak be, kirekesztenek.

Természetesen egészen más feladat a megszülető új generációk beilleszkedésének biztosítása, azaz a szocializáció, mint a más kultúrában szocializálódott bevándorlók beilleszkedésének elősegítése, lehetővé tétele. Megint más követelményeket támaszt a tudatosan a kívülállást, netán a szembefordulást választók befolyásolása, rábírása arra, hogy a hatályos szabályoknak legalább az együttéléshez elengedhetetlen minimumát betartsák.

És egészen más a feladat abban az esetben, ha testi, lelki sérülések, fogyatékoságok tesznek kívülállóvá, vagy ha az adott szociokulturális rend értékeit és normáit betartani ugyekvöket, a beilleszkedni vágyókat nem engedik beilleszkedni, kirekesztik. Ebben az utóbbi két esetben a feladat nem a kívülálló, hanem a bent lévők befolyásolása, a befogadás előmozdítása.

A „beilleszkedés” és a „kívül állás”, önmagukban értékmentes kategóriák.

Ahhoz, hogy állást foglaljunk akár a beilleszkedés kívánatos és a kívülállás helytelen voltára vonatkozóan, akár megfordítva: a beilleszkedést helytelenítsük, és a kívülállást helyeseljük, tudnunk kell, hogy milyen az a társadalmi közeg, milyen az a működési rend, milyen a mintázat, melybe történő beilleszkedésről, vagy amelyből való kimaradásról beszélünk.

Égészen más megítélés alá esik, ha egy rablóbanda, a maffia, az államszocialista nomenklatúra a közeg, vagy éppen egy demokratikus jogállam, egy önszervező csoport, esetleg az internetet használók virtuális közössége az, amelybe valaki beilleszkedik, vagy amiből valaki kívül marad.

A csoportkutatások régen bebizonyították, hogy a csoporton belüli szociometriai státusz, így például a sztárpozíció elérése vagy a marginalizálódottság, a peremhelyzetbe kerülés, nagyon eltérő tartalmú és értékvonatkozású lehet. Hankiss Ágnesnek az ELTE hallgatói körében végzett kutatásiból tudjuk, hogy a szociometriai vizsgálatot értékkutatással összekapcsolva könnyen kiderülhet, hogy az azonos alakzat mögött egészen más tartalom húzódhat meg. A különböző tankörök ugyanolyan szociometriai státuszú hallgatóiról kiderülhet, hogy az egyik csoport sztárja a legjobb tanuló, az órákra rendszeresen bejáró hallgató és ebben a tankörben a peremen lévő magányos kívülálló a rossztanuló, órákra ritkán járó hallgató. Egy másik tankörben a középpontban álló, legtöbb kapcsolattal rendelkező sztár egy rossz tanuló, órákra ritkán járó, bulikat szervező hallgató. A peremre itt a jó tanulók kerültek, ők a magányos kívülállóak.

Más kutatásokból tudjuk, hogy egy csoportban a kapcsolatok nélküli, marginalizá-

lódott helyzet, a kívülállás fakadhat abból is, hogy az egyén az adott csoporttól szándékosan a kívülállást választja, esetleg azért, mert más csoport jelenti az elsődleges, illetve a normatív viszonyítási csoportot számára, és abba illeszkedik be, ott törekszik széleskörű kapcsolati hálózat kiépítésére, ott elismert, esetleg központi figura.

Magyarországon máig viták tárgya, hogy az államszocializmus viszonyai között mindenkit beilleszkedésre kényszerítettek-e, avagy lehetett kívül maradni? A kádári „aki nincs ellenünk, az velünk van” doktrínájának időszakában a politikai hatalomba „beilleszkedők”, a nomenklátúra tagjaivá válók tényleg nem tehetek mást, vagy lett volna más lehetőségük? Kívül maradni csak külföldre távozással, öngyilkosság elkövetésével, esetleg alkoholistává válással lehetett, vagy volt más alternatíva is?

Miként értelmezzük és értékeljük az államszocialista rendszer beilleszkedőit és kívülmaradóit?

Továbbá aki külföldre ment, öngyilkos lett vagy éppen alkoholistává vált, vagy más módon nem illeszkedett be, az tudatosan választotta a társadalom elfogadott rendjén való kívülmaradást? Vagy nagyon is szeretett volna beilleszkedni, csak nem volt alkalmas rá, nem volt képes rá, esetleg szándékosan kirekesztették, például osztályhelyzete, politikai nézetei, vallási avagy morális elkötelezettsége miatt? Milyen sokan próbálták a rendszerváltás után önmagukat az előző rendszer kirekesztetteként, mártírnaként feltüntetni, vagy éppen a kívülállást, a szembe fordulást tudatosan vállaló hős szerepében tetszelegni.

Fontos a társadalomba beilleszkedők és a kívülállók differenciált megítélése. Akár korábbi korok, akár saját korunk rendjéről van szó.

A tehetségtelen költő ne minősülhessen mártírnak vagy erkölcsi mintaképnek csak azért, mert nem jelentették meg verseit az előző korszakban. Miként a hatalmat feltétlenül kiszolgáló alattvaló ne büszkélkedhessen a politikai szolgálataiért cserébe kapott művészi, tudományos és egyéb elismerésekkel.

Mennyire nehéz megítélni, hogy a kívülállás vajon a beilleszkedésre való képtelenségnek, az összeférhetetlenségnek, az autokratikus személyiségjegyeknek a következménye, vagy az emberi tartásé, a meg nem alkuvásé, az elfogadhatatlannak ítélt rendből történő tudatos kívülmaradásé.

A rendszerváltás

De ezeknél a kérdéseknél is fontosabb és aktuálisabb annak megvizsgálása, hogy vajon a mai magyar társadalomnak milyen a működési rendje, milyen életünk normálisnak tekintett mintázata? Mi az a rend, amibe ma be lehet, be kell illeszkedni, amiből kívül lehet, esetleg érdemes kívül maradni? Miből, kik, kiket rekesztenek ki itt és most?

A rendszerváltás vagy rendszerváltozás már elnevezésében utal rá, hogy a változás, a váltás a társadalom egész rendjét, rendszerét érintette. Joggal feltételezhető, hogy akkor alapozódott meg az az új rend, azok a viszonyok, amelyekben ma élünk. Ha életünk, világunk mai rendjét alaposabban akarjuk ismerni és érteni, célszerű értelmeznünk a rendszerváltás fogalmát és folyamatát, hiszen az előző korszak rendjének egy új renddé történő átalakulását csak így érthetjük meg, így értékelhetjük.

A régi rend legitimitásának hiánya, az új rend kialakítása és legitimitásának megszilárdulása szorosan összefügg az emberek fejében élő rendképekkel.

M. Weber szerint azokban a korszakokban, amikor nincs szilárd, elfogadott rendje egy társadalom működésének, azaz amikor különböző, egyaránt lehetséges rendek verse-

nyeznek egymással, akkor az a rend válik legitim renddé, amelyik legjobban megfelel az emberek fejében élő rendképnek. Az emberek ugyanis a mindennapok során a rendnek a fejükben élő képéhez igazítják cselekedeteiket, és ezzel a fejükben élő rendképet valósítják meg a gyakorlatban.

Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt két évtized nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy az emberek fejében kialakuljon, és stabilan rögzüljön a világ működésének rendjéről egy olyan általánosan elfogadott kép, amelyhez igazodó gyakorlati cselekvések nyomán egy új és legitim társadalmi működési rend jött volna létre, megadva életünk mintázatát.

A rend, amelyről Weber nyomán beszélek, a mindennapi emberi érintkezési viszonyok mintázata, az értelmezés útján konstruált rend, az a rendezettség, melynek elfogadása a szabadság feltétele, hiszen az erre vonatkoztatva zajló élet a biztosíték arra, hogy több lehet az emberi létezés, mint pusztán biológiai vegetáció.

A rendszerváltás sok mindent megváltoztatott. Egypártrendszeren alapuló diktatúrából többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam született. Az alapvetően redisztributív társadalmi újratermelési rendszer átalakult piacgazdasággá. A nyugattól szöges dróttal, vasfüggönnyel elzárt, szovjet blokkhoz tartozó szűk világ kitágult, Magyarország az Európai Unió és a NATO tagja lett.

Az emberek fejében élő rendképet azonban nem lehet alkotmánymódosítással, új törvényekkel, privatizációval megváltoztatni.

Különösen nehéz ott siettetni ennek a rendképnek a megváltozását, ahol negyven év alatt torkig lettek az emberek a tudatformálással, az agitációval, az ideológiai képzéssel, a propagandával.

A rendszerváltás eltérő értelmezései

Ma ott tartunk, hogy sem a rendszerváltás előtti világ rendjéről, tömörebben az előző rendszerről, sem a rendszerváltás folyamatáról, sem az új rend illetve rendszer lényegéről nincs általánosan elfogadott értelmezés. Még nagyobb baj, hogy nem is folyik társadalmi diskurzus a különböző rendszerek lényegéről, a rendszerváltás mibenlétéről, jelenlegi viszonyaink rendjéről. Mindenkinek a fejében él egy elképzelés mindezekről, azt tekinti mérvadónak, helyesnek és minden más elképzelést vagy észre sem vesz, vagy érthetetlennek, nem normálisnak, természetellenesnek, hamisnak és hazugnak tekint.

A magyar társadalom elszalasztotta azt az alkalmat, hogy a rendszerváltás apropójából megbeszélje, hogy milyen rend szerint kívánja élni jövődöbéli életét. Nem zárta le konszenzussal a múltját, nem értelmezte jelenét, és nem álmodta, tervezte meg közös megegyezéssel azt a jövőt, melynek megalkotásán tevékenykedik.

Most újabb apropó kínálkozik mindennek a megtárgyalására. A 2008. őszen kitört pénzügyi világválság alapos okot szolgáltat annak végig gondolására, hogy a mindeddig sokak számára megkérdőjelezhetetlen nyugati fejlődési modell valóban követendő példa-e számunkra. Nem kellene-e újra gondolni azokat a célokat, melyeket szeretnénk elérni, azt az értelmezési keretet, melynek alapján elrendeztük a körülöttünk lévő világot, azt az értékrendet, melynek segítségével mértük mások tetteit, és amihez igazítottuk saját viselkedésünket? Talán érdemes lenne mindezt azzal kezdeni, hogy szóba állunk másokkal, meghallgatjuk mások véleményét. Megpróbáljuk megérteni mások szempontjait, megpróbálunk megegyezésre jutni velük.

Talán egy ilyen módon közösen kialakított jövőkép lehetne a közös kiindulási alap világunk újrarendezéséhez.

Mindez nem reménytelen, nem eleve megvalósíthatatlan ábrándozás, ha hihetünk azoknak az elméleteknek, melyek szerint a fejünkben élő rendképek, a világértelmezési sémák és életreceptek, minták, modellek kulturálisan rögzülnek és kommunikatíván szerveződnek. A kommunikatív szerveződés, a megtárgyalhatóság és a közös újra értelmezés lehetőséget kínál a megváltoztatásra.

A társadalomelméletek mindehhez azzal járulhatnak hozzá, ha megmutatják a különböző értelmezési lehetőségeket.

A következőkben a rendszerváltás néhány lehetséges interpretációját mutatom be a különböző társadalomelméletek értelmezési kereteinek a felhasználásával.

1. Az egypártrendszer felváltja a többpártrendszer

Az államszocializmus kiépítésekor Magyarországon a hatalom monopolizálása során nemcsak a jobboldali pártokat számolták fel, hanem az ún. „szalámi taktika” alkalmazásával a korábban szövetséges baloldali pártokat is. A kommunista párton belül is folytatódott az ellenségkeresés, egyre szűkült a hatalmat gyakorlók köre. A hatalmi centralizáció addig folytatódott, amíg személyi kultuszba nem torkollt.

Az egypártrendszerben a párt az állami hierarchia csúcsára kúszott fel, az állami apparátus a párthatározatok végrehajtójává vált.

A rendszerváltás során megszűnt az állampárt kizárólagos hatalma. Új pártok jöttek létre, az állampárt felszámolta önmagát, illetve új párttá alakult.

A többpártrendszer biztosítja annak lehetőségét, hogy a társadalom politikai tagságát a pártok jelenítsék meg és hatékonyan vegyenek részt az érdekvégyezésben, részesei legyenek a döntések meghozatalának.

A rendszerváltás előkészítése során különböző civil szerveződések jöttek létre, melyek meghatározott érdekek, illetve értékek mentén szerveződtek.

A demokratikus ellenzék tagjaiból, a szamizdat irodalom szerzőiből, kiadóiból, terjesztőiből megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, melyből később megszületett a Szabad Demokraták Szövetsége, mint párt.

Az irodalom „népinek” nevezett szárnyához tartozók egy csoportjából és az általuk megfogalmazott értékeket, törekvéseket támogató értelmiségiek köréből verbuválódtak a lakiteleki rendezvények látogatói és az ő jelentősen kibővült, „népfrontosodott” körük alakította meg 1987-ben a Magyar Demokrata Fórumot, mint mozgalmat, amely később ugyanezen a néven vált párttá. (A „népfrontosodás” kifejezést kettős értelemben használom. Utalok vele egyrészt arra hogy a „népfront” a különböző elveket valló, ám meghatározott célok elérésére egymással összefogó emberek tömörülése. Másrészt utalok arra is, hogy a Magyar Demokrata Fórum születésénél ott bábáskodott Pozsgay Imre, aki akkor éppen a Hazafias Népfront elnöki posztját betöltő, a kommunisták népi szárnyához tartozó pártvezető volt.)

A FIDESZ egyetemisták maroknyi radikális csoportjából szerveződött párttá.

A Kiszgazda Párt, a Kereszténydemokrata Párt, és a Szociáldemokrata Párt történelmi elődpártjaik nyomdokába próbáltak lépni, az elődök által elfoglalt helyet igyekeztek betölteni a politikai palettán.

Meghatározott konkrét ügyek képviselőjére alakult a Zöld Párt.

A Magyar Szocialista Munkáspártból, azaz az állampártból jött létre a Magyar Szocialista Párt. Önmagát szociáldemokrataként definiálta és az állampárt reformerőinek, reformköreinek utódként tüntette fel.

Az államszocializmus viszonyai között nem volt lehetőség a társadalom politikai tagoltságának megjelenítésére, az egyének és csoportjaik politikai identitásának kialakulására. Természetesen az emberek ekkor is rendelkeztek értékpreferenciákkal, hiszen ezek alapján hozták meg mindennapi döntéseiket, éltek életüket. Am ezek az értékrendek nem tudatosultak, és főként nem azonosítottak be politikai irányzathoz tartozásuként.

A politikai pártok kialakulására rendkívül kevés idő állt rendelkezésre. Maguk a pártok szervezői, alapítói sem feltétlenül tudták a pártjukat egyértelműen besorolni valamely politikai irányzathoz. A választópolgárok számára nem rajzolódott ki világosan, hogy az új pártok közül melyik milyen érdekek, értékek, törekvések kifejezője. De legalább ennyire gondot okozott saját politikai hovatartozásuk, politikai identitásuk beazonosítása. Gyakran előfordult, hogy a gyakorlati életben kifejezetten konzervatív mentalitású, konzervatív értékpreferenciák szerint élő emberek a magát liberálisnak nevező pártok valamelyikére szavaztak, azt támogatták. Avagy liberális szellemiségű emberek váltak a konzervatív nemzeti pártok alapítójává, tagjává, támogatójává.

Több párt saját öndefinícióját megváltoztatta alakulása óta.

(A FIDESZ liberális pártból konzervatív párttá vált. A radikálisan antikommunista SZDSZ több cikluson át a kommunista párt utódpartjának koalíciós partnereként kormányozta az országot. A különböző irányzatok gyűjtőpartjaként létrejött MDF-ből kizárták, illetve kirekesztették előbb a nemzeti liberálisokat, majd a nemzeti radikálisokat, aztán a népieket, és végül szinte mindenkit.)

A magát szociáldemokratának nevező MSZP kormányzati intézkedéseivel, reformkísérleteivel, privatizációs gyakorlatával inkább liberális politikát próbált megvalósítani, illetve a globalizáció erősítésére, a nemzetközi tőke bevonására tett kísérletet, de államszocialista vonások újraéledésére emlékeztető módon folytat modernizációs, iparosító, központosító politikát.)

A választópolgárok jelentős részében a rendszerváltás óta eltelt idő a többpártrendszer iránti bizalmat, sőt a politika iránti érdeklődést is csökkentette.

2. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet

A rendszerváltás értelmezhető olyan változásként illetve váltásként, mely a diktatórikus hatalomgyakorlásból a demokráciába történő átmenetet jelenti.

Kérdés, hogy miként értelmezzük a politikai hatalom gyakorlásának ezt a két modelljét.

A diktatórikus hatalomgyakorlás legfőbb jellegzetessége a kizárólagosság, vagyis az, hogy a hatalomgyakorlásnak nincs más alternatívája, csak az lehetséges, ami van. Ennek biztosítására szolgáló legjobb módszer az egypártrendszer kiépítése, melyről az előző pontban volt szó. A monopolisztikus hatalomgyakorlás betetőzése a hatalom egy kézben történő összpontosítása. A hatalom nemcsak megváltoztathatatlan, de megkérdőjelezhetetlen is. Nem tűr meg ez a rendszer senkit és semmit, aki, vagy ami számon kérhetné a döntéseket. A ceszaropapizmusnak, vagyis az állami és az egyházi hatalom egy kézben történő összpontosításának XX. századi államszocialista megfelelője az állami és ideológiai hatalom egy kézben tartása, az anyagi létszükségletek kielégítésének és a tudatformálásnak az összevont

irányítása.

A másik fontos ismérve a diktatúrának az, hogy a társadalomban valóságosan meglévő érdekek nem intézményesülhetnek. Valójában minden társadalom szükségszerűen érdektagolt, hiszen a szükségletek kielégítésére szolgáló javak – már csak a szükségletek folytonos bővülése miatt is – sosem állnak rendelkezésre elegendő mértékben. A szükségletek kielégítése ilyen viszonyok között csak egymás rovására valósulhat meg. Ugyanarra a tárgyra több szükséglet irányul, de csak egy részük elégíthető ki, a többiek rovására. Az egymással konfliktusba kerülő, ugyanarra a tárgyra irányuló szükségletek érdekké transzformálódnak. A társadalom érdektagoltsága szerencsés esetben politikai szinten, intézményesen megjelenítődik, és az érdekek intézményes, nyílt ütköztetése után a politikai hatalom gyakorlói döntenek a különböző szükségletek kielégítésének sorrendjéről, kialakítják a prioritásokat, eldöntik, hogy ki rendelkezzen a többlettermékkel. Diktatúrában a társadalom érdektagoltságát eltagadják. Az államszocialista rendszer egy olyan képet festett önmagáról, mely szerint a szocializmusban kialakul az egységes társadalmi érdek és nincsenek attól eltérő egyéni vagy csoport érdekek. A társadalmi érdek felismerésére és érvényesítésére az élcsapat, azaz a párt hivatott. Ha valaki netán úgy találja, hogy az ő érdeke eltér a párt által hirdetett állami érdektől, az vagy ellenség vagy tudatilag elmara-
dott. Ezért vagy likvidálni kell, vagy átnevelni, tudatát formálni. Ez indította a pártot az állandó ellenségkeresésre, és mivel aki keres, az talál is, ebből következett az ellenségnek bélyegzettek folyamatos üldözése. Az osztályharc nem csitult, hanem fokozódott. Szintén ebből fakadt a permanens ideológiai képzés igénye, hiszen a tömegek tudata lépten-nyomon lemaradt az élcsapat által megvalósított gyakorlattól, ezért az óvodától a szociális otthonig makacsul folyt az ideológiai képzés, méghozzá többnyire a „dialektikus materializmus” és az „internacionalista hazafiság” jegyében.

Mindennek ellenére a valóságos érdekek nem szűntek meg létezni. Mivel politikai érvényesítésük lehetetlenné vált, sajátos módszerek honosodtak meg az érdekek érvényesítésére. Az államszocialista rendszerben az érdekérvényesítés leghatékonyabb módszerévé a protekció, a személyi összeköttetés érvényesítése, a patronálás, a kijárás, a kiskapuk megkeresése, a keresztapak általi támogatás, a lobbizás vált.

Mivel nem nyílt lehetőség a hasonló érdekűek összefogására és a közös fellépésre, ezért mindenki a saját egyéni érdekét próbálta meg érvényesíteni, méghozzá társai ellenében, az ő kijárással, jogtalan megelőzésükkel. A vertikális személyi kapcsolatok kihasználása, a befolyásos emberek támogatásának elnyerése, az összeköttetés lett a legsikeresebb érdekérvényesítési módszer.

Ennek számos negatív hatása közül az egyik legrombolóbb az egyén infantilizálása. Ilyen viszonyok között az egyén joggal érezheti úgy, hogy másoknak kiszolgáltató gyermek, hiszen saját erejéből nem képes gondoskodni önmagáról, állandóan mások segítségére, támogatására szorul. A másik negatív hatás a horizontális szerveződésű emberi kapcsolatok, azaz a közösségek hiánya. A civil társadalom ilyen körülmények között nem szerveződik meg, a politikai és jogi korlátokon túl, pusztán azért sem, mert nincsenek polgárok, akik megszerveződnének, összefoghatnának. A polgárként létezés alappillére a gazdasági autonómia, ezáltal válhat burzsoává az egyén. A másik feltétel az önma és közössége ügyeibe történő beleszólás lehetősége, az erre való képesség és készség, mely a citoyenné válás alapja. A szocializmus megfosztotta az egyéneket létezésük anyagi feltételeitől az államosítással és a beszolgáltatási rendszer bevezetésével, továbbá

megvonták az egyéntől a saját sorsa és közössége életének alakulásába való beleszólás jogát, majd kinevelték belőle az erre való képességet és készséget, azaz a beleszólás igényét is.

Ám magára a hatalomra vonatkozóan is rejtegetett veszélyeket az érdekek intézményesülésének megakadályozása.

A valóságosan létező, ám politikai szinten nem kifejezhető, lefojtott érdekek egy idő után robbanásszerűen keresnek érvényesülést maguknak. Az 1956-os forradalom értelmezhető úgy is, hogy a különböző érdekű, különböző értékrendű emberek mesterségesen elfojtott törekvéseiknek robbanásszerűen adtak hangot.

Továbbá káros hatás a hatalomra nézve az, hogy miután nem engedik intézményesülni az érdekeket, maguk sem tudják, hogy milyen erősek a különböző törekvések. Intézmények hiányában a hatalomgyakorlók szűk köréhez tartozók személy szerint vállalják bizonyos érdekek érvényesülésének kijárását. De a tényleges erőviszonyok ismeretének hiányában senki nem elég erős az általa vállalt érdek érvényesítéséhez, ezért bosszúból nem engedi a többieknek sem, hogy érvényesítsék azokat az érdekeket, melyek kilobbizására vállalkoztak. Kolosi Tamás kifejezésével élve így jött létre Magyarországon az államszocializmus kádári korszakában a „betartás demokráciája”. Ez a teljes tehetetlenség, bénultság állapota.

A diktatúrában nem működhet a nyilvánosság. Nem csupán a szólásszabadság hiánya, a sajtószabadság hiánya az akadály. Ha a nyilvánosságot Habermas definíciója szerint értelmezzük, akkor az közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Funkciója az információk áramoltatása, a hatalom ellenőrzése, a döntések számonkérése.

Ha nincs civil társadalom, és az imént láttuk, hogy diktatúrában nem tűrik el, akkor nincs kik között közvetíteni. Az atomizált egyének nem képesek adekvát információkat eljuttatni a hatalomhoz, nem képesek ellenőrizni a hatalmat és nem képesek számon kérni a döntéseket. Diktatúrákban a nyilvánosságnak legfeljebb a reprezentatív formája valósulhat meg, vagyis az, amikor látszólagos, formális a találkozás a hatalom és a társadalom között. Fizikailag egy térben lehetnek, találkozhatnak a döntéshozók és az alattvalók, ám ez a valódi kapcsolat legcsekélyebb esélyét sem rejti magában. A népe körében hintóban megjelenő királyi család és a május elsején a tribünön ülve az alattuk elvonuló tömegek éljenzését és zászlólengetését integetéssel viszonzó állami és párt vezetők között alig van különbség, miként az alattvalókkal való találkozás is mindkét esetben csupán reprezentatív jellegű.

Diktatúrában a hatalmi ágak nem válnak szét. A törvényhozó hatalom szavazógépként működik, a végrehajtó hatalom túlsúlyos, az igazságszolgáltató hatalom számára kívülről konstruálják és instruálják a pereket.

Az államszocializmus időszakában a politikai főhatalom valódi birtokosává az állampárt vált. Az állami szervezetek hatalma formális volt. A hatalmi ágak az állampártnak alávetetten működtek. A végrehajtó hatalom túlsúlya a párt döntéshozatali túlsúlyaként jelent meg. A törvényhozó hatalom szavazógépként működött, azaz a párttestületek irányelveit és konkrét döntéseit automatikusan megszavazták és ezzel törvényerőre emelték. Az igazságszolgáltató hatalom önállóságának megszűnésére példák sokaságát szolgáltatották a koncepciós perek, melyek az igazságszolgáltatáson kívülről konstruálódtak, kívülről koholták a vádakot, és kívülről instruálták a pereket, azaz kívülről határozták meg azt is, hogy milyen ítéletek születzenek, kiket végezzenek ki és kiknek esetében „elegendő” a szabadságvesztés alkalmazása.

A helyi hatalom sem valóságos a diktatúrában. Miután a „demokratikus centralizmus” elvének jegyében egyre magasabb szintre emelik a döntések tényleges meghozatalát, így helyi szinten, a problémák felmerülésének szintjén, nincs mód döntések hozatalára. Mindig minimum egy szinttel feljebb döntenek. A községek, városok ügyeiről a járások, a járásokról a megyék, a megyékről országos szinten születnek a döntések.

A „demokratikus centralizmusnak” nevezett kökemény centralizáció a közigazgatás egész rendszerét meghatározta. Az 1971-ben megalkotott Tanács törvény formális hatalmat biztosított ugyan a települések szintjén működő helyi tanácsoknak, de anyagi források és jogi hatáskör hiányában mindez formális maradt.

A rendszerváltás mindezek alapján olyan átalakulásként értelmezhető, mely a diktatúra sajátosságait felszámolta és helyette demokratikus viszonyokat hoz létre, szilárdít meg.

A kizárólagos hatalomgyakorlás felszámolását szolgálta a többpártrendszer, mely a rendszerváltáskor létre jött. Az alkotmányos, jogi és a politikai rendszer szintjén megvalósuló változások létrehozták Magyarországon a többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam intézményi feltételeit.

A társadalom érdektagoltsága politikai szinten is megfogalmazódhatott, érvényesülése intézményesített formában is megtörténhetett.

A jogi lehetőségek természetesen nem jelentettek azonnal érdemi változást. Láttuk, hogy az államszocializmus időszakában a civil társadalom megszerveződésnek elemi akadálya a polgárok hiánya volt.

A polgárosodás látens formában már 1968-ban elkezdődött Magyarországon. A vagyoni, anyagi feltételek még az 1980-as évek végén is hiányoztak a lakosság nagyobb részénél ahhoz, hogy önmagukról gondoskodni képes és kész autonóm polgárként létezhesenek.

A citoyenné válásnak nemcsak a jogi feltételei hiányoztak korábban, hanem mint már utaltunk rá: olyan helyzetet alakítottak ki, amelyben a saját élet és a környező világ alakulásába történő beleszólás igényét, a lehetőség felismerésének képességét is kiölték az emberekből.

Az érdekérvényesítésnek a korábban sikeresnek bizonyult módszere az emberek személyiségébe interiorizálódott, beépült az emberek habitusába. A valós viszonyok változásától függetlenül a rögzült viselkedési módok szinte automatikusan határozzák meg a jövőbeli viselkedéseket. Így a patrónusi rendszer, a protekció, a személyi összeköttetések kihasználása tovább él a rendszerváltás után is. A ma egyik legsúlyosabb gondot okozó korrupció társadalmi háttere éppen ez az előző rendszerből átörökölt, szinte az élet minden területére kiterjedő vertikális személyi függőségi hálózat.

A civil társadalom megszerveződését nehezítő további tényező, hogy a rendszerváltást követően szükségszerűen bekövetkezett államtanulási folyamat során a nonprofit szektor jelentős részben a korábbi állami szervezetek homlokzatának átmázolásával jött létre. Az alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok, azaz az elnevezésük alapján civilnek vélt szervezetek jelentős része állami kezdeményezésre, korábban államinak minősülő feladatok ellátására, állami pénzekből működik.

A társadalmi nyilvánosság zavartalan működésének előfeltétele a civil társadalom megszerveződése. Egészen pontosan a társadalmi nyilvánosság szélesedése és a civil szerveződés együtt megvalósuló folyamat lehetne. A klasszikus polgári fejlődés időszakában a

londoni kávéházak és a párizsi szalonok voltak a nyilvánosság első terei, melyekben megbeszélték, megvitatták életük kisebb-nagyobb kérdéseit a polgárok, ahol kiderülhettek az érdekek és értékek hasonlóságai illetve eltérései, ahol kiválasztódhattak a közös törekvések képviselőire legalkalmasabb emberek és ahol megfogalmazódtak azok az üzenetek, melyeket a döntéshozókhöz címeztek. Kialakult az érdekek és törekvések megvalósításának két tipikus módja: az egyik a politika színpadára lépés, a politikai képviselő vállalása, a másik a nyilvánosságnak a hatalom ellenőrzésében megnyilvánuló funkciója.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a nyilvánosságot szinte kizárólag a nyomtatott és elektronikus sajtó, illetve az infokommunikációs médiumok működésével azonosítják. Késlekedik a civil diskurzus nyilvános tereinek kiépülése és széleskörű használata, legyenek ezek a terek valóságosak vagy virtuálisak.

A nyilvánosság nem elég erős a döntések számonkéréséhez, a felelősség megállapításához, a konzekvenciák levonásának kikényszerítéséhez. Állandósult a médiafogyasztás megosztottsága, mely a kognitív disszonanciát kizárólag egy hírforrásból való tájékozódással oldja fel, másról nem vesz tudomást, eleve negligál minden más információt, így esélyt sem ad a különböző álláspontok megvitatásának, az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok folytatásának.

A hatalmi ágak szétválasztása jogi garanciákkal körülbástyázottan megtörtént. A mindennapi gyakorlat bizonyos jelenségei olykor furcsa érzéseket keltenek még. Feltehetően alaptalan a gyanakvás, de mégsem jó hallani, ha a végrehajtó hatalom szolgálai, azaz a miniszterek alkotmánymódosítást ígérnek, vagy ha országgyűlési biztosok a rendőrségen belüli munkamegosztásba próbálnak bele szólni. Nem jó, ha a bíróságot a kormányzat megkeresi bizonyos bírósági ügyek előbbre sorolása ügyében. És az sem erősíti a hatalmi ágak szétválasztásán alapuló jogállamiságba vetett hitet, ha a kormányzó párt politikusairól kiderül, hogy az Európai Unióból származó pénzek elosztására kiírt pályázatokat manipulálhattak és manipuláltak.

A helyi hatalom valóságossá tételét szolgálta a rendszerváltás során az önkormányzatiság kiépülése, az, hogy minden magyar település helyben hozhatta létre döntéshozó testületét. A kistérségi szerveződések önkéntességének megkérdőjelezésére alkalmas jelenségek és főként a kistérségi szintű önkormányzatiság hiánya demokratikus deficitnek tűnik. Aggodalomra adhat okot, ha a nem demokratikusan megválasztott kistérségi döntéshozók csorbítják a települések autonómiáját, megkérdőjelezzik a helyi hatalom valóságosságát. A régió szintje az Európai Unióban az egyik legfontosabb döntéshozatali szint. Magyarországon ennek a szintnek a demokratikus választáson vagy delegáláson alapuló megszerveződésére eddig nem találtak megoldást. Rendkívül súlyos kárt okozott, hogy nem vált napi gyakorlattá, megélt élménnyé a helyi elképzelések, tervek, célok széleskörű részvétellel történő kialakítása, konszenzusos elfogadása, holott ez lehetséges, sőt szükséges lett volna, már csak az uniós elvárások miatt is. A Nemzeti Fejlesztési Tervek jelentős része regionális szintű fejlesztéseket tartalmaz, melyek kialakítása a helyi részvételre, az érdemi beleszólásra nagy, de mindeddig elmulasztott lehetőség. A projektgenerálás, a projektkészítés, a projektek megvalósítása és nyomon követése úgy professzionalizálódott, hogy a „szakértőkben” még csak nem is tudatosul, hogy „emberek álmain lépkednek”. A jelenlegi gyakorlat bürokraták és technokraták előjogává tette annak a feladatnak a megvalósítását, ami a legmagasabb rendű egyéni és közösségi feladat, azaz annak a jövőnek a kiválasztását, megtervezését, melyet gyakorlati cselekvéseikkel az emberek valósítanak meg.

Ha a diktatúra és demokrácia imént bemutatott ismérvei mentén elemezzük a rendszerváltást, akkor azt láthatjuk, hogy mindeddig nem valósult meg maradéktalanul a demokrácia kiépítése a diktatúra romjain.

Talán még nagyobb hiányokat láthatunk, ha a demokrácia más aspektusait emeljük ki.

Bibó István szerint demokratának lenni annyit tesz, hogy nem félni.

Más megfogalmazásban: demokrácia akkor lesz, ha az emberek nem félnek a felettük lévőtől, nem lesznek bizalmatlanok a velük egy sorban állók iránt, továbbá nem köti le minden idejüket és energiájukat a megélhetésért végzett munka.

Ma Magyarországon nagyon sokaknak leköti minden idejét és energiáját a megélhetésért végzett munka. Sokan félnek a felettük lévőtől, félnek munkájuk, megélhetésük elvesztésétől. A bizalmatlanság elképesztő mértékű. Nemcsak a politika és a politikusok iránt bizalmatlanok a Magyarországon élő emberek, hanem a közintézmények, a mesteremberek, szomszédjaik, családtagjaik iránt is és ami a legnagyobb baj: sokan önmagukban sem bíznak. Fukuyama szerint a volt szocialista országok legsúlyosabb deficitje a bizalmi deficit. Ez a legnagyobb akadálya versenyképességünk javulásának, a gazdasági bajok leküzdésének és életminőségünk jobbá válásának.

3. A totalitárius rendszer által kialakított magány felszámolása

H. Arendt szerint a XX. században két totalitárius rendszer jött létre: a faszizmus és az államszocializmus.

Elemzései szerint a totalitárius rendszerek lényege nem az erőszak apparátusok felduzzasztása és gyakori bevetése. Nem az a legrosszabb a totalitárius rendszerekben, hogy faji alapon vagy osztályalapon ki akarják irtani az emberek egy meghatározott körét. A lényeg nem haláltáborok megvalósulása. Nem a titkos rendőrség, nem a brutalitás. A legbensőbb magja, igazi lényege ezeknek a rendszereknek az, hogy a bennük élő embereket magányossá tették. A magányosság nem azonos az egyedülléttel. Tömegben lehet a legmagányosabb az ember. És aki egyedül van, az nem feltétlenül magányos.

Akkor vagyunk magányosak, ha úgy érezzük, hogy senkinek nincs szüksége ránk, feleslegesek, pótolhatóak vagyunk, nincs saját helyünk a világban. A magányos ember számára egy idő múlva nem fontos senki és semmi, még saját maga sem. A magányos ember mindig mindenben a legrosszabbra számít.

A totalitárius hatalom éppen az ilyen emberek fölött valósítható meg. Ők nem képesek ellenállni, ellen szegülni, velük bármit meg lehet tenni.

A totalitárius rendszer megszüntetéséhez éppen ennek a magánynak a leküzdésre van szükség. A magányosság úrhidegéből nehéz kiszabadulni. Az államszocializmus öröksége az a végtelen magány, melynek lenyomata, tünete a boldogtalanság érzés, a bizalmatlanság, a beteges mértékű szorongás, a depresszió, a lelki és testi betegségek, a devianciák.

Ennek a magánynak az oldása csak a közösségek kiépülésével valósulhat meg. Bizalmat nem lehet a föld mélyéből bányászni, sem automatizált gépsorokon előállítani, nem gyártható még nanotechnológiával sem. Csak és kizárólag az emberi kapcsolatokban hozható létre.

A rendszerváltás óta nem sikerült a magányt feloldani. Tamás Gáspár Miklós szerint a rendszerváltás óta elkövetett legnagyobb bűn az, hogy elhitették az emberekkel: a kapitalizmusban ember embernek farkasa, csak egyedül, másokat letaposva, önzéssel lehet

boldogulni. Ez az elképzelés tovább rontotta az államszocializmusban elmagányosodott emberek esélyeit, tovább erősítette pesszimizmusukat, mely szerint rájuk semmi jó nem vár a polgári társadalomban sem.

A „szabadság kis körei” nehezen formálódnak. Általános a társas halmazban való létezés, vagyis az olyan emberekkel egy térben tartózkodás, akiket semmilyen kapcsolat nem köt egymáshoz, akik nem kíváncsiak egymásra, akik számára a másik ember felesleges, jobb lenne, ha ott sem lenne, és tudják, hogy ez az érzés kölcsönös. A plázákban lődörgők, a z élmények után caplatók, az örömeiket kizárólag a vásárlásban és fogyasztásban lelők magánya annál elkeserítőbb, minél kevésbé ismerik fel helyzetük rettenetes voltát. Bizonytalanságuk védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őket a kívülről érkező befolyásolásokkal szemben, hiszen a másokhoz való igazodástól, a bármely aktuális külső elvárásnak való megfeleléstől, a médiumok által közvetített trendek és divatok követésétől várják a megnyugvást és a sikert. Ha mégsem érzik elég jól magukat, ha hiányérzetük van, ha szorongás támad bennük amiatt, hogy tehetnének valami mást is, akkor megrémülnek és elhiszik, hogy bennük van a baj, nem ismerik fel, hogy a világuk szorulna megváltoztatásra. Ők próbálnak alkalmazkodni, változni, ezért fordulnak segítségért a gyógyszerekhez, a drogokhoz, az alkoholhoz. Ezzel még légmentesebbre zárják saját egyszemélyes világukat, didergető elszigeteltségüket.

Az államszocializmus totalitárius rendszere által kitermelt magány fennmaradását, újratermelődését segítik a modernnek mondott társadalmak működési mechanizmusai, a fogyasztói lét életreceptjei, viselkedési sémái.

A magányos ember mérhetetlen vágyakozása az örömök iránt, az elismerés iránt újabb és újabb vásárlásokba, fogyasztásba hajszolja, hiszen csak ettől remél némi enyhülést. A folytonos vásárlás és fogyasztás biztosítja a gazdaság folyamatos önlétrehozását. A tömegbe verődő magányos emberek, a „magányos tömeg” konzumidiótává züllesztetten önként termeli a profitot a rendszer haszonélvezőinek. A magány megszűnéséhez kevés volt az államszocializmus totalitárius rendszerének felszámolása, hiszen a magányhoz szokott, mindig rosszra számító emberek az egymásra találás helyett könnyen a tömegtársadalom magányos létébe sodródtak. A magányosságot a totalitárius rendszer alakította ki a politikai akaratnak történő feltétlen engedelmisség érdekében, de a tömegtársadalom gazdaságának érdeke is az, hogy maradjanak magányosak az emberek, hiszen az ilyen emberekből álló tömeg tehető legkönnyebben kívülről irányított fogyasztó automatává.

4. A rendszerváltás átmenet a premodern társadalomból a modern társadalomba

Luhmann szerint a modern társadalmak fejlettségének egyik mércéje a differenciálódás, vagyis az, hogy egyre több autonóm alrendszer különül el bennük. A differenciálódásnak az ad értelmet, hogy az elkülönülő autonóm alrendszerek hatékonyabban tudják ellátni funkciójukat, így a modern társadalmak jóval hatékonyabbak a korábbiaknál.

A magyar társadalom az államszocializmus időszakában nem volt modern társadalom. A különböző funkciók nem különültek el, nem működtek autonóm alrendszerek. Az élet minden területét a politikai szempontok határozták meg, mindent lenyelt, bekebelezett a politika. A gazdaság működése a politika által vezérelten igen csekély hatékonysággal zajlott. Az oktatásban, a művészetekben, a tudományokban és a kultúra más területein a politikai szempontok voltak a meghatározóak. Még a magánéletbe is beavatkozott a politika. A szabadidő eltöltésétől a ruhaviseleten át a barátok és szerelmek kiválasztásáig min-

denbe beleszóltak a hatalom gyakorlói. Az egyetemi felvételt, a munkahelyi előmenetelt, a lakáshoz jutást, az autó kiutalásának idejét, de még a banánhoz való hozzájutást is politikai szempontok határozták meg.

A rendszerváltás teremtette meg a modern társadalmi rendszer kialakulásának lehetőségét. Elkülönülhettek az alrendszerek és speciális médiumaik, valamint az azokhoz kapcsolódó bináris kódok, értékduálók segítségével új szelekciós mechanizmust alakíthatnak ki. Elérhetővé vált, hogy a gazdaságban a pénz legyen a közvetítő médium, mely a „rentábilis – nem rentábilis” bináris kód alkalmazásával választ a különböző kínálatos lehetőségek közül, azaz redukálja a környezet komplexitását és kontingenciáját. Ezen a rostán kihullottak a veszteséget termelő, csupán szociális foglalkoztatóként működő, kizárólag politikai okokból fenntartott „szocialista nagyüzemek”, gyárak, állami gazdaságok, termelő szövetkezetek. Kérdés, hogy vajon a pályázatok elbírálása során a fejlesztési források odaítélésekor is a prognosztizálható nyereségesség, a rentabilitás a kizárólagos szelekciós szempont, vagy netán közrejátszanak ismét politikai okok, személyes kapcsolatok, vagy bármilyen más külsődleges szempont. Vajon csak a szocializmus premodern társadalmának sajátossága volt a színházigazgatói, iskolaigazgatói kinevezéseknél a politikai szempontok mérlegelése, vagy ma is számít, ha valaki a hatalmon lévő politikai erők támogatója, az ő köreikhez tartozik, ha a következő választásokkor nekik lesz hálás. Folytak büntető ügyek, melyek rendkívül szerencsétlen módon azt a feltételezést támasztják alá, mely szerint így mennek itt ma is a dolgok, semmi nem változott, csak most már nagyobbban megy a játék. Saját klientúrájának osztogatja a hatalom a javakat, a pozíciókat, melyért cserébe hűséget és támogatást vár. Külső szempontok vonódnak be az alrendszerek döntési mechanizmusába ma is.

A pártok kartell pártként működnek, állami befolyásukat, döntéshozatali pozíciójukat arra használják, hogy előnyöket biztosítsanak a mögöttük álló gazdasági csoportoknak, a klientúrához tartozóknak.

Luhmann elméletében a társadalom modernségének másik mércéje a világ megváltoztathatóvá válása.

A premodern társadalmakban élő ember számára a világ megváltoztathatatlanak tűnt. Meghatározott viszonyokba született bele, nem ismert más alternatívát, másfajta viszonyokat, vagy ha mégis, akkor nem feltételezte, hogy saját világa is olyanná válhat. Azt még kevésbé hitte, hogy saját maga alakíthatná át a körülötte lévő viszonyokat.

Magyarország az államszocializmus időszakában ebben a vonatkozásban is igazi premodern társadalom volt. Az akkori viszonyok legádázabb ellenzői sem hitték, hogy belátható időn belül megváltoztatható a rendszer és még kevésbé hitték, hogy még az ő életükben bekövetkezik a változás, sőt személyesen részt vehetnek a változtatásban.

A modern társadalom ismerve, hogy a világ megváltoztathatósága a benne élő emberek számára természetes, mindennapi tapasztalat. A megváltoztathatósághoz hozzátartozik, hogy nem véletlenszerűen, előre kiszámíthatatlanul zajlanak a változások, hanem a reálisan választható lehetőségek feltárhatóak, megismerhetőek már a jelenben. A lehetséges jövőök ott lebegnek a jelen horizontján. Annak kiválasztásában és megvalósításában, hogy a lehetséges jövőök közül melyik váljon valósággá, az egyének személyesen részt vehetnek.

Az alrendszerekben kiépül, működik a megváltoztathatóság garanciális mechanizmusa.

Egy modern társadalom modern politikai alrendszerében a hatalom gyakorlása

megváltoztatható. Senki nem gondolja, hogy a kormányon lévő erők Isten kegyelméből uralkodnak, vagy netán maguk is istenek, félistenek, miként hitték ezt a premodern társadalmak királyairól, fáraóiról, párt főtitkáiról. A megváltoztathatóságot garantálja a választási rendszer, mely jogilag rögzíti, hogy hány évente tartanak választásokat és milyen szavazati aránnyal válik jogosulttá a győztes a kormányalakításra. A választásoknak, és ezzel a változásnak, személyesen is részese lehet valamennyi választópolgár. Egy modern társadalom modern politikai rendszerében nem a véletlenül múlik az sem, hogy ki melyik politikai erőre szavaz, és ezzel kit segítenek hatalomra. Már a jelen horizontján ott lebegnek a lehetséges jövők, azaz pontosan lehet tudni, hogy mely pártok indulnak majd a választásokon és a pártok választási programjából kiolvasható, hogy milyen jövőt kívánnak megvalósítani hatalomra kerülésük esetén. Egy modern politikai rendszerben számon kérhető a hatalomra juttatott politikai erőknél választási programjuk megvalósítása, és az a párt, amelyről kiderül, hogy hazudott, nem is akarta azt a programot megvalósítani, amit meghirdetett, mert számára csak a hatalom elnyerése volt a fontos, kizárja magát a modern politikai rendszerből, nem akad többé választó, aki rá voksolna.

A jogban a hatályon kívül helyezés intézménye garantálja a hatályos jogszabályok megváltoztathatóságát, szemben a premodern korok köbe vésett, megváltoztathatatlan törvényeivel. A tudományokban a cáfolhatóság az intézményesült garancia a megváltoztathatóságra. Ez biztosítja, hogy az új tudományos igazságok hirdetőit, eltérően a premodern társadalmakban élt társaiktól, ne küldjék máglyára, sorsuk ne a kitaszítottság legyen, hanem a megfelelő eljárások lefolytatása esetén tételeik a tudományos igazság rangjára emelkedhessenek, felváltva a korábban igaznak tekintett állításokat.

Luhmann elmélete szerint a társadalmi alrendszerek autopoetikusán működnek, azaz önlétrehozóak. A folyamatosan zajló önlétrehozást minden alrendszerben egy meghatározott mechanizmus biztosítja. A gazdaságban például az eladások egymásba érő láncolata, soha véget nem érő körkörös folyamata biztosítja a fennmaradást. Ahhoz, hogy eladni lehessen, vásárlókra, fizetőképes keresletre van szükség. Biztosítani kell tehát az elegendő pénzt kereső, fizetőképes embereket, akik ráadásul hajlandóak vásárolni, sőt életük alapvető értelmévé, egyetlen örömforrásává válik a fogyasztás, az ezt biztosító vásárlás.

Ennek a gazdaságról alkotott elképzelésnek már semmi köze nincs Parsons és mások azon elképzeléséhez, mely szerint a gazdaság funkciója az adaptáció biztosítása, azaz az emberek létfenntartásához szükséges anyagi javak biztosítása. Itt nem az a kérdés, hogy milyen anyagi javakra van szükségük az embereknek az életben maradáshoz, esetleg életminőségük jobbá válásához, hanem az a kérdés, hogy miként lehet felkelteni a szükségletet az eladni kívánt javak iránt, miként lehet rábíri az embereket azok megvásárlására.

5. Modernizációs törekvések helyett innováció

A rendszerváltás lehetőséget teremtett annak megválasztására, hogy Magyarország milyen úton indul, milyen jövőt kíván megvalósítani.

Az egyik lehetőség a modern társadalmak mintájának követése, a nyugati országok nyomdokaiba lépés az utolérés vágyával. Ez az út a modernizáció útja, melynek céltételezése egy hatékonyan működő, Luhmann által is leírt társadalom megteremtése Magyarországon.

A másik lehetőség a modern társadalmakra vonatkozó bírálatok megszívlelése, így például Habermas kritikájának megfontolása és annak figyelembevételével egy másik fej-

lődési pálya választása.

Habermas szerint a modern társadalmakban élő emberek túl nagy árat fizetnek a körülöttük lévő világ hatékony működéséért. Álláspontja szerint a modern társadalmakban az alrendszernek gyarmatosítják az életvilágot. A gazdasági és a politikai szempontok túlságosan mélyen behatolnak az emberek életébe. A privát szféra is alárendelődik a pénznek és a hatalomnak.

Ennek következtében az emberek elveszítik személyes kapcsolataikat, magányossá válnak. Ha ezt a modernizációval együtt járó veszélyt egybe vetjük a ténnyel, hogy Magyarországon már a totalitárius rendszerek felszámolták a közösségeket, és magányossá tették az embereket, akkor a modernizáció magányosságot konzerváló, fokozó hatása miatt meglehetősen riasztó alternatíva lehetett volna a rendszerváltás utáni Magyarországon. Ám az emberek tömegeinek legfőbb elvárása a rendszerváltással szemben az volt, hogy nálunk is nyugati típusú életet lehessen élni, melyet alapvetően a fogyasztói léttel azonosítottak. Mindenek előtt anyagi javakat, árúbőséget vártak az új rendszertől. Azt akarták, hogy ne kelljen Ausztriából becsempészni a hűtőládát és a számítógépet, ne csak pult alól lehessen kapni a banánt, ne kelljen éveket várni a Trabant és a Zsiguli típusú autókra. A rendszerváltástól hatékonyan működő gazdaságot vártak, árúbőséggel és olyan jövedelmekkel, melyből fogyasztóként lehet élni. Mindezen egy évtizedeken át a legelemibb anyagi javakból is hiányt szenvedő országban, ahol az alacsony szinten nivellált bérekből éltek az emberek, nem is lehet csodálkozni.

A magány meg olyan megszokott, természetes volt, hogy ennek veszélye, még ha tudatosult volna is, nem riasztotta volna vissza az anyagi javakra áhító, fogyasztásra vágó embereket.

A másik veszély, melyre Habermas utal, szintén nem tudatosodott a Magyarországon élő emberekben a rendszerváltáskor. Ez a deviáns magatartások arányának megnövekedése. Az alrendszer hatékonyágát a végtelenül leegyszerűsített, kétpólusú szelekción mechanizmusok garantálják. Ez a szelekció meglehetősen kemény, mondhatni brutális. Aki kipereg ezeken a szűrőkön, aki kirostálódik, az azonnal deviánsnak minősül. A gazdaság szereplőjeként a vállalkozónak rentábilisnak kell lenni, profitot kell termelni, mert ha nem ezt teszi, akkor bukott ember, nem vállalkozó. A politikában belátható időn belül hatalomra kell jutni, mert aki kirostálódik, aki nem jut be a parlamentbe, nem szerez hatalmat, az bukott ember és nem politikus. A művészetben az, akit az esztétika professzionális szakértői nem minősítenek értékesnek, aki nem kerül be az aktuálisan érvényes kánonba, aki az asztalfióknak ír, az a soha meg nem jelenő verseivel, meg nem rendezett filinterveivel, fellépési lehetőséget nem kapó zenekarával deviánsnak minősül és nem művészek. És sorolhatnánk tovább. A modern, hatékonyan működő társadalmakban a deviáns magatartások aránya növekszik. Az anyagi jólét, a magas egy főre jutó GDP, a hatékonyan működő alrendszer nem védik meg az embereket a bűnözővé, alkoholistává, drogfüggővé, mentálisan sérültté, netán öngyilkossá válástól.

Nem mérlegelte a magyar társadalom ezt a veszélyt sem. Az addig is tapasztalt nagy arányú devianciák, az öngyilkossági statisztikával a világ élmezőnyében hagyományosan elfoglalt hely, közömbössé tették Magyarországot annak a veszélynek a felismerésére, hogy az emberek még szélesebb köreire leselkedik majd a deviánsná válás veszélye az áhitott fogyasztói társadalomban. Ma egyre több szó esik a bűnmegelőzés, a drog prevenció szükségességéről, a testi bajok mentális gyökereiről, a lelki és testi egészség fejlesztésének

nélkülözhetetlenségéről. Ám mindez többnyire megreked a tünetek felismerésénél és a tünetek elleni fellépésnél. A valóságos társadalmi gyökerekről alig esik szó.

Pedig a modern társadalom kemény megmérgettetései nálunk azért is vezetnek gyakran devianciához, mert ezek a mércék itt szokatlanok, ismeretlenek voltak, illetve gyakran nem a maguk könnyen átlátható klasszikus egyszerűségükben jelentek meg, hanem áttüremkedtek a politika, vagy éppen a pénz, illetve a személyes összeköttetések az autonómmá válni próbáló alrendszerbe és nem ritkán felülírták az alrendszer speciális logikáját. Ezek a zűrzavaros viszonyok még könnyebben a devianciába sodorták a kiszelektáltakat, hiszen a bizonytalanság, a mérce világosságának hiánya gyakran kelt elviselhetetlen feszültséget az érintettekben.

Sem a magány, sem a deviáns magatartások gyarapodása nem készített eddig a modernizációtól eltérő út keresésére, választására. A nyugati típusú fejlődési minta követése megkérdőjelezhetetlennek tűnt és annak, aki akár csak felvetette más alternatívák megfontolásának szükségességét, az a muccsaiság, a „nem európainak” minősítés, a szélsőségesnek bélyegzés következményével kellett számolnia.

A meglévő mintát követő, a fejlődésnek csak egyetlen lehetséges útját ismerő modernizációnak az alternatívája lehet az innovációs fejlődési modell. Az innováció lényege a fennálló viszonyoknak olyan meghaladása, mely az érintettek széleskörű részvételén alapul. Tömören: innováció = anticipáció + participáció. Vagyis a rendszerváltás megteremtette a lehetőséget arra, hogy a Magyarországon élő emberek széles körének bekapcsolódásával, egy egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikációs folyamat eredményeként konszenzussal alakuljon ki az a jövőkép, az a változási irány, amelynek megvalósításában az emberek elkötelezetten tudnak részt venni. Ez a lehetőség ma is nyitva áll, mindaddig nem valósult meg.

6. A rendszerváltás, mint a redisztributív társadalmi újratermelési rendszerből a tranzaktív társadalmi újratermelési rendszerbe történő átmenet

Magyarországon 1948 után szovjet mintára átalakították a társadalmi újratermelés rendszerét. A piaci viszonyokat felszámolták, melyhez a magántulajdon széleskörű államosítása, illetve a mezőgazdaságban a begyűjtési rendszer teremtette meg a feltételeket. A megtermelt javak központosítása és állami újraelosztása a tervutasításos rendszer keretében valósult meg, és a rendszerváltásig fennmaradt a „szocialista tervgazdálkodás”, mely gyakorlatilag a politikai szempontokat tette meghatározóvá az élet minden területén. A rendszerelmélet kifejezéseivel élve a politika magaalágyúrte, bekebelezte, elnyelte az összes többi alrendszert. A gazdaságban, a jogban, a tudományokban, a művészetekben, de még a magánéletben is a politikai szempontok váltak döntőkké.

A rendszerváltás ebben az interpretációban a tranzaktív társadalmi újratermelés megteremtését jelenti. A piaci viszonyok tulajdonképpen már 1968-tól szerepet kaptak a magyar gazdaságban és a társadalom számos más területén. Az állami vállalatok jelentős részénél a piaci hatékonyság elvárásává vált, a termelő szövetkezetek is a „piacra” termeltek. A második gazdaság teljes talapzatával a piacon állt. Ám ez a „szocialista piac” jelentősen különbözött a taranzaktív társadalmi újratermelési rendszer valódi piaci viszonyaitól. A valódi piac a fizetőképes kereslet és a kínálat által meghatározott, rentabilitásra, azaz minél nagyobb haszonra törekvő és középpontjában legfőbb meghatározó elvként, médiumként a pénz áll. Az ún. „szocialista piac” az állam, méghozzá a pártállam által vezérelten működő

dőtt. A politikai szempontok, az állami akarat erősebben befolyásolta, mint a piac törvényei. A szubvenciók, a dotációk, a reálértéktől eltérített árak és bérek, a szociális szempontok, de mindenek felett a társadalmi struktúra vertikális jellegű személyes kapcsolatokra épüléséből fakadóan a protekció és patronálás összezavarták a piac értékiszonyait, szabályait, rendjét.

Ráadásul mindvégig fennmaradt az a kettősség, amely nemcsak a gazdaságra és a társadalomra volt jellemző, hanem a családok mindennapi életének konkrétságában is tetten lehetett érni. Tipikus modellté vált az állami munkahelyen főállásban dolgozó, másodállásban a második gazdaságban dolgozó munkavállaló. Az állami munkahely feladására, azaz a redisztributív újratermelési rendszerből történő kilépésre, már csak azért sem kerülhetett sor, mert nagyon kevés és rendkívülinek számító esettől eltekintve, csak az állami vagy szövetkezeti munkahelyet ismerték el hivatalos munkának. Általános munkakötelezettség volt érvényben, a hivatalos munkahely hiánya munkakerülésnek minősült, amely bűncselekménynek minősült és a munkakerülőket a szabadságvesztés és a kényszermunka keverékeként kialakított speciális büntetési nemmel büntették.

De anyagilag is ez a szimbiózis bizonyult előnyösnek. Az állami, szövetkezeti munkahelyhez kapcsolódott a redisztributív alapon szétosztott kedvezmények és juttatások jelentős része (állami beruházásban épülő lakáshoz jutás, építési kölcsön, üdülés, stb.), tehát ezért is célszerű volt megtartani a főmunkahelyet. A második gazdaságból a családok többsége nem tudott volna megélni, az onnan származó jövedelmek az állami fizetések reálértéke csökkenésének kompenzálására szolgáltak, igazi kiegészítő jövedelmek voltak, melyek a lecsúszástól, a depriválttá válástól óvták meg a magyar családok 2/3-át. A bekapcsolódni nem tudó, csak a redisztributív újratermelési rendszerben résztvevő 1/3-a a magyar társadalomnak akkor vált depriválttá és ők, valamint leszármazottaik nem tudtak azóta sem kiemelkedni onnan. A depriváltak helyzetének megváltoztatásához, legalább az intergenerációs mobilizációjuk beindításához fontos lenne megérteni az akkori leszakadás okait, körülményeit.

Továbbá a szimbiózist, a már-már kibogozhatatlan összefonódást erősítette a két terület egymásra utaltsága. Ez olykor jogilag rendezetten folyt és gazdaságilag ésszerűen, pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben termelt takarmány a háztáji gazdaságokban folytatott állattartáshoz is biztosította az élelmet. Olykor jogilag rendezetten, de gazdaságilag abszurd módon folyt, például a vállalati gazdasági munkaközösségekben az állami tulajdonú üzemeket bérelték gépekkel együtt és ugyanazok a munkások, akik reggel 6-tól délután 2-ig redisztributív keretek között, fix bérért állították elő ugyanazokon a gépeken ugyanazokat a termékeket, délután kettőtől estig piaci alapon folytatták ugyanazt.

A jogellenes, ám gazdaságilag hatékony összeforrásra példa az, amikor az állami tulajdont a vonatkozó ideológiai tételeknek megfelelően közösségi tulajdonként kezelték és ezt a gyakorlatban úgy valószínűsítették meg, hogy mindenki mindent gátlástalanul, mintegy természetes módon haza vitt a munkahelyéről, avagy munkahelyén végezte a magánmunkáját. A nagyságrend változatos volt. A vasmunkás a szöveget és a kalapácsot, az építkezésen dolgozó a cementet és a vakolókanalat vitte haza, az építőipari vállalat igazgatója a világ legtermészetesebb módján építtette fel az általa vezetett állami vállalt munkásaival munkaidőben, vállalati számszámokkal, a vállalat építőanyagából a saját nyaralóját. A hivatalnok a géppapírt, a ceruzát vitte haza, az ápolónő a kötszert és a gyógyszert. A főorvos a magánbetegét anyagi ellenszolgáltatásért műtötte az állami finanszírozású kórházban és részesítette

kivételes ellátásban állami beosztottjai bevonásával, az állami kórtermek legjobbjaiban.

A kettős gazdaság egyben kettős társadalmat is jelentett.

Minderre morális felmentést adott egyrészt az, hogy „mindenki így csinálja”, másrészt a rendkívül alacsonyan nivellált állami bérek és a magángazdaság keretében történő legális munkavégzés ellehetetlenítése, mintegy jogalapot teremtett minderre.

A reciprocitáson alapuló újratermelés átszötte az egész gazdaságot, a társadalmat és a családok életét. A redisztribúció alacsony hatékonyságából, az áruk és a szolgáltatások állandósult hiányából illetve a piaci alapú forgalomhoz szükséges források szűkösségéből fakadóan az önszolgálat és egymás segítségének bevett formájává vált a javak és szolgáltatások cseréje. Az állami beruházásban épült, kedvezményes lakáshoz jutás lehetőségéből eleve kizárt falusi és kisvárosi lakosság, illetve a nagyvárosban élők bizonyos csoportjai a saját otthon megteremtését csak a kalákában történő építkezéssel tudták megvalósítani. A szociális ellátás hiányosságait a gyermekgondozás, idősgondozás, beteggondozás területén az egymást kölcsönösen segítő rendszerrel pótolták a lakóhelyi, illetve a rokoni közösségek.

A bolti eladó félretette a banánt a fodrásznőnek, aki a pult alól kapott áruért vizonzásul ingyen megcsinálta az eladó frizuráját. Az autószerelő kilopta a gyárból a doktor úr autójához szükséges, de a bolti forgalomban nem kapható alkatrészt, aki vizonzásul kilopta a kórházból a receptre nem kapható hatékony antibiotikumot az autószerelő beteg gyermekének. A tanácsi elvtárs segített a halas kofának engedélyt szerezni a vásárcsarnokban elárúsító hely szerzéséhez, melyért ő cserébe ingyen adott karácsonyra halat az elvtárs családjának.

Ez a bizalmon alapuló kölcsönös segítségnyújtás nagyon könnyen fordult át redisztribúción alapuló vertikális személyi függőséggé, alkutya-főkutya viszonyra, illetve korrupcióvá.

Ha a főorvos elintézte az életmentő műtét során kívüli biztosítását, ezért a hatalmas ajándékért örökre hálás maradt az autószerelő, és élete végéig ingyen szerelte a doktor úr autóját az amúgy állami műhely, állami alkatrészeit felhasználva. Ha a bolti eladó nemcsak banánt, hanem téliszalámit is szerzett, méghozzá áron alul, vagy esetleg orkán dzsekit, sokol rádiót, vagy más kincsnak számító árut, akkor a fodrásznő örökké ingyen mosta, festette, dauerolta az eladó haját, amúgy az állami fodrászat állami hajápolási cikkeivel. Ha a halárusítási engedély határozatlan időre szólt, és olyan időkből intézte azt el a tanácsi elvtárs, amikor még senkinek nem volt ilyen engedélye, akkor ezért a nagy ajándékért a halas kofa örökre hálával tartozott. A tanácsi elvtárs minden egyes karácsony előtt elküldte sofőrjét a karácsonyra való halért, pontosan felírva, hogy miből mennyit kér, és soha még csak nem is próbálta „megsérteni” a halárust azzal, hogy fizessen a halért, hiszen az ellenszolgáltatás volt az eredeti nagy ajándékért, függetlenül attól, hogy a reciprocitás szerinti mértéket rég meghaladta és az már redisztributív adó volt inkább. Az ajándék, a látszólag ingyenes szolgáltatás (a soron kívüli életmentő műtét, a hiánycikknek számító banán pult alóli biztosítása, az árusítási engedély kivételes biztosítása) olyan személyes függőségi viszonyt teremtett, melynek érzelmi biztosítéka a hálán alapuló hűség, materiális vonatkozása pedig a folyamatos rendelkezésre állás, az anyagi értékű vizontszolgáltatás előre meghatározott mértékű folyamatos biztosítása.

7. Az újfeudális függőségek rendszerének felváltása a polgári társadalommal

Hankiss Elemér elemzése szerint az államszocializmus társadalmi struktúrája újfeudális jellegű volt. A vertikális személyi függőségek rendszere szorosan összefüggött a redisztributív újatermeléssel, a diktatórikus hatalomgyakorlással, a totalitárius rendszer kiépülésével illetve a premodern társadalmakra jellemző differenciálatlanságból fakadó alacsony hatékonysággal.

Nézzük sorra ezeket az összefüggéseket.

A gazdaság illetve a társadalom erős központosítottágával, a megtermelt javak egy központba vonásával és onnan történő újra elosztásával úgy függ össze az újfeudalizmus, hogy ez az erős központosítás, a javak széles körével való rendelkezés túl nagy hatalmat biztosított a társadalomirányító központnak. A politikai központ rendelkezik mindennel, tőle függ ezért a pusztá életben maradás, az egzisztálás is. Adományként juttatja vissza a termelőkhöz, a társadalom tagjaihoz a javakat, méghozzá olyan adományként, melyért feltétlen engedelmességet, hűséget vár cserébe. Az újfeudális struktúra hatalmi elitje korlátlan hatalmat gyakorolhat alattvalói felett, kihasználva azok egzisztenciális függőségét.

Ez a kiszolgáltatottság infantilizálja az egyént, aki ebben a függőségi helyzetben, ebben a kiszolgáltatottságban joggal érzi úgy, hogy saját erejéből semmire sem képes, kiszolgáltatott gyermek és ennek megfelelően viselkedik. Így válik bármilyen parancsot habozás nélkül teljesítő engedelmes alattvalóvá. Így veszíti el önbecsülését és a társaival való összefogás képességét. Létében függ a felette lévőtől, hiszen az ő jó akaratán, közben járásán, az ő szaván, támogatásán, protezsálásán múlik a munkahely, a gyerek iskoláztatása, a jobb lakás és szinte minden. A feudális és újfeudális rendszerek lényegéhez tartozik a közösségek felszámolása és új közösségek kialakulásának a megakadályozása. Röviden a redisztributív elosztási rendszer által kialakított egzisztenciális függőség, illetve a hatalmon lévők kezében összpontosuló újraelosztási jogosultság áll a főkutya-alkutya függőségek hátterében.

Az infantilizált alkutyák számára az érdekérvényesítés egyetlen lehetséges módja a kijárási, a protekció, a patronálás, a keresztapaság, a lobbizás, a kiskapuk megkeresése. Érdekeiket nem intézményesíthetik, politikai szinten nem jeleníthetik meg. Ha nem lehetnek közösségeik, akkor nem szerveződik meg a civil társadalom, nincs nyilvánosság, nincs lehetőség a törekvések politikai szintű érvényesítésére, azaz nincs demokrácia. Az újfeudális társadalmi struktúra politikai megfelelője a diktatórikus hatalomgyakorlás.

Az újfeudális rendszer infantilizált, függő helyzetben lévő alattvalója magányos ember. Nem alkothat közösséget társaival, nem nyilváníthatja ki saját akaratát. Munkáját utasításra végzi, és általában mindig mindent parancsra tesz. Bizonytalan. Nem tudja, hogy szüksége van-e bárkinek is rá, és éppen őrá. Minden azt sugallja, hogy helyettesíthető, pótolható. Úgy érzi nincs saját helye a világban, már önmagának sem fontos. Egzisztenciális kiszolgáltatottsága és személyi függősége az ilyen magányos lényeket a totalitárius rendszerek kiépítésének biztosítójává teszi, hiszen az ő életük totálisan ellenőrizhető, alakítható a hatalmon lévők által.

Az újfeudális struktúra természetes talaja a kizárólagos hatalomgyakorlásnak. A személyi függőségi rendszer csúcán egyetlen személy áll, ő tartja kezében a szálakat. Hatalma csak részben fakad a központosított és általa újra osztott javakból. Legalább ennyire fakad a személyi kapcsolatok rendszeréből is. Hiszen a rendszer működésének alapja, hogy mindenki tartozik valahová. Mindenki tudja, hogy ki az ő főkutya, akitől élete jobbra

fordulását remélheti, és akinek személyes hűséggel, feltétlen engedelmességgel tartozik. Miként számon tartja saját alkutyáit, akikről ő gondoskodik, és akik neki tartoznak engedelmességgel. Egy ilyen egyszerű és világos szerkezetű társadalmi rendben élő ember számára a többpártrendszeren alapuló demokrácia és a piacgazdaság: maga a káosz, a teljes elbizonytalanodás rémképe. Létének biztos támaszát veszítené el az ember, ha nem ismerné ki magát pontosan a fő- és alkutyák sokaságában, ha időről időre váltakoznának a főkutyák, ha a személyek helyét pozíciók, intézmények váltanák fel. Mi lenne a gyámoltalan gyermek felnőttekkel, ha patrónusaikat, protektorukat, keresztapjukat, csak úgy leválthatnák, lecserélhetnék. Kihez fordulhatnának támogatásért, kitől várhatnák ügyeik elintézését, kitől remélhetnének gondoskodást. És milyen rettenetes lenne az alkutyák összefogásától, engedelmességétől rettegni. Mi lenne, ha ide-oda kóborolhatnának az alkutyák, kitépve magukat a hűbéri láncból.

A rendszerváltás során létre jött többpártrendszer nagy káoszt, traumát okozott e téren. Az emberek, akik lehet, hogy nem szerették az államszocializmust, de jól kiigazodtak benne, az új világban elbizonytalanodva botorkáltak. Hamarosan lázasan keresték az új potenciális főkutyákat, a kijáró embereket, az új hatalmi körökhöz kapcsolatokkal rendelkezőket. Nehézséget okozott az új kapcsolatok kiépítése, az új klientúrákban a megfelelő pozíció kivívása. Örök aggodalom, hogy jó lóra tettek-e, befut-e a várományos? Az előző korszak sziklaszilárd rendjében semmi sem veszélyeztette a hatalom csúcsaihoz kiépített kapcsolati rendszert. Soha, semmi nem változott. A kapcsolatok fontossága természetes és feltűnés mentes volt. Az új világban tudatosult a személyes kapcsolatok kiépítésének jelentősége. Az aggodalmak után nagyon sokaknak igazi fellelegzést jelentett a régi arcok, régi emberek visszatérése a politikai hatalomba.

Az új pártok vezetői, az új hatalmi elit, a jogállam vezető pozícióit betöltők számára óriási kihívást, ha tetszik kísértést jelentett a személyi függőségek hagyományos rendszere. Ők is az előző rendszerben szocializálódtak. Régi örökség, hogy Magyarország a rokonok és panamák országa. A klientúra építés, a személyi összefonódás nem számolódott fel.

A polgári társadalommá válás alapvető feltétele a polgárrá válás. A polgár egzisztenciálisan független. Képes és kész önmagáról, valamint családjáról gondoskodni. Az anyagi javakkal rendelkezése révén a polgár burzsoá. A polgár képes és kész saját sorsa és a körülötte lévő világ alakítására. Beeszólást követel és bele is szól az életét közvetve vagy közvetlenül befolyásoló döntések meghozatalába. A polgár citoyen. Továbbá a polgári lét egy meghatározott életminőséget, kultúrát, értékrendet jelent. A polgár léte több mint biológiai vegetálás. A polgár ismer és elismer önmagára és másokra egyaránt érvényes egyéb mércéket, értékeket, mint az életben maradás parancsa. Szabadsága éppen ebben rejlik. Valamilyennek választja önmagát, és munkálkodik önmaga megteremtésén. Sáfarkodik a rábízott talentumokkal.

A polgári szabadság feltétele a megfelelő információkkal rendelkezés, a jelen valós viszonyainak az ismerete. Csak a jelen tényeinek megismerése során ismerhetőek fel a jelenben rejlő lehetséges jövők. Csak a jelenre vonatkozó valóságos ismeretek segíthetik a reálisan választható alternatívák felismerését. A szabadság, a szuverén döntések meghozatala előfeltételezi a döntés során választható különböző lehetőségek ismeretét, sőt annak az előre látását, hogy melyik alternatíva milyen következményekkel jár.

Így kötődik a polgári nyilvánosság a polgári léthez. Az uralommentes kommunikáció, az információk szabad áramlása csak akkor következhet be, ha van hozzá megfelelő

tér, ha működik a társadalmi nyilvánosság, mint közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok során rajzolódnak ki, erősítődnak meg a véleményazonosságok és véleménykülönbségek, itt fogalmazódnak meg a közös érdekek és törekvések, itt választódnak ki azok a személyek, akik alkalmasak a kitűzött célok megvalósítása érdekében küzdelembe indulni, a döntéseket a közösség érdekeinek megfelelően befolyásolni. A polgári nyilvánosság és a civil társadalom megszerveződése vezethet el a polgári demokrácia széleskörű, társadalmi szintű megvalósulásához. Ehhez a jogi és gazdasági változások csupán szükséges, de nem elégséges feltételek. Ehhez az egyének participációjára, tudatos és önkéntes részvételére, bevonódására van szükség. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtized ehhez nem bizonyult elegendőnek. Az involváltság, a személyes érintettség felismerése, a világ, a körülmények megváltoztathatóságába vetett bizalom hiányzik. Az infantilizált, „alkutya” létre kárhoztartott alattvalók, a kádári rezsim kettősségében szocializálódott tömegek szó szerint igazolni látszanak Fukuyama tételét, mely szerint a gazdasági versenyképesség javulásának, az életminőség jobbá válásának legnehezebben elhárítható akadály a államszocializmus legsúlyosabb örökségeként magunkkal vonszolt bizalmi deficit.

Minduntalan bele botlunk az „ügyse sikerül” mentalitásba, mely H. Arendt szerint a totalitárius rendszer lényegét jelentő magányosság velejárója. Mindig mindenben a legrosszabbra számítunk. Nem vagyunk biztosak benne, hogy van-e saját helyünk a világban, fontosak vagyunk-e valakinek, érdemes-e léteznünk. Ezek a kétségek mintha már nem is csak az egyes egyéneket gyötörnék, hanem mintha nemzeti kultúránk részévé váltak volna.

Az államszocializmus újfeudális jellegű, premodern viszonyai Luhmanni fogalomrendszerének alkalmazásával úgy is leírhatóak, hogy az emberek mindennapi tapasztalata alapján meggyőződésük, hogy a világ megváltoztathatatlan. Nincs befolyásuk a dolgok alakulására. Ha történnek is változások, azok előre nem látható kimenetelűek, véletlenszerűek. A jövő nem rajzolódik ki a jelen horizontján, nincsenek ma még egyaránt választható jövők. Az egyén nem választhat, ha mégis választásra kényszerül, akkor nem látja döntése várható következményeit. Nem ő választja ki és valósítja meg a számára legkedvezőbb jövőt. Csak túlélni, megüszni, kibekkelni, ez vált sokak életprogramjává. Mindennek lenyomata, hogy a rendszerváltás interpretációjáról szóló narratívák, szinte kivétel nélkül külső erők hatásának, véletleneknek, népmesei csodás fordulatnak, netán sötét erők összeküvésének írják le az államszocializmus megszűnését, a polgári demokrácia megszületését. Nincs forgalomban olyan narratíva, mely azokat a tényeket mesélné el, azokról az emberi összefogásokról, tudatos döntésekről, tettekről szólna, melyek bizonyították, hogy a rendszerváltás ebben az értelemben is fordulat volt, hiszen az addig megváltoztathatatlannak tűnő világot az emberek tudatosan, a lehetőségek felismerésével, a saját választásuk szerint változtatták meg, személyes vállalásaikkal, tetteikkel, társaikkal együttműködve.

8. Ipari társadalom helyett tudásalapú információs társadalom

A rendszerváltás időszakában egyértelműen bebizonyosodott, hogy az államszocializmus erőltetett iparosítási gyakorlata zsákutcába jutott. Az ipari nagyvállalatok többségének gazdasági vesztesége, csődje addig is csak külső forrásokból, előbb a nemzeti jövedelem redistributív átcsoportosításából, majd a külföldi hitelek felvételéből volt finanszírozható.

A rendszerváltás időszakában összeomlott az iparon alapuló gazdasági szerkezet.

Ekkor végig lehetett gondolni, hogy egy más szerkezetű, a piaci viszonyokhoz igazodó iparfejlesztés válik a gazdasági stratégia alapjává, vagy megkezdődik egy másik modell kiépítése. A második megoldás mellett szólt az a tény, hogy a világ fejlettebb régiója már kilépett az ipusztrialis társadalom szakaszából és megkezdődött a tudásalapú információs társadalmak kiépítése. Magyarország az információs társadalmat leszűkítetten értelmezte, abból főként az iparilag gyártott eszközöket, a technikát és a technológiát látta meg és próbálta meghonosítani. Gyakorlatilag az ipar szerkezetének átalakítását kísérelték meg, figyelemmel az új iparágak, technikák és technológiák megjelenésére. Az ipari beruházásokhoz szükséges tőkét külföldről próbálták idevonzani. A multinacionális cégek és más külföldi beruházók nem hozták meg a remélt sikert, az ipari fellendülést. A lehetséges másik út, amely valójában korszerűbb is lenne, máig nincs kihasználva. A tudásalapú információs társadalom lényege nem az internet, vagy más infokommunikációs eszköz, miként a kapitalizmus lényege sem a gőzgép. A tudásalapú információs társadalom új fejlesztési erőforrásokra, új gazdasági szerkezetre és az emberek közötti érintkezési viszonyok új típusára épül. A fejlődést meghatározó erővé a tudás, az információ válik, más megfogalmazásban a kulturális és a társadalmi tőke. A gazdaság szerkezetében a szolgáltatások válnak dominánssá. Az emberek közötti érintkezések jellemző formája a hálózatiság, melynek csak egyik megjelenési formája a világháló.

A hálózatiság lényege, hogy az egyenrangú partnerek bizalmon alapuló horizontális kapcsolatokat hoznak létre, melyek egymás megértésére, megegyezésre irányulnak és biztosítják a kölcsönös előnyöket nyújtó együttműködést.

A rentabilisan működő ipar kialakulásának elmaradása, a világban zajló tendenciák figyelembe vétele, a materiális tőke hiánya és még számos körülmény indokolná, hogy a tudásalapú információs társadalom kiépítését válasszuk. Az erre irányuló erőfeszítések nem jártak eddig kellő eredménnyel. A kulturális és társadalmi tőke akkumulációja, materiális tőkévé konvertálásuk mechanizmusának kiépítése helyett túl sok erő fecsérlődik a külföldi tőke idecsalogatásra, az ipari parkok és ipari munkahelyek számának növelésére. A humán-erőforrások, a bizalom, a fenntartható fejlődés, az életminőség olyan szlogenekké váltak, melyeket minél gyakrabban emlegetnek, annál kevésbé vesznek komolyan.

A társadalomelméletek kategóriarendszerének felhasználásával adható különböző interpretációk tovább bővíthetők, gazdagíthatók. Ezek mellett léteznek a különböző politikai interpretációk és a legkülönbözőbb magánvélekedések. Mindennek lenyomataként az egyének szintjén is sokszínű magánvélekedések léteznek a rendszerváltásról. Vannak akik tagadják, hogy lett volna rendszerváltás, mások nem szereztek tudomást róla, léteznek negatívan értékelők és akadnak, akik pozitívnak tekintik. Ezzel összefüggésben arról a rendről is nagyon eltérően vélekednek, amelybe beilleszkednek, illetve amin kívül maradnak. Az emberek fejében élő rendkép közvetlenül nem ismerhető meg. Nemcsak azért, mert nem tárnák fel szívesen az érintettek saját elképzeléseiket, melyet a rendről alkottak, hanem azért sem, mert ez csak a legritkább esetben tudatosul az érintettekben. Az emberek cselekvő lényként teszik a dolgukat, de arról, hogy miért éppen azt teszik, amit tesznek, legfeljebb krízis helyzetben tudnak beszámolni. Csak amikor meghibásodik a körülöttük lévő világ, amikor nem működnek többé a jól bevált életreceptjeik, akkor viszonyulnak megismerőként saját világukhoz, életükhöz. Amíg működnek a habitusukba beépült viselkedési minták, amíg elboldogulnak a szocializáció során interiorizált sémák alkalmazásával, addig nem tudatosul bennük saját világképük. Az etnometodológiai irányzat tanácsát megfogadva

várhatjuk és elemezhetjük a válsághelyzetekben születő magyarázatokat, vagy a cselekvésekből következtetünk a mögöttük húzódó értelmezési keretekre, rendképekre.

Hitek, meggyőződések, emberi mentalitások, habitusok, rendről alkotott elképzelések. A rendszerváltás előtti és utáni állapotok ismeretében vajon milyen képek élnek az emberek fejében a világ működésének rendjéről, saját életük rendjéről? Milyen elképzelésekhez, hitekhez, meggyőződésekhez igazítják a mindennapok során viselkedésüket és ezáltal milyen valóságos társadalmi világot valósítanak meg? Melyek azok a világértelmezési sémák, életminták, életreceptek, melyek kulturálisan rögzültek, és amelyeket természetesnek, normálisnak, magától értetődőnek tekintenek és alkalmaznak életvilágukban?

Milyen az a megszokott, kölcsönös elfogadott és legitimnek tekintett rend, melyet értelmezés útján konstruál magának a mai magyar társadalom?

A következőkben egy hipotézist ismertetetek, mely a Magyarországon élő emberek rendről alkotott elképzeléseire vonatkozik.

Rendképek a mai magyar társadalomban

1. Vertikális személyi függőségek

Hipotézisem szerint, ha a mai magyar társadalom tagjaiból csoportokat különítenénk el a fejükben élő rendképek alapján, akkor a legnépesebb halmazt azok alkotnák, akiknek a meggyőződése szerint ma is minden a magasabb státuszúakhoz fűződő személyes kapcsolatokon múlik. Az ő rendképük szerint boldogulni, előrébb jutni csak akkor lehet, ha megfelelő patrónusa van az embernek, aki gondoskodik róla, aki protekcióval, a kiskapuk megkeresésével, lobbizással eléri a kívételes bánásmódban részesítést. A társadalmi egyenlőtlenség rendszerében elfoglalt helyet e rendkép szerint az dönti el, hogy sikerül-e megfelelő főkutnyához elszegődni az egyénnek, sikerül-e a feltétlen engedelmesség, a kizárólagos hűség révén elérni egy befolyásos keresztapa jóindulatát. A felemelkedés elsődleges feltétele nem a tehetség, a szorgalom, a tudás, a teljesítmény, hanem a megfelelő támogató. Így lehet jó munkához, megrendelésekhez, pályázati forrásokhoz, olcsón megszerezhető (esetleg privatizálható) javakhoz jutni. Protekció kell a gyors és hatékony ügyintézéshez, a gyógyuláshoz, a szüléshez és a temetkezéshez is. A társadalom margójára, peremére azok kerülnek, akik nem rendelkeznek befolyásos patrónussal, nincsenek megfelelő kapcsolataik a magasabb körökhöz. Az alacsony iskolai végzettség, a szakképzettség hiánya ellenére sokan magas pozícióba kerülnek, jól boldogulnak.

A politikai pártok klientúrája éppen erre a vertikális személyi kapcsolati rendszerre szerveződik, a csatlakozó támogatók hűségük fejében a hatalomra jutó politikusoktól személyes előnyöket, kivételezett támogatást, protezsálást várnak, mely magas hivatalokban, állami vagy önkormányzati megrendelésekben, hazai és uniós pályázati pénzek elnyerésében, jutányos áron történő vagyonszerzésben térül meg. A politikai szociológia a pártok kartellese, trösztösödése néven írja le azt a folyamatot, amikor a pártok felcsúsznak az állami színterekre és kizárólag az őket hatalomra segítő gazdasági csoportok támogatása, a számukra történő előnyjuttatás érdekében tevékenykednek, ez határozza meg döntéseiket, a valódi feladatok, így a társadalom valós érdektagoltságának képvisellete helyett.

A korrupciónak az a burjánzása, mely a magyar viszonyokat jellemzi, szorosan összefügg azzal a széles körben elterjedt meggyőződéssel, mely szerint csak mások lefizetésével, megvásárlásával lehet bármit elintézni. Mindenüvé kapcsolat kell, és a kapcsolatot teremtő személy anyagi juttatást kér vagy vár el. Ha ezt tekintik a világ természetes, normá-

lis rendjének, akkor a véletlenül lebukó és az igazságszolgáltatási eljárás alá kerülő elkövetőkre mártírként, áldozatként tekintenek az emberek, mondván: csak azt tette, amit mindenki más szokott. Az önfelmentés, a felelősség alóli kibújás, ha tetszik, akkor a kognitív diszszonancia redukciója szempontjából is fontos tényező az a feltételezés, hogy csak így lehet, mindenki ezt teszi.

Az infantilizált, gyermeki szintű életnek vannak kifejezett előnyei. Ilyen előny a felelősség hiánya és a biztonság, melyet mások gondoskodása nyújt. Rendkívül kényelmes állapot úgy élni az életet, hogy az ember önmagát semmiért nem tartja felelősnek, semmilyen feladatot, avagy kötelezettséget nem akar teljesíteni, teljes meggyőződéssel hiszi, hogy mások dolga a róla történő gondoskodás. Ha ezt sikerül azzal a rendképpel magyarázni, hogy ő nem tehet semmit, rajta semmi sem múlik, akkor jó közérzettel illeszkedhet be a következmények nélküli ország kisebb vagy nagyobb stikliket elkövető társtetteinek körébe.

Ebből a szemszögből nézve a beilleszkedni nem tudó deviánsok azok lesznek, akik nem képesek vállalni a boldogulásért, az előbbre jutásért, vagy pusztán a szinten maradásért a személyes összeköttetésekből szereshető jogtalan előnyöket, a korrupció aktív és passzív elkövetési alakzatának a váltakozó, de mindkét vonatkozásban folytatódó elkövetését.

Ennek az újfeudális hűbéri láncnak a tagjai egyszerre patronáltak és patrónusok, megvesztegetők és megvesztegetettek, alkutyák és főkutyák. Aktívan cselekszenek, egy habitusukba rögzült minta szerint, mely eddig sikeresnek bizonyult, így már szinte automatikusan vezérli őket.

2. Minden bizonytalan, bármi megtörténhet

Feltételezésem szerint ma Magyarországon a második legnépesebb tábor azoké, akik a rendezetlenséget tekintik rendnek, akik az anómiás állapot kelte feszültségtől szenvedve élnek életüket.

Durkheim szerint a gyors és mély társadalmi átalakulásokat mindig anómia követi. A korábbi értékek és normák relativizálódnak, az előző korszak rendje széthullik, érvényét veszti. Ám az új rend még nem alakult ki, nem szilárdult meg, az új világban érvényes értékek és normák még nem jegecesedtek ki.

Az anómia a társadalom rendezetlenségéből fakadó általános feszültség állapota, mely mindenkire kihat. Magyarország XX. századi történelme másból sem állt, mint mélyre ható és gyors társadalmi átalakulásokból.

Világháborúk, a Monarchia széthullása, forradalmak, ellenforradalmak, különböző színű diktatúrák, megszállások és felszabadulások, más és más szövetségi rendszerekhez csatlakozások és kiválások, reformok és rendszerváltozások. Évszámokkal jelezve: 1914, 1918, 1919, 1929, 1939, 1944, 1945, 1948, 1956, 1968, 1989, 1990.

Mindezek a változások nemcsak a rendszerek szintjén zajlottak, nemcsak a politikát vagy a gazdaságot érintették, hanem behatoltak az emberek mindennapi életébe. Azokat a szabályokat kérdőjelezték meg, helyezték hatályon kívül, melyek pontos előírásaikkal rendet teremtettek a világban, melyek igazodási pontként szolgáltak, melyekkel mérni lehetett a saját viselkedést és mások tetteit.

Az anómia még akkor is bizonytalanságot teremt és ennyiben negatív, ha az azt előidéző társadalmi változás alapvetően pozitív. Az anómia az egész társadalmat érinti, mindenkit elbizonytalanít, mindenkit feszültséget kelt. Még akkor is ha a többség meg-

birkózik ezzel az állapottal, és „normálisan” él a normák nélküli, vagy csak relatív érvényességű normákkal rendelkező világban. Vannak azonban, akiknél a társadalmi eredetű rendezetlenség és bizonytalanság egyéb okokkal összekapcsolódva deviáns viselkedéshez vezet. A deviáns magatartások, mintegy a jéghegy csúcsaként jelzik a társadalmi anómiát.

Ha nincs világos és egyértelmű szabály, akkor bármi megengedett. Illetve a megnőtt és állandósult feszültséget nem mindenki viseli egyformán, van aki bármi áron, akár meg nem engedett eszközökkel is oldja, enyhíti. Ilyen eszközök: az alkohol, a drogok, a gyógyszerek, a bűnözés és végső estben az öngyilkosság.

A társadalmi változások gyakoriságának ismeretében nem az a kérdés, hogy miért ilyen magas Magyarországon a devianciák, különösen bizonyos deviáns magatartások aránya, hanem inkább az, hogy miért nem vált mindenki deviánssá ebben a tartós anómia okozta általános feszültségben?

A rendszerváltás óta eltelt idő nem bizonyult elegendőnek egy új társadalmi rend (nomos) kialakulásához, megszilárdulásához. A korábbi korszak kettős társadalmi rendje: a redisztributív és piaci viszonyok szimbiózisa talán gazdaságilag hatékony segítség volt, ám az értékrendeket, normákat tovább kuszálta. Az állami munkásként fix havi fizetésért reggel 6-tól 2-ig lusta, nem törődöm, selejtet termelő szakikból délután kettő után varázsütésre szorgos, dolgozó, kreatív teljesítménybérben dolgozó piaci munkaerő vált. A valóság értelmezés útján történő konstruálását vicceivel legitimáló Hofi Géza megfogalmazása szerint: „ők fizetettek, mi meg dolgoztunk” az állami szektorban, ahol a legfőbb elvárás az engedelmesség volt, ahol a kreatív, innovatív emberek „nehéz embereknek” minősültek. A második gazdaságban, a második műszakban történő boldoguláshoz sem ártott ismerni a kiskapukat, kellett az „ügyesség”, ami a jogtalan és morálisan helyteleníthető cselekedetekre való készség fedőnevévé vált.

Méltán vált a korszak jelképévé Kádár János hunyorgása, melyet az ország népe kacsintásnak értelmezett, és úgy vélte: így jelzi az ország vezetője, hogy ő sem gondolja komolyan azt, amit mond. Így vált általános érvényességű szabállyá, hogy mást kell mondani, mint amit gondolunk, és másként lehet cselekedni, mint ahogy beszélünk. Csak jóval később derült ki, hogy Kádár hunyorgása szembetegségéből fakadt, de ettől még a közfelfogás szerint az össznépi hazudozás, lopás és csalás megerősítésnek kifejeződése volt.

Csoda-e, ha ma is ott tartunk, hogy ugyanaz a politikai beszéd egyszerre értelmezhető a legocsmányabb „hazugságbeszédnek” és a legfelelőbb „igazságbeszédnek”

Ez az anómiás állapot a totális uralomból fakadó magányossággal társulva hihetetlen szenvedések forrásává válhat. Egyúttal teljesen védtelenné teszi az egyént a felülről vezéreltséggel szemben éppen úgy, mint a kívülről irányítottsággal szemben. Bármire könnyen rávehető a magányos, frusztrált, sehová sem tartozó, önmagában sem bízó egyén pusztán a valahová tartozás, a befogadás, a mások általi elismerés reményében. A divatok, a trendek, a reklámok, a manipulációk, a csoporthatás, a tömegbefolyás, a médiumok legjobb követője ezekből az emberekből lesz. Nagy kérdés, hogy az anómiás állapotnak mi a negatívabb hatása: a kívülállóvá, a többségtől eltérő és negatív megbélyegzésben részesülő deviánssá válás, vagy esetleg a totális beilleszkedés, a feltétlen alkalmazkodás, a bármely külső elvárásnak való kényszeres megfelelni akarás.

Ha helytálló az a feltetelezés, mely szerint az emberek túlnyomó többsége a vertikális személyi függőségi rendszert tekinti a mai magyar társadalom működését meghatározó rendnek, akkor a csoportnyomás illetve a tömegbefolyás révén ez a rendkép sokszorozó

dik meg a bizonytalan, valahová tartozni akaró, és másokról mintát vevő emberekben.

3. A fogyasztói társadalom pénzközpontú rendje

A korábbiakban láttuk, hogy a rendszerváltás során nyitva álló lehetőségek egyike a fogyasztói társadalmak mintájának követése volt. Magyarország hosszú történelmi múltra visszanyúló dilemmája a nyugati modell feltétlen követése, az ahhoz történő felzárkózás avagy más megoldás, más fejlődési út keresése és megvalósítása. A felvilágosodás kora óta különösen markánsá vált az emberiség fejlődésének unilineáris elképzelése. A történelmet olyan egyirányú fejlődési folyamatként értelmezik ebben a szemléletmódban, melynek élén a nyugat-európai illetve észak-amerikai társadalmak járnak, és amely az anyagi jólét növekedését tekinti mércének.

Az államalapítás kora óta Magyarország a nyugati mintát próbálja követni, de ismétlődően letérítődik erről az útról. Így aztán folyamatosan érvényes a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” útmutatás.

A legutóbbi vargabetű, azaz a szovjet megszállási övezetbe tartozás okozta hosszúságú stagnálás a keleti típusú despotikus rendszerben ismét felfokozta a vágyakozást a nyugati modellhez csatlakozás iránt. A negyven évnyi kényszerű lemaradás miatt a „csatlakozás”, az utolérés, csak a modernizációs fejlődési út választásával volt elképzelhető. Ezt szolgálta a többpártrendszer bevezetése, a piacgazdaságra történő áttérés, illetve az alrendszerek autonómiája helyreállítására tett kísérlet.

Gyakorlatilag vita sem folyt egy másik út választásának lehetőségéről, esetleg célszerűségéről.

Az elmaradottságból fakadóan és a kényszeres utolérési, utánzási vágytól vezérelten a pénzközpontú tőkés gazdasági, társadalmi rendszernek egy sajátos magyar válfaja jött létre, melyet „vadkapitalizmusként” szoktak emlegetni. Az ennek alapjául szolgáló kapitalizmuskép rendkívül elnagyolt és sematikus. Őrzi az államszocializmus korszakának tankönyveiben szereplő dollárhasú, szivarozó, kalapos tőkés ellenszenves képét, ezt vegyíti a Hobbes-tól származó negatív társadalomképpel, melyben „embernek ember farkasa” Mindehhez hozzáadódik az a bizalmatlanság és magány, mely az előző korszakban vált a rendkép meghatározó részévé. Ebből aztán kikeverődik annak a rettenetes társadalomnak a rémképe, amelyben csak másokat letaposva, másokon átgázolva, könyörtelenül lehet boldogulni, ahol senki és semmi sem szent, ahol minden eladó, ahol minden és mindenki (el)árulható.

Az ebbe a csoportba sorolható emberek egy része azok közül kerül ki, akik már 1968-tól bekapcsolódtak a piacgazdaságba. Ám ahogy arra korábban már utaltunk, ezek a piaci viszonyok nem voltak valóságosak, hiszen a pártállam erősen beavatkozott, irányította a piacot. Egyébként is kettősségben éltek a piaci viszonyokba a második gazdaságon keresztül bekapcsolódó családok. Megtartották állami munkahelyüket és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyüket a redisztributív és a tranzaktív újratermelési rendszerekben elfoglalt státuszuk együtt határozta meg. Ez a kettősség nemcsak gazdasági viszonyaikat, munkájukat, jövedelmüket befolyásolta, hanem azokat a magatartásformákat is, melyek eredményeseknek bizonyultak és így sikerként rögzültek. A piaci viszonyokat jellemző pénz centrikus magatartás összefonódott az államszocializmus személyi függőségei között kiigazodó, abban érdekeit érvényesíteni tudó magatartással. Ez a tudás, ez a rendkép szocializálódott és örökítődött át sokakban. Számukra természetes és magától

értetődő, hogy a jelen viszonyai között sem tisztán a piac törvényei érvényesülnek, a gazdaságba inklúzió útján bevonódnak, egyéb, piacidegen szempontok, így a politikai illetve a személyes függőségi viszonyok.

A csoport másik bázisát azok az emberek képezik, akik fogyasztói orientációjuk révén tekintik a pénz vezérelte gazdasági rendet a világ érvényes rendjének.

Bizonyára vannak olyanok is, akik a klasszikus kapitalizmus szellemével összhangban,

a gazdasági tevékenységet az emberi élet olyan részének tekintik, ahol érvényesíteni kell a tehetség kibontakoztatásának, a legjobb eredmények elérésére törekvésnek a követelményét. Vagy akár rendképük meghatározója lehet a protestáns etika, mely a Biblia alapján a ránk bízott talentumokkal történő sikeres sáfárkodást tekinti az istennek tetsző élet kritériumának. A gazdasági képességeket, javakat, így magát a rendelkezésre álló pénzt is talentumnak minősítik.

4. A világ rendje az autentikus életre törekvés

A rendszerváltás felszámolta az autentikus emberi élet legsúlyosabb akadályát képező totalitárius rendszert. Ám az emberek fejében korábban kialakult rendkép még hosszú időn át, máig sokakban fennmaradt. Nehezítette az autentikus élet vágyának elterjedését és még jobban az ilyen élet megélését az a tendencia, hogy sokakon az anómia, az elbizonytalanodás lett úrrá. Mások belevetették magukat a pénz vezérelte fogyasztói társadalomba.

Meglehetősen szűkre becsülöm azoknak az embereknek a körét, akiknek a világ és az élet rendjéről alkotott elképzeléseit az autentikus, szabad emberi élet vágya hatja át.

A tömegtársadalmak az egyének azt sugallják, hogy mindenki pótolható, helyettesíthető. Az egyén csak egy a tömegből. A feladat a másokhoz hasonlóvá válás, az igazodás a külső elvárásokhoz. A szürke tömegbe történő beolvadás érdekében az emberek egyre messzebbre halogatják eredeti céljaik megvalósítását. Valójában lehetőség lenne szabadságuk kinyilvánítására, önmaguk megválasztásra, kiteljesítésére. Az ember megismerhetetlen, pótolhatatlan csoda voltának kiteljesítése, a minden emberben lehetőségként ott rejtőző sajátos világnak a megteremtése és mások számára hozzáférhetővé tétele jelenti az autentikus életet.

5. A társadalom rendje az emberek együttműködésén alapul

A mai magyar társadalomnak feltehetően van egy része, amely úgy véli, hogy a világ és az élet rendje az, hogy törekszünk együttműködni embertársainkkal. Keressük a kölcsönös előnyöket. Igyekszünk megérteni a tőlünk eltérő véleményű, eltérő meggyőződésű és általunk esetleg helytelenített módon viselkedő emberek helyzetét, szempontjait.

Ez a megértésre törekvés fakadhat vallási meggyőződésből, morális aspektusból vagy éppen a kommunikatív cselekvés iránti meggyőződésből. Állhat háttérben egy szilárdan elkötelezett közösség, család, világnézet, vagy a sikeres gazdasági, társadalmi működés titkának felismerése.

Ma a világban a gazdasági csodák, a gyors fejlődések nagyrészt a széleskörű kooperációs készségből, a kölcsönös bizalmon alapuló együttműködésből fakadnak. A hatékony együttműködésnek a titka nem valamely professzionálisan kifundált szervezeti modell, valamely különösen hatékony irányítási technika. A lényeg a hasonló helyzetű felek horizontális kapcsolatainak kiterjesztése és működtetése. Miért nem alkalmazza akkor min-

den társadalom ezt a gyors fejlődéséhez vezető modellt? Azért, mert az együttműködésnek kőkemény előfeltételei vannak. Nevezetesen először meg kell érteni egymást, meg kell egyezni, a konszenzust be kell tartani és csakis így lehet eredményes az együttműködés, irányuljon az egy ház megépítésére, egy családi karácsonyi ünnepség megtartására, egy depressziós gazdasági övezet revitalizálására, a várható élethossz növelését szolgáló egészségfejlesztési projektekre, vagy egy atomerőmű működésének fenntartására.

A meghatározott cél elérésére irányuló instrumentális cselekvések sikerének is előfeltétele, hogy mintegy előcselekvésként sikeresen végbe menjen az egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikáció.

A rendszerek hatékony működtetését sokan tévesen úgy értelmezik, hogy csak a célelérésre kell koncentrálni, nincs idő a „beszélgetésre” Ez a mentalitás vezet aztán az életvilágnak a rendszerek általi háttérbe szorításához, a kommunikatív cselekvés beszűküléséhez vagy felszámolásához. Ám ez a minden energiát egy irányba összpontosító, kizárólagos az aktuális célra koncentráló, abszolút mértékig a hatékonyságra irányuló magatartás könnyen perverz effektusként az ellenkezőjébe csap át. A hatékonyságnak is előfeltétele az előzetes konszenzus.

Vannak emberek, akik társas kapcsolataikat, életviláguk karban tartást legalább olyan fontosnak tekintik, mint az alrendszerekben elért sikereket. Számukra a kommunikáció, a bizalom erősítése fontosabb, mint a pénz, a hatalom, a munkahelyi érvényesülés. Ők akarva vagy akaratlanul közösségeket, kapcsolati hálózatokat építenek, ha tetszik akkumulálják a társadalmi tőkét. Számukra az önépítés programjának kidolgozása és megvalósítása az élet rendjéből fakadó feladat. Az ő fejükben élő kép szerint minden ember megismételhetetlen, pótolhatatlan külön világ. Az a dolgunk, hogy saját világunkat kiteljesítsük és mások világára kíváncsiak legyünk, inspiráljuk őket az autentikus életre, saját legjobb képességeik kibontakoztatására. Ebben a feltételezett rendben az egyén boldogsága, pozitív identitása alapvetően azon múlik, hogy a számára jelentőséggel bíró Másik Ember szemében milyenek pillanthatja meg önmagát. Az emberi kapcsolatok egymás kölcsönös megerősítésére, inspirálására szolgálnak. Az élet minőségét az alkotás és alkotások befogadása határozza meg. A tudás, az információk, a kultúra, mint emberi alkotások, produktumok jelennek meg és a hozzáférés az alkotó bekapcsolódás, a részvétel lehetőségét nyújtja.

Ma az ilyen világgéppel rendelkezők feltehetően elenyésző kisebbséget képeznek.

A különböző rendképek versenye még nem dőlt el. Össztársadalmi feladat, de főként az értelmiségiek felelőssége, hogy minél szélesebb körű diskurzus során alakítsuk ki a konszenzust arról, hogy milyen rendképhez igazítjuk cselekvéseinket és így milyen valóságos legitim társadalmi rendet teremtünk magunknak.

BIBLIOGRÁFIA

ARENDT 1992

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.

BERGER–LUCKMANN 1998

BERGER, Peter, L.–LUCKMANN, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, Józsoveg, 1998.

BOURDIEU 1978

BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest, Gondolat, 1978.

DURKHEIM 1982

DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982.

ELIAS 1987

ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987.

FOUCAULT 1991

FOUCAULT, Michel: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest, MTA Szociológiai Intézete 1991.

HABERMAS 1971

HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971.

HANKISS 1982

HANKISS Elemér: *Diagnózisok*, Budapest, Magvető, 1982.

HANKISS 1984

HANKISS Ágnes: *Kötéltánc*. Budapest, Magvető, 1984.

Luhmann írásaiból válogatás. Budapest, Szociológiai Füzetek 42. szám, 1987.

WEBER 1995

WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A RENDI RÉTEGZŐDÉS

FARKAS ZOLTÁN

Ez a cikk a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézetének 2008. november 13-i konferenciáján, valamint a Magyar Szociológiai Társaság november 14-15-i konferenciáján elhangzott előadást tartalmazza, a rendi rétegződés következményeire vonatkozó gondolatoktól eltekintve változatlan tartalommal és terjedelemben.

A cikkben egy résztemát emelek ki egy átfogó elméletből, ezért eleve fel kell tételnem bizonyos fogalmak ismeretét az adott elméletben meghatározott értelemben. Ezek a fogalmak különösen a következők: az érdek, az érdekviszony, a társadalmi erő, az erőviszony, a hatalom és a társadalmi viszony. A rendelkezésre álló rövid idő csak azt teszi lehetővé, hogy vázlatosan ismertessem a főbb fogalmakat és összefüggéseket. Így a tapasztalati példákra történő hivatkozásoktól is eltekintek.

1. A társadalmi helyzet, osztály és a társadalmi struktúra

1.1. A társadalmi helyzet és állapot fogalma

Kiindulásképpen két különböző fogalmat vezetek be egyrészt a társadalmi helyzet, másrészt a társadalmi állapot kifejezéssel jelölve.

A *társadalmi helyzet* az adott egyén vagy csoport helyzete a társadalmi viszonyok hálózatában, amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok hálózatában elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok hálózatában elfoglalt helyzetet. Itt csak utalok arra, hogy felfogásom szerint a társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel, és ennek megfelelően határozom meg a társadalmi helyzet fogalmát. Tehát megkülönböztethetjük a *társadalmi helyzet két összetevőjét*: egyrészt az érdekviszonyok szerinti helyzetet, másrészt az erőviszonyok szerinti helyzetet.

A társadalmi állapot fogalmát az érdekérvényesítés mértékének a fogalmával összefüggésben határozom meg. *Társadalmi állapotnak* nevezzük az adott egyén helyzetét az egyének adott körében az érdekérvényesítés mértékének, és a társadalmi javakkal való ellátottságnak az egyenlőtlenségi rendszerében. A társadalmi állapot fogalma átfogóan fejezi ki az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi javakkal való ellátottságot a társadalmi élet adott területén, más egyénekhez viszonyítva.

1.2. A társadalmi helyzet típusai

Tipizálom a társadalmi helyzeteket, és az 1. számú táblázat mutatja a társadalmi helyzet típusait. A hatalmi helyzetet kiemelve vonatkoztatási helyzetként, a különböző társadalmi helyzeteket egyrészt a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekviszonyok, másrészt a hozzájuk fűződő erőviszonyok szempontjából tipizáljuk.

Hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő erőviszonyok	Hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekviszonyok		
	Érdekazonosság, érdekegybeesés	Ambivalens érdekviszony	Érdekellentét
Kiegyenlített (nagy erő)	<i>Hatalmi helyzet</i>	<i>Stabil tolerált helyzet</i>	<i>Rivális helyzet</i>
Mérsékeltlen egyenlőtlen (közepes erő)	<i>Támogatott helyzet</i>	<i>Közepes tolerált helyzet</i>	<i>Korlátozott helyzet</i>
Nagymértékben egyenlőtlen (kis erő)	<i>Pártolt helyzet</i>	<i>Instabil tolerált helyzet</i>	<i>Kiszolgáltatott helyzet</i>

1. táblázat: A társadalmi helyzet típusai

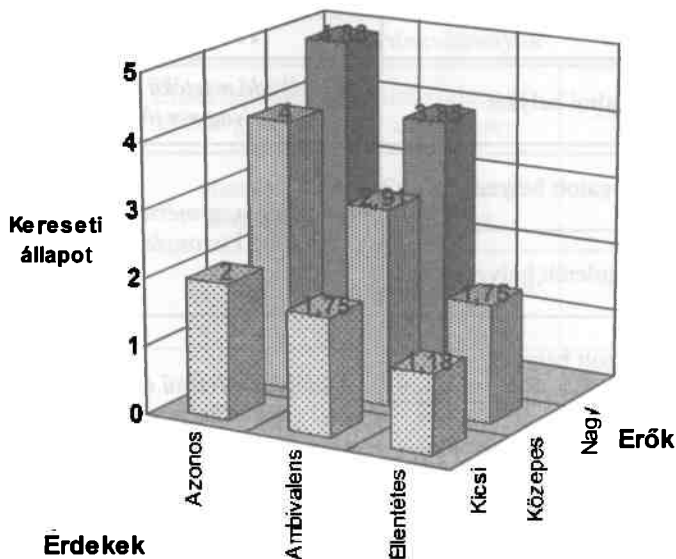
A táblázat szerint a tipizálás egyik szempontját az erőviszonyok képezik, megkülönböztetve a kiegyenlített, a mérsékeltlen egyenlőtlen és a nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyokat. A másik szempontot az érdekviszonyok képezik, tiszta típusokként megkülönböztetve egyrészt az érdekazonosságot vagy érdekegybeesést, másrészt az érdekellentétet. Az érdekviszonyok tiszta típusain túl azonban megkülönböztetjük az ambivalens érdekviszonyokat is, amikor a két fél között az érdekek hasonló mértékben azonosak vagy egybeesnek, mint amilyen mértékben ellentétesek.

A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. A tipikus társadalmi helyzetek által meghatározottan az adott társadalmi helyzetben lévő egyének jellemzően bizonyos mértékben érvényesítik érdekeiket, és jobb vagy rosszabb társadalmi állapotot érnek el. A társadalmi állapot típusaiként megkülönböztetjük (1) a nagyon rossz, (2) a viszonylag rossz, (3) a közepes, (4) a viszonylag jó, és (5) a nagyon jó vagy kiváló állapotot.

Az idő rövidségére való tekintettel, a következőkben csak néhány tipikus társadalmi helyzetet határozok meg, és rámutatok arra, hogy az egyes tipikus helyzetek milyen mértékben segítik elő az érdekek érvényesítését, és milyen társadalmi állapotok elérését teszik lehetővé. A 2. táblázat a társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggést szemlélteti. Az 1. ábrán egy üzemszociológiai kutatásból kiemelt példát láthatunk a kereseti állapotok mint társadalmi állapotok társadalmi helyzetek általi meghatározottságára.

Társadalmi helyzet	Érdekérvényesítés mértéke Társadalmi állapot
Hatalmi helyzet	<i>Kiemelkedő mértékű érdekérvényesítés; Nagyon jó állapot</i>
Támogatott helyzet	<i>Viszonylag nagymértékű érdekérvényesítés; Viszonylag jó állapot</i>
Stabil tolerált helyzet	
Pártolt helyzet	<i>Kielégítő mértékű érdekérvényesítés; Közepes állapot</i>
Közepes tolerált helyzet	
Instabil tolerált helyzet	<i>Viszonylag kismértékű érdekérvényesítés; Viszonylag rossz állapot</i>
Korlátozott helyzet	
Kiszolgáltatott helyzet	<i>Nagyon kismértékű érdekérvényesítés; Nagyon rossz állapot</i>
Rivális helyzet	<i>Kielégítő vagy viszonylag nagymértékű érdekérvényesítés; Közepes vagy viszony- lag jó állapot</i>

2. táblázat: A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot közötti összefüggés

1. ábra: A kereseti állapotok társadalmi helyzetek, illetve társadalmi struktúra általi meghatározottsága (üzemi példa)

Már említettem, hogy a tipizálás vonatkoztatási pontját a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport képezi. A *hatalmi helyzetben lévő* egyén vagy csoport az adott társadalmi csoportban összességében kiemelkedő mértékű erővel, és az egyének nagy részével szemben hatalommal rendelkezik. Ha több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi helyzetben lévő egyéneket érdekszövetség fűzi össze. Több szerző rámutat arra, hogy viszonylag összetett munkamegosztási viszonyok és tulajdonviszonyok magukkal vonják a hatalom kialakulását. A hatalom is lehet azonban részleges, azaz nem szükségképpen terjed ki a vizsgált egyének, illetve csoportok teljes körére.

A hatalmi helyzet következményeként az adott egyén vagy csoport általában véve kiemelkedő mértékben érvényesíti érdekeit, és kiváló társadalmi állapotot ér el. Következő típusként a kiszolgáltatott társadalmi helyzetet határozzuk meg. A *kiszolgáltatott társadalmi helyzetben* lévő egyének kis erővel rendelkeznek, azaz hatalmi függésben vannak a hatalmi helyzetben lévőkkel szemben, és érdekeik ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

Az adott helyzet következményeként, a kiszolgáltatott helyzetben lévő egyének elvileg nem érvényesíthetik érdekeiket, és nagyon rossz társadalmi állapotban vannak. A valóságban, ha az adott egyének érdekei bizonyos vonatkozásokban esetleg nem ellentétesek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, e vonatkozásokban kismértékben képesek megvalósítani érdekeiket. A korlátozott helyzet az érdekvizonyok szempontjából hasonló a kiszolgáltatott helyzethez, de az erőviszonyok szempontjából kedvezőbb.

A *pártolt társadalmi helyzetben* lévő egyének kis erővel rendelkeznek, azaz hatalmi függésben vannak a hatalmi helyzetben lévőkkel szemben, és érdekeik egybeesnek vagy azonosak a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel.

A széles körben elfogadott felfogás szerint az erők, illetve az erőviszonyok határozzák meg azt, hogy egy adott egyén vagy csoport milyen mértékben érvényesíti érdekeit. Felfogásom szerint viszont alapvetően az erőviszonyok és az érdekviszonyok együttesen határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. A pártolt helyzetű egyének a hatalmi helyzetben lévőkhez fűződő egybeesési vagy azonossági érdekviszonyokból eredően általában kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket, és jellemzően közepes társadalmi állapotban vannak.

A támogatott társadalmi helyzet a hatalmi helyzet és a pártolt helyzet közötti átmeneti helyzetként is értelmezhető, de itt e helyzet meghatározásával nem foglalkozunk.

A tolerált társadalmi helyzet az eddig tárgyalt típusokhoz képest az érdekviszonyok szempontjából kevésbé képez tiszta típust. A *közepes tolerált társadalmi helyzetben* lévő egyének közepes erővel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévőkkel szemben, és a hatalmi helyzetben lévőkhez fűződő érdekviszonyaik ambivalensek.

A közepes tolerált helyzetű egyének – egyrészt közepes erejükből, másrészt az ambivalens érdekviszonyokból eredően – általában kielégítő mértékben érvényesítik érdekeiket, és jellemzően közepes társadalmi állapotban vannak.

Az úgynevezett tolerált társadalmi helyzetet jellemezheti nagy vagy kis erő is, de e helyzetek meghatározásával nem foglalkozom.

A rivális társadalmi helyzet meghatározásától eltekintek. Azt azonban megjegyzem, hogy egy adott társadalmi csoportban a tartós rivális helyzet kevésbé valószínű, rivális helyzet általában rendkívüli körülmények között alakul ki.

1.3. A társadalmi osztályok és a társadalmi struktúra

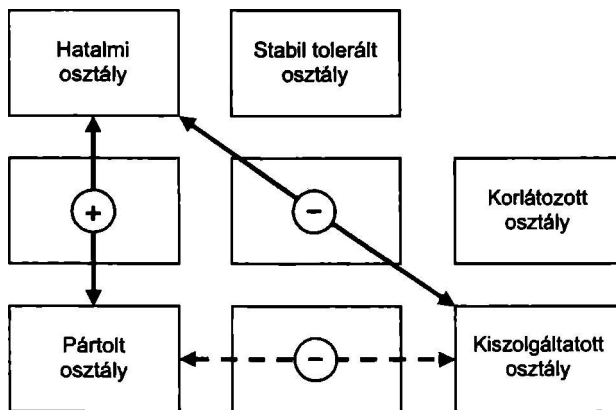
A társadalmi viszonyok között többé-kevésbé minden egyes egyén, illetve csoport más és más társadalmi helyzetben van. A társadalmi struktúra fogalmában elvonatkoztatunk egy adott társadalmon belül található társadalmi helyzetek közötti lényegtelenebb különbségektől, s kiemeljük e helyzetek és e helyzeteket meghatározó társadalmi viszonyok leglényegesebb vonásait.

Társadalmi osztálynak nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét. Elvileg a tipikus társadalmi helyzeteknek megfelelő társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól. Így megkülönböztethetjük például a hatalmi, a pártolt, a tolerált, vagy a kiszolgáltatott társadalmi osztályt. Egy adott társadalomban vagy társadalmi csoportban azonban nem feltétlenül található meg minden általunk megkülönböztetett tipikus helyzet és osztály, illetve rivális osztály általában nem létezik.

A *társadalmi struktúra* az adott társadalom társadalmi osztályait, és a társadalmi osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyokat foglalja magában. A társadalmi struktúra tehát elvileg a korábban megkülönböztetett tipikus társadalmi helyzeteknek megfelelő társadalmi osztályokat, és ezen osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyokat foglalja magában.

A 2. ábrában szemléltetésképpen három társadalmi osztályt, és ezen osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyokat emelem ki. A hatalmi és a pártolt osztály között azo-

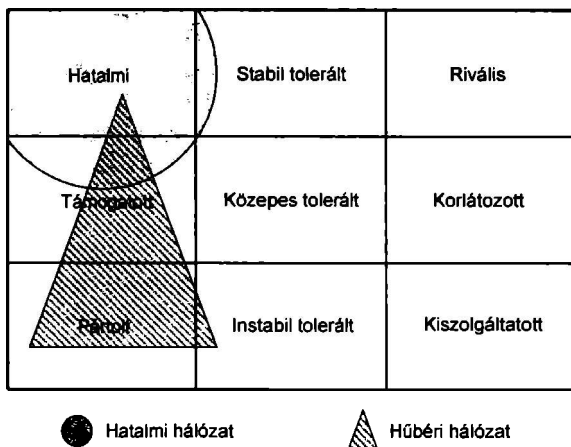
nossági vagy egybeesési társadalmi viszonyok vannak, a hatalmi és a kiszolgáltatott osztály között ellentétes társadalmi viszonyok vannak, a pártolt és a kiszolgáltatott osztály közötti közvetett társadalmi viszonyok ellentétes viszonyok.

2. ábra: A társadalmi struktúra, kiemelve egyes osztályok közötti viszonyokat

Itt csak nagyon röviden mutatok rá arra, hogy egy adott társadalomban az úgynevezett társadalmi kapcsolatok jellemzően főleg a hatalmi helyzetben lévők köré szerveződnek. *Társadalmi kapcsolat* akkor fűz össze két vagy több egyént, ha kifejezett vagy hallgatóságos megállapodás jött közöttük létre abban a kérdésben, hogy támogatják egymás érdekeinek a megvalósulását.

Bizonyos szempontból különbséget tehetünk a kapcsolatok két típusa, a mellérendeltségi kapcsolatok és a hűbéri kapcsolatok között. Röviden fogalmazva, a *mellérendeltségi kapcsolat* normative egyenrangú felek kölcsönös megállapodása egymás támogatására. A *hűbéri társadalmi kapcsolat* olyan fölé- és alárendeltségi kapcsolat két fél között, amelyben megkülönböztethetjük a hűbérurat és a hűbérest, és a két fél jogait és kötelezettségeit egyoldalúan az egyik fél, a hűbérúr határozza meg. A hűbérúr hatalmánál fogva bizonyos társadalmi javakhoz juttatja a hűbérest, aki ennek ellenszolgáltatásaképpen általános hűséggel, és viszonylag széles körű szolgáltatásokkal tartozik. A hűbéri társadalmi kapcsolatok nem csak a klasszikus feudális társadalomra voltak jellemzőek, hanem nagyrészt a modern társadalomra is jellemzőek.

4. ábra: A társadalmi struktúra és a legfőbb társadalmi hálózatok

Ahogy már említettem, egy adott társadalomban a társadalmi kapcsolatok jellemzően főleg a hatalmi helyzetben lévők köré szerveződnek. Ezt szemlélteti a 4. ábra. Egyrészt kialakul a *hatalmi társadalmi hálózat*, amely mellérendeltségi társadalmi kapcsolatból áll, és amely a hatalmi helyzetben lévők és a közel hasonlóan jelentős erővel rendelkező egyének körében szerveződik. Másrészt kialakul a *hübéri társadalmi hálózat*, amely hübéri társadalmi kapcsolatból épül fel, és elvileg magában foglalja a hatalmi helyzetben lévőket mint fő hűbérurakat, valamint a támogatott helyzetben lévők egy részét mint részben hűbéreseket, részben hűbérurakat, valamint a pártolt helyzetben lévők nagy részét mint hűbéreseket.

2. A rendi helyzet, réteg és a rendi rétegződés

2.1. A rendi helyzet fogalma és típusai

Most rátérünk a rendi helyzetre, a rendi réteg és a rendi rétegződés tárgyalására. *Rendi helyzetnek* nevezzük az általános érvényűnek feltételezett intézményes szabályrendszerben feltételesen elfoglalt intézményes helyzettől való eltéréssel jellemezhető helyzetet, az adott egyén vagy csoport érdekeire vonatkoztatva.

A rendi helyzet meghatározásához a következő három lépésben jutunk el:

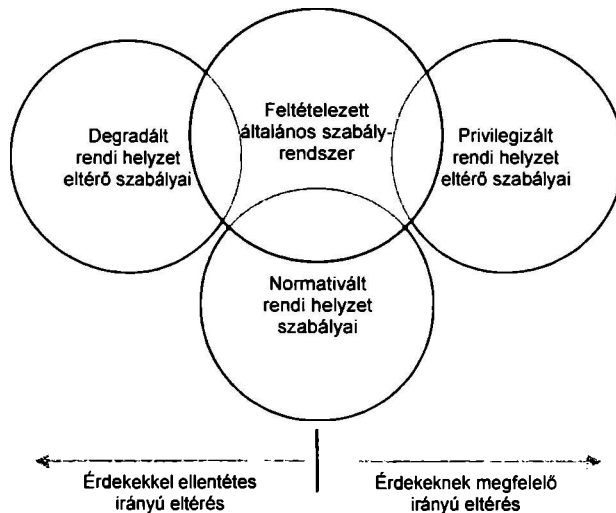
(1) Egyrészt feltételezünk egy általános érvényű intézményes szabályrendszert, amely az egyének adott körében egyaránt érvényes valamennyi egyénre. Egy ilyen intézményes szabályrendszer bizonyos mértékben létezhet is, például jogszabályok vagy egyéb formális szabályok formájában. Azonban a kutató részben maga is megfogalmazhatja ezt a szabályrendszert, a normatív egyenlőség mint érték, és egyéb kifejezett értékek alapján.

(2) Másrészt megvizsgáljuk, hogy az egyes egyénekkel szemben valójában milyen intézményes szabályok vannak érvényben. A valóságban érvényben lévő szabályrendszer valószínűleg differenciált lesz, s a különböző egyénekkel szemben részben eltérő szabályok lesznek érvényben olyan vonatkozásokban is, amelyekben a feltételezett általános szabályrendszer szerint ugyanazokat a szabályokat kellene velük szemben érvényesíteni.

(3) Harmadrészt összevetjük az általános érvényűnek feltételezett szabályrendszer és a valójában érvényben lévő szabályrendszer esetében az adott egyénekre vonatkozó szabályokat, és a közöttük tapasztalható eltéréseket az egyes egyének, illetve csoportok érdekeire vonatkoztatjuk.

Ebből a szempontból a következő tipikus rendi helyzeteket különböztetjük meg egymástól: (1) privilegizált rendi helyzet, (2) normatívált rendi helyzet és (3) degradált rendi helyzet. A rendi helyzeteket az 5. ábra szemlélteti.

Privilegizált rendi helyzetben vannak azok az egyének, illetve csoportok, akikre nézve az érvényben lévő intézményes szabályrendszer az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeik irányában tér el, különös előnyök révén kedvezőbb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

5. ábra: A rendi helyzetek típusai

Normatívált rendi helyzetben azok az egyének, illetve csoportok vannak, akikre a valóságban is az általános érvényűnek tételezett szabályrendszer vonatkozik, vagy akiket az érvényben lévő intézményes szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos elbírálásban részesítenek, mint ahogyan az előfeltételezett általános szabályrendszer részesíténé őket.

Degradált rendi helyzetben vannak azok az egyének, illetve csoportok, akikre nézve az érvényben lévő intézményes szabályrendszer az előfeltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekekkel ellentétes irányban tér el, hátrányos megkülönböztetések révén kedvezőtlenebb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

2.2. A rendi rétegek és a rendi rétegződés

A tipikus rendi helyzetekhez kapcsolódva bevezetjük a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát. A *rendi réteg* azoknak az egyéneknek, illetve csoportoknak a halmaza, akik ha-

sonló rendi helyzetben vannak. Elvileg tehát a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi réteget különböztethetjük meg egymástól.

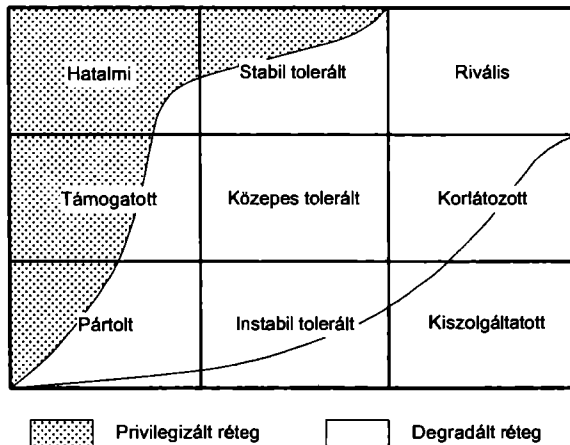
Privilegizált rendi rétegek azoknak az egyéneknek, illetve csoportoknak a halmazát nevezzük, akik privilegizált rendi helyzetben vannak. Normatívált rendi rétegek nevezzük a normatívált rendi helyzetben lévő egyének, illetve csoportok halmazát. Degradált rendi rétegek nevezzük a degradált rendi helyzetben lévő egyének, illetve csoportok halmazát.

A *rendi rétegződés* a rendi rétegek rangsora, ilyen értelemben tehát a rendi rétegződés a társadalmi struktúra normatív metszete. A rendi rétegződés fogalma olyan általános fogalom, amely elvileg bármilyen társadalmi csoport elemzésére szolgálhat. Ilyen értelemben természetesen a modern társadalom, így a mai magyar társadalom rendi rétegződéséről is beszélhetünk.

2.3. A rendi rétegződés meghatározottsága

Az adott társadalmi intézmények által meghatározott társadalmi struktúra történetileg maga is alakítja a társadalmi intézményeket, s így idővel kialakítja a neki megfelelő rendi rétegződést. A társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben levők milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe.

A 6. ábrán azt szemléltetjük, hogy a különböző társadalmi helyzetekben lévő, illetve a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó egyének és csoportok milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe.

6. ábra: A társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggése

A hatalmi helyzetben lévő egyének, illetve csoportok a rendi rétegződés szerint általában privilegizált rendi helyzetben vannak. A hatalmi helyzetben levők privilégiumait korlátozhatják egyrészt maguk a hatalmi helyzetben levők is, amennyiben a szélsőséges rendi rétegződés hosszú távon nem felel meg érdekeiknek. Másrészt a privilégiumok kialakulását korlátozhatják a hatalmi osztályon kívül levők is, egyesülésük révén.

A hatalmi helyzetben levőkön kívül jelentős privilégiumokat találunk még azokban a társadalmi helyzetekben, amelyekre jellemző az előbbiekhöz fűződő érdekezésszerűség vagy érdekegybeesés. E privilégiumok nagyrészt a hatalmi társadalmi hálózat, és a hűbéri társadalmi hálózat révén alakulnak ki. A hatalmi helyzetben levőkön kívül a legnagyobb mértékben a támogatott, majd a stabil tolerált és a pártolt társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok körében találunk privilégiumokat.

Egyrészt a privilegizált helyzetek szándékos létrehozása eleve magával vonja a degradált rendi helyzetek kialakulását. Másrészt a hatalmi helyzetben levők általában külön intézményes szabályokat, illetve e szabályok révén különböző hátrányos megkülönböztetéseket léptetnek életbe azokkal az egyénnel és csoportokkal szemben, akikre hatalmuk kiterjed, és akiknek az érdekei ellentétesek az előbbiekéval. A legnagyobb mértékben tehát a kiszolgáltatott, illetve ezen túlmenően a korlátozott és az instabil tolerált társadalmi helyzetben levő egyének kerülnek degradált rendi helyzetbe.

Itt csak nagyon röviden utalok a rendi rétegződés funkcióira, illetve következményeire. Egyrészt a rendi rétegződés nagymértékben rontja az adott társadalmi csoport, illetve társadalom teljesítőképességét. A rendi rétegződés sajátos megnyilvánulási formája a normatív (szabályszerűnek tekintett) korrupció, s a rendi rétegződés nagyrészt a kiterjedt korrupción keresztül rontja a társadalom teljesítőképességét. Másrészt, a rendi rétegződés általában jelentősen megnöveli az érdekérvényesítés mértékében, illetve a társadalmi állapotokban tapasztalható egyenlőtlenségeket.

Harmadrészt, a hatalmi helyzetben levők szempontjából a rendi rétegződés lényegesen hozzájárul az adott társadalmi struktúra stabilitásához, a környezet és a fejlődés által megkívánt változások szempontjából viszont a társadalmi struktúra merevségéhez. A rendi egyenlőtlenségek tudatos kialakítása révén ugyanis a hatalmi helyzetben levők elérhetik azt, hogy rajtuk kívül az adott társadalmi csoportban a tagok szélesebb körének érdekében áll az előbbiekéval a fenntartása, mivel az utóbbiak így őrizhetik meg privilégiumaikat. Negyedrész, a rendi rétegződés nagymértékben hozzájárul meghatározott egyénnel és csoportokkal szembeni előítéletek kialakulásához. A történetileg kialakult előítéletek ugyanakkor hozzájárulnak a rendi rétegződés újatermeléséhez.

A rendi rétegződés történetileg formálódik, tehát bizonyos idő kell ahhoz, amíg egy adott társadalmi struktúra talaján kialakul az ezt tükröző rendi rétegződés. A rendszerváltás után a magyar társadalomban az új struktúra által meghatározottan viszonylag rövid idő alatt jelentősen átalakult a rendi rétegződés is. Mára Magyarországon szélsőséges rendi rétegződés alakult is, és feltételezésem szerint a magyar társadalom mai válsága nagyrészt a hűbéri és rendi kapitalista társadalom válsága.

INAUTENTIKUS LÉTÜNK, AVAGY SZÁZ ÉV MAGÁNY?

SZABÓ CSILLA

Mint héj az almát, borít a magány,
körülkerített és szólt: „Ennyi vagy!”

Hordom az élet bőrét, burkomat,
s látom, mindenki páncélt hord magán.

A mindenségből furcsa kivonat:
millió véletlenből összegyűltem,
de a születéssel elkülönültem
s most magány vagyok s új magányra mag.

Gyümölcs vagyok, magamban, idegenben.
Ugy vénülök, mintha kis életemben
át kéne élnem az egész világot.

Nap, föld, eső voltam, most alma, várok:
Várom, hogy a halál kezébe vesz
s lehámozza rólam az életet.
Szabó Lőrinc: Magány

Örök visszatérő kérdés emberi természetünk változatlansága miatt, és nem csupán a modernitásban, hanem azt követően a posztmodernitásban is, hogy megismerhetjük-e önmagunkat, identitásunk meghatározása rajtunk múlik-e és vajon elveszíthetjük-e felette az ellenőrzést? A posztmodern identitásprobléma Zygmunt Baumann szerint abban különbözik a modern identitásproblémától, hogy míg utóbbi esetében az identitás megkonstruálása és annak megőrzése a cél, minden ami tartós, biztos, stabilan önmaga, addig napjainkban minden végleges meghatározódástól elzárkózunk, választási lehetőségeinket nyitva tartjuk és folyamatosan „újrafeldolgozunk”, a lényeg, hogy gyorsan tudjunk megújulni, megváltozni, kicserélődni, újból konstruálódni. Ez természetesen kimerítő és alapok nélküli bizonytalan építkezést jelent. Az identitás kérdés nem vált problémává a történelem során, hanem problémaként született, ezért olyan feladat, mellyel foglalkoznunk kell.

Ijesztő a kérdés, hol és mikor tűnt el identitásunkhoz kötődően választásunk szabadsága? Továbbá hol jelenik meg ténylegesen a szabadságunk lehetséges szférája? Saját belső cselekvéseink révén őrizhetjük meg szabadságunk, melyet elidegenült világunkban ütköztetni kell a közösség inautentikus életével? Megőrizhető-e autentikus létünk, vagy a hegeli szabadságfelfogásból kiindulva az abszolút szellem önmegvalósulása megfosztja az egyént a döntés szabadságától, azaz nem vagyunk szabadok, ezáltal kizárólagosan és véglegesen inautentikus, önző, magányos létre vagyunk kárkoztatva? Fundamentális probléma posztmodern világunkban, a társadalmi rendszerben meglévő individualitás és közösségi lét dichotómiájának funkciózavara.

A közösségi lét, a közösség fogalma éppoly problematikus és rosszul cseng, mint az individualitás, hiszen mint hiány jelenséget éljük meg, amire végtelen nagy szükségünk van, de nem tudjuk megteremteni. Elsősorban olyan közösségekre kell ma már gondolnunk, ahol megjelenik az individuum személyes szabadsága. Teljes szabad emberként maga vá-

laszthatja meg társadalmi kapcsolatait és alakíthatja ki közösségi formáit. A feudális társadalom merev státuszcsoportjai alól felszabadult „én” önismerettel rendelkezve a lehetőség kapujában áll, hogy megteremthesse azt a közösséget, melyben megtalálja autentikus életének értelmét.

Természetesen a pusztán individualista közösségi megközelítés súlyos hiba lenne, a hagyományos közösségi értékeket semmiképp sem hagyhatjuk figyelmen kívül, melyek elvesztése pont az individuum szabadságának és öntudatának megfosztottságát eredményezik, különösen a tömegtársadalmak korában, ahol a fokozódó munkamegosztás lerombolta a teljes ember eszményét, korlátozott és enervált lényként az ember széttöredezett és ahol a társas magány evidenciává vált.

A modernitásban megjelenő egzisztencialista életfilozófusok számára az ember, mint önmaga megértése az egyik központi gondolat. Heidegger szerint azonban egyetlen kor sem tudott az emberről annyit, illetve kevesebbet sem, mint a modernitás kora és ez a posztmodern óta sem változott. Önmagunk megismeréséhez és a napjainkban oly divatos fogalomként használt önmegvalósításunkhoz meg kell tanulnunk őszintének lenni saját magunkhoz. A minden határt elsöprő szabad lélek, mely önmagának akar megfelelni, öntörvényű és egyben őszinte, vonzó és kívánatos az emberi gondolkodás számára. Ennek megteremtése azonban mindig problematikus volt, különösen a modern ember számára, ahol mint célérték jelenik meg, de a megvalósításához szükséges eszközök nélkül. Hogyan legyünk őszinték önmagunkhoz, ha a világról alkotott képünk is álszent hazugság.

A világunk szürreális melyben élünk vagy a szürreális látásmód képessége segít, hogy elviseljük a valóság szigorát és visszataláljunk belső szabadságunkhoz? Mi segíthet a valóságunk megismerésében, önmagunk megismerésében, közösséghez tartozásunkban, nyitott világlátásunkban az élet teljességének megélésében?

Az élet teljességét Hauser Arnold definíciójának megfelelően értem, mely szerint az élet teljességével mindössze két helyen találkozhatunk az ember lét egész birodalmában, egyfelől a közönséges, hétköznapi gyakorlat kibogozhatatlan komplexumában, másfelől a művészet egyes homogén, közös nevezőre hozott formáiban. A művészet ellenáll mindenfajta dematerializáló elvonatkoztatásnak, töretlenül fenntartja kapcsolatát a gyakorlati élet osztatlan egészével. Az emberi teljesség kifejezésének hordozója, érzelmeinek közvetítője.¹ Legyünk tehát őszinték és nézzünk szembe valóságunkkal közösségihiányosak és individualisták lettünk, nem tudjuk létrehozni a tiszta kapcsolatokat, megteremteni az emberi viszonyok közötti intimítást, mély tartós barátságokat kötni, szerelmeket szőni. Végre felismerjük-e hogyan menekülhetünk a csapdából, vagy ahogy Gabriel García Márquez Száz év magány c. regényének hőseivel történt, elpusztulunk, mint ők száz év alatt, mert nekünk sem elég az idő, hogy rájőjjünk az igazi veszély a magányosság!? Napjaink tömegtársadalmában nem érezzük biztonságban magunkat, nem tudunk egyedül lenni önmagunkkal, nem tudunk magányosak lenni, ezért vagyunk ténylegesen magányosak és nehezedik ránk az egyedüllét súlya. Külső ingereket hajszolva fokozatosan veszítjük el belső fogékonyságunk az elmélyülésre.

A Befelé fordulás képessége, önmagunk megismerése nélkül elveszítjük nyitottságunkat a világ és a többi ember felé. Közösségi életünk illúzióvá, a léthez való kötöttségünk

¹ HAUSER 1982

bizonytalanná válhat. Azt keressük, ami nincs, de ott kellene lennie életünkben. Létmódunk negatív torzulása mögött ontológiai probléma húzódik meg, jövőnk válik bizonytalanná azáltal, hogy a jelenvalót nem tudjuk egészében megragadni. A társadalmi rendszerelmélet egyik fő teoretikusa Talcott Parsons és követői szerint a közösség a társadalmi rendszer szerkezetének egyfajta megjelenése, mely személyek területi elhelyezkedésére és cselekvésére is vonatkozhat. Társadalmi rendszernek tekinthető minden olyan alakulat interakció rendszer, ahol a cselekvők meghatározott szituációban közös magatartás szabályok, normák, értékek által szabályozva lépnek egymással kapcsolatba² a közösségi lét ez által végtelen számú társadalmi struktúrával lefedhető. A közösségfogalom normatív jellege azonban a szociológia történetével áll kapcsolatban, megértése egyfajta mód, ahogy a közösségfogalomhoz különböző értékjelentések kapcsolhatók. Ezen értékjelentésekről a későbbiekben szeretnék szólni. Fejtegetéseim a fentiekben leírt kérdések köré csoportosulnak, különös tekintettel Marquez Száz év magány című regényére.

Ha a társadalom működésében funkciózavarral találkozunk, az analógiát mutat az egészséges és beteg szervezet definíciójával. Nem jól működik a rendszer, meghibásodott, nem felel meg a társadalmi elvárásoknak, negatív implikációi vannak, belső működésében zavar támadt, orvosolni kell a problémát. A beteg társadalom problémájára megoldást jelenthet a múlt, az utópia, a gyermekkor, a természet, az álom a titokzatosság, a hátborzongató tudattalan és egyfajta irracionális felelőtlenség, mely menedéket adhat a csalódottságból kiindulva a vereség tudata elől. Mindezeket számba véve, szembe kell néznünk azzal az érzelmi sivataggal melyet be kell járnia a modern embernek, hogy megtalálja orvosát és meggyógyuljon. A probléma megoldása tehát nem az identitás létrehozása, hanem elsősorban annak megőrzése. Cristopher Lasch szerint az identitás jelentősége személyekre és dolgokra is vonatkozik, mindketten elveszítették szilárdságukat, folytonosságukat és egyértelműségüket. A tartós tárgyakkal konstruált világot felváltották a kicserélhető, elavulásra ítéltetett termékek. Ebben a világban az identitást, mint jelmezt fel-le cserélhetjük, hogy a társadalmi elvárásoknak maradéktalanul megfeleljünk. Választási lehetőségeink nyitva állnak, nem kötődünk a múlt cselekedeteihez véglegesen és sosem adjuk meg ezáltal a lehetőséget arra, hogy legyőzessünk. A posztmodern ember életében az idő kulcsfontosságú és egyben nehezen definiálható, nincs felesleges elfecsérelni való szabadidő. Életjátékunk játékszabályában a stratégia lényege a rendelkezésünkre álló játékidő lerövidítése. Életjátékszabályainkat korlátozott és alacsony téttekkel játszunk, egyik napról a másikra élünk és ez által a mindennapokat kis veszélyhelyzetek sorozataként fogjuk fel minimális kockázattal. A jövőt nem kontroláljuk, a múlthoz nem kötődünk az időt csak a jelenben éljük meg, mindkét végét levágva, kiszabadítva a történelemből, folytonos jelenként. Márquez Száz év magány c. regényében az idővezetés nem lineáris a regény modernítésére is utal, hogy a szerző ugrál az időben a múlt és a jelen összekeveredik. Maga a regény a múlt felidézésével kezdődik, ez azonban gyorsan összefolyik a jelennek és az olvasó már teljes időbeli egységként értelmezi a történetet. Az évek fontossága és az, hogy az egyes események pontosan meddig tartanak vagy mikor kezdődnek és végződnek elhanyagolhatók, mert az olvasó végig a jelenben érzi magát és a szerző általa megjelenített száz év hihetetlenül rövid intervallummá zsugorodik. A plasztikusság, a kicserélhetőség és pótolhatóság a regény szereplői kapcsán teljes mértékben átérezhető. Az egyes személyek a semmiből bukkannak fel, majd

² PARSONS 1960

észrevétlenül újra eltűnnek. Nem érződik a stabilitás, a biztonság mint érték, amire vigyázni kell, a dolgok továtűnnek, illékonyak, könnyedek és minimális fájdalommal jár az elvesztésük. Csupán a regény végén tudatosul az olvasóban, hogy egy család száz évének hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténetével találkozott. A regényben szereplő család sorsa a biztos pusztulás. Megszállottan kutatnak, keresik életük értelmét, de mivel bukásra vannak ítélteve nem lehetnek sikeresek. Családon belüli életük tökéletes megtestesítője a társas magánynak, nem értik és ismerik önön természetüket, képtelenek egymásra figyelni, autentikus közösséget alkotni, bár hosszú évek állnak rendelkezésükre, mégsem értik mit rontanak el újra és újra. Miért ismétlődik meg sorsuk gyermekeiken keresztül, hiszen a lét teljességét akarják megélni és nem értik boldogtalanságuk okát, hogy miért magányosak.

„mert az olyan nemzetségnek, amely száz év magányra van ítélve, nem adatik még egy esély ezen a világon.”³

A regény hősei félnek az egyedüllétől, a formális kapcsolatokat fontosabbnak tartják, mint szeretni magukat, önmagukban magányosnak élik meg a világot. Márai írja az Igaziban, hogy a magány elviselhetetlen érzését önmagunkkal való szembesülésünk oldja fel, ha megismerjük és elfogadjuk önmagunkat. Az emberek közelsége és a társas egyedüllét sokkal nehezebben kezelhető, mint maga az igazi egyedüllét, melyet sokáig büntetésnek érzünk, mint a gyermek, akit egyedül hagytak egy sötét szobában, aztán persze felnövünk, és egy szép napon megtudjuk, hogy a magány, az öntudatos egyedüllét, nem sérült, beteges elvonulás, valamiféle különység, épp ellenkezőleg, az egyetlen emberhez méltó állapot.

A posztmodern személyiségben benne rejlik a skizofrénia, bonyolult feladat koherens életstílussá olvasztani szeletekre szabdalt éniünket, ez részben magyarázatot adhat notórius nyugtalanságra, ingatagságra és határozatlanságra, melyek megjelennek, mint személyiség jegyek. A posztmodern világban a moralitást a posztmodern életstratégiák és nem a társadalmi folyamatok szabályozzák. Nincsenek tartós kapcsolatok, harcba szállnak az állandó hálózatok kiépítése ellen, melyek kölcsönös felelősségből és elkötelezettségből állnak. Fejlesztik és támogatják az egyén és a többiek közötti távolságtartást, ezt esztétikai és nem morális értékelések tárgyaként kezelik, a közösséghez tartozás ízlés dolga, semmi köze a felelősséghez. Szembe kerül az egyéni autonómia és az egymás iránti morális felelősség. Ezáltal az emberi kapcsolatok egész területe még a legintimebb is függetlenné válik, közömbös lesz a másik ember. Nem kell kiállnunk másokért, gondoskodni róluk, mert ez nem az egyén kompetenciája és nem lehet morális probléma a posztmodernben. Az emberekben már előre megjelenik negatív vízióként a csalódottság személyes kapcsolataikban, mert előre látják annak végét, ami a tökéletes megsemmisüléshez vezet, ezért nem érdemes küzdeni érte, eleve bukásra ítéltetett. A csalódottságot a közömbösség váltja fel. Csak egy dologgal lehet a közömbösséget félresöpörni, ha felkeltjük a kívánt személy vagy tárgy felé irányuló kíváncsiságot, vonzerőt. Egyetlen kérdés válik meghatározóvá: érdekes-e. A világ potenciálisan érdekes tárgyak halmazává válik, de maguk a tárgyak nem tudnak érdekesekké válni, ezért az érdeklődést követő alanyra kell koncentrálni, s eközben elmosódnak a világ körvonalai, melyben az érdeklődést követni kell. Ha nem felel meg számunkra az adott dolog, tárgy, személy, töretlen bizalommal megyünk tovább, otthagyjuk, lecseréljük,

³ MÁRQUEZ 1971, 373.

kidobjuk, tesszük mindezt abban a biztos reményben, hogy a következő helyen megtaláljuk, ami kielégíti kíváncsiságunk, szórakoztat minket és érdekesnek találjuk. Posztmodern világunk emberét olyan rendszer működteti, mely töredékekből rakja össze az emancipált ént kedve szerint, már nem a valóság kényszeríti rá magát kívülről belső világunkra, amikor is látható az ellenség, mely ellen még küzdhattünk. Az emancipációért nem kell küzdenünk inkább védekeznünk kell ellene, mert a világ asszimilálja az egyént, melyben mindenki független és a látszólagos szabadság könnyűsége hullik rá. Különös és furcsa krízis helyzetet okoz a magány ebben az állapotban, nincs az a bensőség, ahova fordulhatna az egyén, hogy önmagát megtalálja. Az emberi természet legmélyebb fájdalomja rejlik a magányban, az elhagyatottság érzésében. A keresztfán szenvedő Krisztus szavai: Uram, uram miért hagytál el engem! Szintén arra utalnak, hogy a legelviselhetlenebb érzés a kirekesztettség, elhagyatottság, magány érzése, melyet a közönyös és közömbös életérzés követ. Pilinszky gondolataival élve: magányos az, aki lényegében elvesztette vagy megszüntette a világgal és saját, belső világával való kapcsolatát és a kapcsolatok örökös homoksivatagában él. A szomorúság érzését követő közömbösség veszélyes, pusztulást hoz. Ezért még a belső gondolataiba mélyedt imádkozó és látszólag egyedül lévő ember sem magányos csupán formailag, mert fenntartja kapcsolatát belső világával, megőrizve belső szabadságát és kapcsolatteremtő képességét az általános másikkal szemben. De a mai világ emberének komoly feladat a hallgatás csendjének képessége, amit átél az leginkább az igazi magány. Hamvas Béla írja naplójában:

„A sátáni (ördögi) kísérlet, hogy az egész életet önmagamban éljem le. Ebből adódik a zárkózottság, bezártság, saját életembe, a fősvénység, a pedantéria, a merevség-

Senkinek nem adok magamból időt – ebből adódik az időzavar – megtartani, magamnak megtartani, felhasználni (mire?) – hogy az enyém legyen – kiélni- egyedül enni saját életemből – egyedül ülök az asztalnál-

Persze, aki meg akarja tartani, elveszti –”⁴

Az emberi teljesség, személyiségünk fejlődése a tömegtársadalomban jelentéktelenné vált, kiüresedett, nem tulajdonítunk neki lényegi értéket. Tulajdonképpen függőségünk elsősorban fizikai szükségleteink kielégítésében, sem mint közösségi életünk megélésében rejlik. A modern ember kialakulásához kétség nélkül hozzátartozott, hogy a hagyományos értelemben vett közösség átalakuljon, melyben egyfajta liberális, emancipációs fejlődés következett be. Az emberi társulások alapjait nem a hagyomány és szokás, hanem a közmegegyezés eredményezte. Az individuumok szabadságát és öntudatát épp a hagyományos közösségek felbomlásából származtatták. Ezáltal a közösség elvesztése szükséges feltétel volt az öntudat egyenrangúsodásának. Azonban a modern világban közösségiség eszméje új értelmet nyert, a tömegtársadalom nem teremti meg a feltételeket a közösségek kialakulásához, ellenkezőleg egyedül hagyja az embert, magányossá teszi, kirekeszti valahonnan, ahová tartozni szeretne. Elhitheti vele, hogy megvalósíthatja önmagát, célokat tűz ki

⁴ Hamvas Napló 1950. VII. 3-4. éjszaka, Szentendre

elé, melyet elérve boldog harmonikus életet élhet, de ehhez paradox módon teljesen fel kell adnia önmagát, meg kell semmisülnie, mint egyéniség.

A közösségi lét több szempontból is létfontosságú az egyén életében, nem csupán eszköz, de cél is, a magány leküzdése, a társas szükségletek kielégülése, a másokon való segítség igénye meghatározó a személyiség fejlődésében.⁵ A közösség alkotásában az egyének igazi szabadásukat kellene, hogy elnyerjék, azokkal az emberekkel, akik hasonlóan gondolkodnak, mint az önmagát ismerő személyiség.

A közösség szót használhatjuk lokális értelemben is. Közösséget alkotnak, akik egymás szomszédságában, közelében, földrajzi szempontból egy helyen élnek. A lakóhelyi közösség sok esetben közös nevezőként funkcionálhat. Roland L. Warren amerikai szociológus szerint, ha a közösség valóban létezik, akkor annak az azonos földrajzi elhelyezkedésen túl, fizikai és lelki biztonságot kell nyújtania. Az egyének otthon kell éreznie magát a közösségben ehhez öt funkciót határoz meg:

1. A szocializáció, melyen keresztül a közösség bizonyos értékeket ad tagjainak
2. A gazdasági boldogulás funkciója- a közösség megélhetést biztosít tagjainak
3. Társadalmi részvétel, társasági igény kielégítése
4. Társadalmi kontroll, a közösség értékeinek védelme
5. Kölcsönös támogatás, mely azon feladatok megoldásában segít, mely egyedül nehéz vagy lehetetlen

Warren szerint, ha e funkciók valamelyike nem működik nem beszélhetünk közösségről. Marquez Száz év magányában beszélhetünk ugyan lokális közösségről, mely a vadon mélyén megbúvó kicsiny falucska, Macondo, ám a közösségi lét többi funkciója minimálisan, vagy alig-alig van jelen.

A család tagjai eltérő módon szocializálódnak egymástól függetlenül, nem érznek és nem tartanak fenn különösebb társadalmi kapcsolatot, a vérségi kapcsolatokat rendszeresen áthágják és a társadalmi kontroll sem működik. Az elhidegülés, elköltözés, boldogtalanság folyamatosan beárnyékolja párkapcsolataikat. Mi segíthet önmagunk megismerésében, önismeretünk fejlesztésében, hogyan vállalhatjuk fel a választás felelősségét személyes szabadságunkban? Kierkegaard Vagy-vagy című művében a választás döntő fontosságú a személyiség fejlődésében.

„Maga a választás döntő az egyéniség tartalma szempontjából, a választással a személyiség a kiválasztottba merül, s ha nem választ akkor el-sorvad. Számomra a választás pillanata nagyon komoly dolog,... veszélyes dolog késni, mivel a következő pillanatban talán már nem áll módomban választani, mert akkora már eltelt egy darab élet, amit újra kellene élni...A személyiség már akkor érdekelt a választásban, mielőtt választatnánk, s ha lemondunk a választásról, akkor maga a személyiség fog öntudatlanul választani egy a benne lévő sötét hatalmak.”⁶

⁵ VERCSEGE 1993

⁶ SUKI 1982, 196-198.

Az egzisztenciálfilozófiák egyik központi kérdése a választás. Heideggernél az egzisztencia maga a lét, melyhez a jelenvalólét viszonyulhat és mindig viszonyul is, tehát a jelenvalólét lényege egzisztenciájában rejlik. A jelenvalólét megkonstruálása egzisztencia-kérdés, vagyis miközben éljük életünket, a létezőt faggatjuk léte felől, hogy megértsük saját magunkat. Az ember, mivel tudatában van saját létezésének, megtervezi választását és tudatosan megvalósítja, heideggeri kifejezéssel maga veti ki. Választásával azonban csak egyet választhat az előtte álló lehetőségek közül, a többit kénytelen elvetni. Ezért a megélt egzisztencia lehet inautentikus és autentikus (a jelenvaló lét lényegi megnyilvánulása).

Az autentikus lét Heidegger szerint önmaga felé fordulást jelent. Az embernek fel kell fedeznie belső valóját, lényegét, meg kell ezáltal ismernie önmagát, hogy a világban teljes életet élhessen. Egy dolgon nem képes túllépni, a halálon, a végső forma a halál előtt való lét, a halállal szemközt való lét. A halál az, ami után már nincs lehetőség az önmegvalósításra, szabadságunk a halálunkig terjed. Magányunkat a halálig kell leküzdenünk, mert utána nincs több lehetőség. Az ember először csupán létezik, majd önmagára talál, feltűnik a világban és azt követően definiálja önmagát.

Tudatosan alakítja énképét a döntés felelőssége ezért csak és kizárólag az övé, szabadon eldöntheti autentikus vagy inautentikus életet él, magányosan vagy közösségekben. Szondi Lipót így határozza meg az emberi sorsot:

„Egyedül az embernek van története, élete és sorsa. Egyedül az ember képes nemcsak elődei múltjának követésére és így saját személyes létezésének tudatos meghatározására, hanem az én megválaszthatja és személyesen formálhatja elődei múltjának és saját tényleges életlehetőségeinek darabját saját személyes sorsaként....Az ember olyan lény, akinek a sorsa elődeitől ráhagyományozott lehetőségein és egyedi létezésének tényleges lehetőségein múlik, melyet az én személyesen választ és formál. E sorstan szerint a sors nem csupán az örökség kényszere, hanem az individuum választása is.”⁷

Marquez regényében nincs mód az elődök hibáitól megszabadulni, a szereplők folyamatosan ettől rettegnek, hogy az ősök bűnei követi őket. Önbeteljesítő jóslatuk egyetemes értékkel bír és mély jelentéstartalmat hordoz. A szülőföld elhagyása új otthon keresése, vérfertőzéstől, gyilkosságtól való félelem, megtalálhatók az emberiség fejlődéstörténetében. A Paradicsomból való kiűzetésen át, az ember eredendő bűnén keresztül, a szenvedés és harc árán való megtisztulásig.

Szondi sorsanalízisében a hitfunkció kiemelkedő szereppel bír, az ennek képesnek kell lennie a szellemhez transzcendálnia és kapcsolatba kell lépnie a személyen felüli eszmével ezáltal aktiválni tudja hitfunkcióját. A hitfunkció sorsépítő. Csak a hitfunkcióval sikerül az ennek a jövőtől való félelmétől megszabadulnia. A hitfunkció alkalmas az ember öröklött és ösztönsorsával való megbékélésre. Ez az emberré válás előfeltétele.⁸ A regény szereplői nem képesek szabadulni ősök bűnétől, örökös körforgásban élnek, újból és újból átéli és elkövetik elődeik hibáját. A műben a magány feloldására egyetlen megoldás hiva-

⁷ SZONDI 1996, 7-8.

⁸ SZONDI 1996

tott a szerelem, melyben úgy szeretem a másikat mint önmagam és nem vagyok egyedül, mert megtalálom benne személyes szabadságom. Figyelek a másokra és közösséget alkotok vele.

„Aureliano és Amaranta Ursula felocsúdott, a lelkükbe pilantottak, kezüket a szívükre téve, egymás szemébe néztek, és megértették, hogy összeforrottságukban inkább választanak a halált, mint az elválást. Aureliano türelemmel viselte Amaranta elkeseredését, s a hétköznapi gondok, amelyek a nyakukba szakadtak, amikor Gaston utolsó pénzét is felélték, az összetartozásnak egy újfajta kötelékét teremtették meg közöttük, nem oly kápráztatót és mámorítót, mint a szenvedély, de arra mégis elegendőt, hogy éppúgy szeressék egymást és éppoly boldogok legyenek, mint a bujaság tébolyult idején.”⁹

A késői Heidegger szubjektívistikus lételemzésétől, objektívistikus szemléletre tért át. Míg korábban a létezőből közelítette meg a létet, késői periódusában a kettő viszonyát a létből fejt ki és a lét nem a létező lesz, különbözik mindentől, ami létezik, ugyanakkor annak fenntartója. Ezzel a lét elszakad a létezésről, azaz a valóságtól. Ezáltal a lét összefonódik a semmivel, de ez a semmi nem azonos a megsemmisüléssel, a meghalással. Ám boldogtalanságunkban, magányunkban nem éljük meg a létezés egészét, nem tudjuk egészében megragadni a létet és ezért a semmi felé fordulunk, ez azonban nem jelenti azt, hogy meg akarunk halni, még akkor sem, ha a semmi bűvköre csábító.

A szépirodalomban Gabriel Garcia Marquez Száz év magány című regénye a mágikus realizmus egyik alapszövegének számít. A mágikus realizmus meghatározásakor figyelmet kell szentelnünk annak a ténynek, hogy a mágikus realista szövegek mennyire nem mágikusak. Ezen szövegek nem tulajdonítanak a művészetnek szakrális, mágikus funkciót, nem szólnak a művészet igazabb voltáról és nem hirdetnek egyfajta győzelmet a racionalizmus felett. E helyett, maguk a szövegformáló eljárások nevezhetők mágikusnak, a mágia a regényvilágon belül az elbeszélés megnevezésére szolgáló önreflexív metafora. A mágia tehát elkerülhetetlen retorikai szerkezetű létértelmezésként ragadható meg.¹⁰ A mágikus realizmus, mint irodalmi jelenség jellemzően a latin-amerikai próza kapcsán vált ismertté. Népszerűsége nem csak az irodalmárok, hanem az olvasók körében is töretlen. Ezen írásmód a jelenkori próza lényeges jelenségéhez visz közelebb, segít megérteni kortárs irodalmi gondolkodásunk. Nem tekinthető jól körülhatárolható műnemnek vagy műfajnak. A mágikusság a szerző és az általa létrehozott mű, a szubjektum és objektum által közösen lefedett irodalmi világban létezik. Bényei Tamás szerint a mágikus realista regények a posztmodern regénypoétikában posztkoloniális beszédmódként értelmezhetők. Posztkoloniális kontextusban jól értelmezhető a latin-amerikai tudatnak az a képessége, hogy mindent befogadjon és magába olvasszon. Ennek természetes magyarázata a földrész lakóinak nagyfokú faji és kulturális keveredése. A hibriditás feltétlen értékken jelenik meg a posztkoloniális gondolkodásmódban, mely egyben a különböző kultúrák intertextuális párbeszéde, ebben a hermeneutikai aktusban az európai és nem európai létértelmezések

⁹ MÁRQUEZ 1971, 364-365.

¹⁰ BÉNYEI 1997

együttesen jelennek meg. Az egyén és a közösség sorsa épp ezért több helyen is megragadható. A posztmodern és posztkoloniális kultúraelméletek összefüggésében megállapítható, hogy posztkoloniális pillanat határokat nyit meg a különböző szubjektivitások között. A mágikus realizmus intertextuális jegyekkel rendelkezik, megnyílnak a határok a különböző világok, lények, emberek, közösségek, kommunikációk, szövegek között. Ebben az értelemben a textualitás értelmi összefüggés, mely a kommunikatív cselekvésben bontakozik ki.

Az írásmódra továbbá jellemző a mellérendelő logika, mely különböző szintű történetelemeket ötvöz. A mágikus tevékenység utánzó, erőteljes, időnként túlzó mimetikus. Ez a realista mimézis egyfajta mássá tevés és mássá levést jelent, belevetjük magunkat az ábzárolt „másikba”

A regény mágikus aktusa lehet a megértés, meggyőzés. A szubjektumok meghatározásának lényeges eleme a genealógia, mely sorsmutató. Eredetüket elmesélve jutunk el az elkerülhetetlen végzetig. A mágikus regényekben hangsúlyos szerepet kap a szöveg szent könyvként való értelmezése, mintegy szakrális jóslat, ez a szerep továbbá megjelenik a szerkezeti felépítésben, tematikában, retorikában, performatív vonásokban. A Száz év magány posztmodern megközelítésben A jelenések könyvéből idézett emberiség felé vetített prófécia is lehetne.

Mindezen túlmenően miért nevezhetjük a modern ember számára „érdekesnek” márquezi regényt? Felszínesen megválaszolva a kérdést hozzásegítheti az olvasót, hogy olyan világba meneküljön, mely kellemes és hasznos a számára. Amikor egy irodalmi mű sikeresnek nevezhető, akkor tökéletesen látja el funkcióját, ami az élvezetnyújtás és a hasznosság kettőssége. Ám ezen megközelítésből kiemelkedve magasabb rendű élvezetet jelent az a felismerés, hogy az irodalom önálló értéként jelenik meg. Tudást és ismeretet nyújt az olvasó számára.

A regényíró pszichológiai ismeretének köszönhetően feltárja az emberi természet sajátosságait, melyek tisztán és őszintén köszönnek vissza. A regény a jellemelek belső bemutatásával nagy szolgálatot tesz olvasójának. Igazi funkciója, hogy hű legyen önnön természetéhez és nem más.

„ A regényírónak sem áll módjában mágikus módon lerövidíteni azt az utat, amely a társadalomtudományok mai szintjével mért tudáshoz vezet, ahhoz az „igazsághoz”, amellyel az író „világát”, műveinek fiktív valóságát kell összevetni. Csak-hogy, véli Eastman, félreérti a feladatát az író – s különösképp a költő –, azt hiszi, hogy elsődrendű hivatása ismeretek fölfedezése és közvetítése. Igazi funkciója, hogy észrevetesse velünk, amit látunk, elképzeltesse, amit fogalmilag vagy gyakorlatilag már ismerünk... Olyasmire emlékeztet-e bennünket a művész, amit már érzékelünk, vagy azt láttatja-e meg velünk, amit nem látunk, bár egész idő alatt ott van előttünk?”¹¹

¹¹ WELLEK 2002, 34.

BIBLIOGRÁFIA**BÉNYEI 1997**

BÉNYEI Tamás: *Apokrif iratok. Mágikus realista regényekről*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

MARQUEZ 1971

MARQUEZ, Gabriel García: *Száz év magány*. Budapest, Magvető, 1971.

GYÖNGYÖSINÉ DR. KISS 1999

GYÖNGYÖSINÉ DR. KISS Enikő: *Sorsanalízis és az egzisztencia filozófiák*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1999/2.

HAMVAS 1950-1951

HAMVAS Béla: *Napló*. 1950-1951. Szentendre

HAUSER 1982

HAUSER Arnold: *A művészet szociológiája*. Budapest, Gondolat, 1982.

HELLER 1970

HELLER Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970.

HEIDEGGER 2002

HEIDEGGER, Martin: *Lét és idő*. Budapest, Osiris, 2002.

MÁRAI 2004

MÁRAI Sándor: *Az igazi*. Budapest, Helikon, 2004.

PARSONS 1960

PARSONS, Talcott.: *The Principle Structure of Community: A Sociological View* In: *Structure and Process in Modern Societies*, 1960.

WARREN–WELLEK 2002

WARREN, René – WELLEK, Austin: *Az irodalom elmélete*. Budapest, Osiris, 2002.

SUKI 1982

SUKI Béla (vál.): *Sören Kierkegaard írásaiból*. Budapest, Gondolat, 1982.

SZONDI 1996

SZONDI Lipót: *Ember és sors*. Budapest, Kossuth, 1996.

VERCSEG 1993

VERCSEG Ilona: *Közösség-Eszme és Valóság*. Budapest, Parola füzetek, 1993.

VISSZA A METAFIZIKÁHOZ!

SZEPESSY PÉTER

„York napsütése rosszkedvünk telét
Tündöklő nyárrá változtatta át.”

E két sorral kezdődik a világirodalom egyik legragyogóbb drámája. Van egy ember Gloster hercege, aki úgy dönt kívül áll, és beilleszkedik egyszerre. Úgy dönt, hogy gazember lesz. Elevenítsük fel – csak a rend kedvéért – miért is dönt így a herceg, aki egyébként jó családból származik. Királyok, hercegek találhatóak a felmenők, testvérek között is. Miért akar mégis gazember lenni? Mert béke van, béke lett. A békében pedig ő nem érvényesül, sőt hátrányos tulajdonságai szembeötlővé válnak. Amikor társai

„fürgé lábakkal szökell(nek)

A hölgy-szobákban léha lantzenére”, akkor ő mit csináljon?

„De én, aki nem játszani születtem,
Sem tetszelgő tükröknek udvarolni,
Kit durván véstek és szerelem fénye nélkül
S riszáló nimfák előtt nem feszíthet,
Kit megfosztottak minden szép aránytól
S a természet becsapott természetemmel,
Ki torzult, félig-kész, s idő előtt
Küldtettem el e lélegző világba,
Bénán s idétlenül, hogy a kutyák
Megugatnak, ha bicegek előttük –
Én ilyen fuvolózó békekorban
Nem is tudok egyébbel szórakozni,
Mint hogy a napon nézem árnyamat
És csúfságomat magam magyarázom:
Én, mivel nem játszatom a szerelmemet,
Hogy eltöltsem e csevegő időt –
Úgy döntöttem, hogy gazember leszek
S utálom e kor hiu gyönyörét.”¹

Miféle ember az olyan, aki elhatározza, hogy gazember lesz? Mi ennek a kijelentésnek a következménye? És vajon mi az előzménye? Mi zajlik le egy emberben addig, amíg idáig jut? És hol van az „idáig” és mi van ott? Gloster konstruál magáról egy képet. Ez a kép önmagának, és a külvilágnak is szól. Ez egy alak, de lehetséges, hogy mégis másnak látszik belülről, mint kívülről. Gloster a modern ember archetípusa. Stratégiai döntést hoz önmaga jövőjéről. A szubjektuma és az individuuma elválik egymástól, annak ellenére, hogy ugyanazt valósítják meg. Az individuumot a külvilág, a társadalom választja le a szubjektumról. Az individuum kívül áll a szubjektumhoz képest. A szubjektumtól leválik. A társadalom része lesz, de csak, mint az objektivitás része. Nem feltétlenül, mint a társadalom integráns része.

¹ SHAKESPEARE: III. Richard. Vas István fordítása.

A szubjektum és az individuum kategóriáit kétféleképpen értelmezhetjük, és használhatjuk. Egyfelől, amikor ismeretelméleti fogalomként tételezzük, másfelől, amikor történeti-társadalmi kategóriaként.

Nézzünk vissza a szubjektum életrajzára. Először volt az, amikor a szubjektum úgy döntött, hogy nem tartozik az objektumhoz. Ez persze hasonlatos a születéshez, vagyis csak szenvedő alakban képzelhető el. Szegény szubjektummal megtörtént, hogy elvált. Ebből a válásból azonban – furcsa módon – született valami, mégpedig a metafizika szükségessége. A szubjektum, miután elvált, rájött, hogy gondolkodik, tehát van és felvette az alany nevet! Ez az alany szembeállíthatja magát a valósággal, amely az ő nézőpontjából maga az objektum. Ez az alany képes-e az objektív valóságba beilleszkedni, egyáltalában akar-e? Önmagát nem helyezheti vissza, mert akkor megszűnne szubjektum lenni, újra egyesülne az objektummal. Maga helyett az individuumot küldi az objektív világba. Vagyis önmagát képviselteti a világban, de ő, mint szubjektum még sincs ott. Az, aki ott van ő is, meg nem is. Amennyiben nem ő, akkor kit, vagy mit képvisel az a rész, amely nem ő? Honnan építkezik az individuumnak az a része, amely nem azonos a szubjektummal? Hogyan jellemezhető a szubjektum és az individuum kapcsolata?

Hogyan konstituálódik az individuum? A szubjektum a tőle külön álló világot, az individuummal együtt akarja megismerni. Vagyis meg kell ismernie az objektív valóságot és meg kell ismernie önmagát, hogy eldönthesse az objektív valóságban van-e a helye, vagy együtt vele, de csak mellette, vagy inkább ő legyen az, aki a valóságot befogadja, vagy másképp fogalmazva: magában hordozza? Az alany, aki ott áll önmagában és gondolkodik, felteheti magának a kérdést, hogyan fogok én ezekre a kérdésekre válaszolni. Egyáltalában, honnan tudok én gondolkodni, sőt egyáltalában mi az, hogy gondolkodni?

Papp Zsolt pikáns, de igen találó gondolatát idézve Kantnál: „az ember egy olyan eleve létező ésszerűség, amely képes megszűlni önmagát, anélkül, hogy a tapasztalat valaha is teherbe ejtette volna.”² Van tehát racionális szubjektivitás, amely szemben áll az objektív világgal és, amely minden racionalitása ellenére sem képes ezt a világot a maga valójában megismerni. Az igazi világ tehát számunkra a megismerhetetlen, túl van a szubjektum számára létező jelenség világon, mintegy transzcendens ahhoz képest. A szubjektum számára marad a jelenségek evilágisága, a transzcendentális tudat segítségével megalkotott valóság. Ez a kettősség nem feltétlenül ismeretelméleti relevanciájú, habár tagadhatatlanul az is, hanem megítélésem szerint történeti megosztottság. Az ember, aki szembekerül az objektív valóságban önmaga evilágiságával, de nem tud, vagy nem mer ráismerni magára, mert mindig álruhában van, és mert azt látja, mintha sokszor az álruhás ének egymással is harcban lennének, nem egyformák, nem azonosak egymással, és persze nem azonosak a szubjektummal sem. Vagyis előttünk áll az elidegenedés történeti jelensége. A szubjektum a maga énjét, önmagát sosem tapasztalja meg az objektív világban.

A társadalomban konstituálódik valami a relációk szintjén, amelyet individuumként értelmezhetünk, és amely sajátos és ellentmondásos viszonyban áll a szubjektummal. Tudniillik: nem maradéktalanul azonos vele, de magára ismerhet benne. Ezt az ellentmondást fel lehetne oldani, ha újra egyesülne a szubjektum az objektívvel és nem a cogito, hanem a sum felől próbálnánk meg megérteni az embert. Ez Dilthey, Nietzsche, vagy

² PAPP 1976

Heidegger útja, más-más megoldásokkal – persze.³ A megismerés feltételei az emberben, a transzcendentális tudatban vannak-e és közömbösek a megismerés tartalmával a valósággal szemben, avagy a megismerés előfeltétele a valóságban, nevezetesen a társadalmi-történeti életben adott, és az azt átélő egyén élményeiben konstituálódik? Vagyis ahány ember, annyi valóság? Sőt ehhez még hozzátehetjük, hogy ahány élethelyzet az individuum számára, annyi valóság?

Realizálható-e az ember társadalmi relációk hiányában? Van-e értelme beszélni individuumról társadalmi-történeti valóság nélkül? Vagy, hogy visszatérjünk a világosabb beszédmódra, lehet valaki gazember anélkül, hogy ne legyen gazemberség, mint olyan, az ében, és a világban? Ez a két gazemberség pedig nem biztos, hogy ugyanolyan, nem biztos, hogy egy töről fakad!

A fogalmi egyértelműség érdekében még egyszer szükségesnek látszik a szubjektum kategóriájára visszatérni. A szubjektum, ahogyan mi értelmezzük, az empiria számára csak részlegesen hozzáférhető. Ez a korlátozottság pedig nem összeegyeztethető a kanti szubjektum fogalommal sem, illetve abból nem vezethető le egyértelműen. Ennek nem az az oka hogy felülbíráljuk Kantot, (távol álljon tőlünk!) hanem, hogy a szociológia számára relevánsabb szubjektum-fogalom kialakítására tegyünk kísérletet. Vagyis az alany nem áll egy transzcendentális és egy empirikus részből, és ez az empirikus lenne a szubjektum, ami (ill. aki) többek között a szociológia számára is hozzáférhető.⁴ A mi számunkra eltolódik az elválasztó határ. Empirikusan az individuum ismerhető meg, és részben, és csak közvetve – az individuumon keresztül – a szubjektum egy része. A szubjektumnak azonban maradnak titkai, a külső megfigyelő előtt, és ez a titkos rész sem azonos a transzcendentális egóval. Az ének nem azt a részét keressük, amely mintegy szemben áll az empirikus individuummal, annak előfeltételét jelentve, hanem inkább azt, amely mögötte áll, és az individuum empirikusan tapasztalható, és értelmezhető cselekvéseit kognitíve egységesként értelmezhetővé teszi, mások számára. Ez az értelem, illetve az értelmezés azonban nem feltétlenül kell, hogy egybeessen, azonos legyen. Felmerül a kérdés: hova helyezzük az értelem „otthonát”? Az individuumnak megélt sorsa van. Története, melyet lehet elemezni, értelmezni, elbeszélni. A szubjektumnak állapota van, amit önmaga „tudhat” Az individuum sorsa, története két felől értelmezhető. Az individuumok, az interindividualitás, vagyis a társadalom felől, és a szubjektum felől. Az individuum felőli értelmezés a társadalmilag konstituált értelmet használja. De, vajon ugyanezt az értelmet használja-e a szubjektum, amikor önmaga individualitását értelmezi? Vagyis térjünk vissza a korábban feltett, és nyitva hagyott kérdéshez, miszerint egy töről fakad-e a két gazemberség? Az egyik, amelyet a társadalom működése hoz létre, és lát el jelentéssel, és egy másik, amelyet „van”, és a szubjektumban lakozik, és se nem „jó” se nem „rossz” Amikor a szubjektum önmagát „tapasztalja”, módjában áll-e megítélni erkölcsileg azt, amit önmagának lát?⁵

Azt a belső titkot, amit sosem ismerhetünk meg, legfőljebb sejtethünk, közvetve, miért is kéne megismerni? Az ember önmagát csak társadalmilag élheti át, ill. meg. Mi lehet az, amit ezen a szférán kívül még tudni kéne a másiktól? Ugyanezt tudhatjuk, amit önmagunkról is tudunk? A szubjektum önmaga számára nem része a világnak, de mások

³ ERDÉLYI 1974

⁴ KANT 2004

⁵ FRANK 1998

számára része a világnak, de csak az individuumon keresztül. Az individuumok társadalmilag konstituált értelem és jelentés-konstrukciókkal képesek egymással interakcióba lépni és kommunikálni. De van-e út szubjektumtól szubjektumig?

Mennyire jött Gloster belső „énjéből” ez a választás, és/vagy mennyire irányította a sors döntését.

Társadalomtörténetileg azt kell látnunk, nem kellett mindig és sűrűn választania. Volt idő, amikor az ember beleszületett egy „életbe” Nemcsak egy társadalmi csoportba, közösségbe, hanem egy sorsba is, egyúttal. Ebben az időben a nagy döntések, váltások kivételek voltak. Voltak, és akkor a kor kikényszerítette a döntést, gondoljunk pl: a protestantizmus, reformáció korára, vagy más hasonló de mégis csak kivételes időkre. A mi modern időnk úgy kivétel, ahogy van. Itt és most, kb. száz éve mindenkinek választania és döntenie kell. És nem csak arról, hogy odatartozik-e valamihez vagy sem, beilleszkedik-e vagy sem, hanem arról is, hogy mihez tartozik, és mihez nem. Arról is döntenie kell, hogy miről akar döntenie. A társadalom kényszerítő átalakulása a személy számára is újabb és újabb kényszerhelyzeteket szül. Döntenie kell, mivé tegye önmagát, hogyan milyen feltételekkel sikerül beváltania a váltót, amit induláskor kapott.

Mit határozott el Gloster? Beilleszkedik a világba gazemberként? Kívül áll a világból gazemberként? Vagy önnön gazemberségét valósítja meg, melynek segítségével egyszerre lesz kint és bent? Rendelkezésre bocsátja individuumára számára a gazemberséget, mint eszközt!

Miből gondolja, gondolhatja Gloster, hogy az az „én” amilyen Ő az olyan amilyen? Vagyis, hogy nem játszani született stb. Az az én, aki leírja magát olyannak ahogyan leírja, miért gondolja, hogy nem tartozik azok közé, akik hölgyszobákban léha lantzenére mulatják az időt? Azok mondták neki? Vagy ő magától gondolja úgy, hogy ők ezt gondolják? Vagy ő maga függetlenül mindentől úgy döntött nem akar hozzájuk tartozni, mert önmagát ismerve és önmagára ismerve másik csapatba a gazemberek csapatába akar tartozni? Ez a négy-öt kérdés valójában csak egy! Az értelmezés szempontjai társadalmi eredetűek-e, vagy a tudatból keletkeznek?

Miből gondolhatja Gloster, hogy Ő olyan, amilyen? A tanult szociológus tudja a választ: interiorizálta az általános másikat, felépítette énjét, megtanulta a másik, az ő szemével látni önmagát, vagyis szubjektuma részévé gondolkodásának eszközévé tette az ő nézőpontját, képes individuumként látni, és értelmezni önmagát.⁶ (Szeretném megjegyezni, hogy individuumként a szubjektum társadalmi létmódját értem.) Kérdés miért akarjon Gloster azok közé tartozni akik őt torzulnak, bénának, stb., tartják?

Lehetséges azonban, hogy önképe a tudatból ered. Az öntudatból, pontosabban az éntudatból, és akkor visszatérünk a szubjektumhoz. Tegyük fel Gloster magától gondolja azt, hogy ő olyan, vagyis nem olyan, mint a többiek. Feltesszük, mert ellenőrizni nem tudjuk. A tudat belső folyamatait, relációit külső perspektívából ellenőrizhetetlenek. A külső megfigyelő közvetett úton jut hozzá az információhoz, és a megfigyelő kritériumai az „Ő” kritériumai, nem a gondolkodó tudaté! Mert juthatunk tudáshoz a másik tudat önmagára vonatkozó tudásáról, és annak módjáról, és annak módjáról, mert a tudás cáfalható kéne, hogy legyen, de nem tudjuk cáfalni, mert nem tudunk azonosítható folyamatokat megragadni. Az önmagáról való tudás, az, amikor ez a tudás és a tudás tárgya egybeesik. Nem lehet megkülönböztetni

⁶ MEAD 1973

a gondolatfolyamatot és a gondolat tárgyát.

Tisztáznunk kell, a szubjektum, és az individuum fogalmait, és egymáshoz való viszonyát, mivel a későbbiekben nem ismeretelméleti, hanem elsősorban történeti-társadalmi kategóriaként használjuk.

Mit „tudhat” ilyenformán önmagáról a tudat? Azon kívül persze, hogy önmagát tudja. Tudhatja-e a gazemberséget, mint olyat? Ebben az esetben a tudás egy tényállásra vonatkozna, miszerint én ilyen és ilyen vagyok. Jelen esetben gazember. Ez propozicionális tudás. Ez a propozicionális tudás kommunikálható. Legalábbis akkor, ha összhangba hozható az „én” perspektívája, az „ő” perspektívájával. Az önmagáról való propozicionális tudás hozzárendelhető az „ő” tudásához abban az esetben, ha a gazemberség társadalmilag konstituált. Ez a társadalmilag konstituált gazemberség leírható. A gazemberség ilyen és ilyen, és aki cselekvéseit tekintve megfeleltethető a kritériumoknak, az gazember. Ez azonban az evilágiság jelensége. De mi a gazemberség lényege, nem a fenomenológiai lényege, hanem a lényegi világ gazembersége? Annak a világnak a gazembersége, amit a maga valójában, másban, sosem fogunk megismerni.

Gloster zseniális. Rájön, a világ azt látja, azt láthatja, és értelmezheti, ami belőle, mint individuum megjelenik. A benne megbúvó, de számára evidensen létező gazemberség, a külvilág számára nem látható, nem hozzáférhető. Az objektív világban, az a gazemberség észlelhető, amit ő, mármint Gloster előkészít, és „előad” mások számára. Amennyiben a világ azt látja, hogy azonos individuumával, vagyis azzal, amit a világ is lát, nem veszélyes. Ismerhető, kiszámítható. Nincs tőle mit félni! Azonos önmagával. Ez az a pont, ahol önmagát csapja be a világ. Tudniillik nem önmagával azonos, hanem azzal a képel, amit mások róla, mint önazonosat konstruáltak. Gloster ezt a mások által megrajzolt arcot, mint álarcot veszi magára. És hol van az a pont ahol Gloster csapja be önmagát?

Hegel A szellem fenomenológiája című könyvében értekezik az „úr” a „szolga”, és a „szabad” viszonyáról.

„Ebben a tapasztalatban úgy érzi az öntudat, hogy neki az élet olyan lényeges, mint a tiszta öntudat. A közvetlen öntudatban az egyszerű én a közvetlen tárgy, amely azonban számunkra vagy magánvalósága szerint az abszolút közvetítés és amelynek lényeges mozzanata a fennálló önállóság. Amaz egyszerű egység felbomlása az első tapasztalat eredménye; általa tiszta öntudat és olyan tudat van tételezve, amely nem tisztán magáértvalósága szerint van, hanem egy más számára, azaz mint léttel bíró tudat vagy tudat a dologiság alakjában. Mind a két mozzanat lényeges; – mivel először is nem-azonosak és ellentétesek és egységükre irányuló reflexiójuk még nem adódott, azért a tudat két ellentétes alakjaként vannak. Az egyik az önálló tudat, amelynek lényege a magáértvaló-lét, a másik az önállótlan tudat, amelynek lényege az élet vagy a más számára való lét; amaz az úr, emez a szolga.”⁷

Az úr és a szolga kategóriája nem azonosítható egyértelműn és maradéktalanul szociológiai kategóriákkal. Nem feltétlenül az alá-fölé rendeltség állapotáról van szó, hanem a tudat struktúráiról! Az „úrság” tudata, amely azért létezik, mert a szolga is létezik. Csak úgy létezik, ha a szolga is létezik saját tudatában. A szolga pedig csak úgy létezik, ha van valaki, akiért létezik. A szolga világa a másik világa, csak akkor létezik, ha van kinek szolgálni, ha van, akinek tudatában az úrság tudatának meglétét igazolhatja. Vagyis egy

⁷ HEGEL 1979

másik tudatban realizálódik, külsővé válik. Ez a külsővé válás a szolgaság eredete, és egyben feltétele. Az úr azonban feltételezi a szolgát, vagyis nem szabad. Nem kizárólag önmaga.

A beilleszkedés a megfelelés vágya. A dolgok felől érkező elvárásokhoz való alkalmazkodás. Vagy szolgálai, vagy „úri” módon, de nem szabad módon. Gloster úr akar lenni, vagy szabad? Szabad akar lenni, de úrrá teszi magát! E tévedésnek, félreértés az oka. Gloster tudja a maga gazemberségét saját szubjektumában, és feltételezheti másokban is, de nem tudhatja! Tudhatja viszont, és tudja is, a társadalomban az individuumok számára előírt világ szabályait, viszonyrendszerit. Ezekhez alkalmazkodik. Ebben a struktúrában akar szabad lenni. De ebben a világban csak akkor tehet azt, amit akar, ha „Úr” Ha mindenki más felett úr. De ha úr a jelenség-világban, a társadalomban, nem lehet szabad szubjektumában. Gloster mégis erre tett kísérletet. Vagy a világot nem ismerte jól vagy önmagát.

Az individuum illeszkedésre ítéltetett, de mivel társadalmilag konstituált ez nem jelent minden esetben a szubjektummal való harmonikus illeszkedést! Sőt, mivel a modernitás egyre több „individuumot gyárt” a szubjektum és az individuum illeszkedése szinte fogalmilag kizárt! Az individuum többféle megjelenési alakja, az egymáshoz való hasonlóság, megteremtése, illetve megőrzése, komoly feladatot ró az individuumra. Nem is képes ezt ellátni. Szétesik, önmagától, megjelenési alakjainak bizonyos formáitól elidegenedik. Az önazonosság végső biztosítéka, és szinte egyetlen feltétele a szubjektummal való kapcsolata. A szubjektum, amely metafizikailag áll vele, mármint az individuummal, szemben. Mégis, ez az állapot ad lehetőséget arra, hogy összefogja a széteső, szétbomló, a társadalom által is kényszerítő módon széteső individuumot. A szubjektumnak empirikusan és nem intencionálisan kell látnia, észlelnie az individuumot, saját individuumát. Az individuum pedig a társadalomban az interindividualitás segítségével képes működni. Mivel az individuum alapjában társadalmilag konstituált, az interindividualitás végeredményben a társadalmat, mint olyat legitimálja, folyamatos működése során. Az individuumok azért képesek együttműködni, és egymás szándékait megérteni, mert azok tulajdonképpen nem az ő szándékaik, és elvárásaik, hanem a társadalomé. A társadalom reprezentálódik bennük, típusokat, szabványosított eljárás módokat, gondolkodásformákat aktivizálnak társadalmi cselekvéseik során, amelyek természetes módon illeszkednek egymáshoz, mivel egy helyről a társadalomból származnak.

A kívülállás egyrészt magától értetődő, mivel a szubjektum „nem áll benne” az individuumban teljes azonossággal. Kívül áll tőle. Az individuummal az a helyzet, hogy az egy konstrukció, és mint ilyen több is lehet belőle. Az individuum alapstruktúrája társadalmilag konstituált. A szubjektum akkor tudja alakítani azt a képet, amelyet mások is láthatnak az individuumról, ha ő maga is képes, másokhoz hasonlóan „kívülről látni” saját magát, egészen pontosan individuumát.

Mit jelentsen ezek után az interszubjektivitás? Hogyan értelmezhető? A szubjektum az individuumon keresztül képes csak a társadalmi valóságot, illetve más szubjektumokat észlelni? Tekintsünk el egy pillanatra Glostertől és az ő gazemberségétől, és képzeljük magunk elé az alanyt, aki valamilyennek ismeri magát és valamilyennek ismeri a jelenségvilágot. Vagyis tételezzük föl, hogy e kettőt össze tudja vetni. Össze tudja vetni egy szabály szerint. A szabálykövető összevető eljárást racionálisnak tekinthetjük. Racionálisan leírhatjuk, és minden valószínűség szerint a nyelvből ered. Vagyis Habermas szavával élve

procedurális racionalitás, és nem materiális racionalitás.⁸ Az összevetés eredményének érvényessége az eljárás racionalitásán múlik, és nem feltétlenül az összevetés tárgyának megfelelésén. Ez az eljárási racionalitás azonban nem biztosítja, és bizonyítja a tartalmak esetleges sokféleségének előzetes egységét. Vagyis nem tesz különbséget lényeg és jelenlég között. Nem tesz különbséget szubjektum és individuum között. Máshol születik az individuum, és máshol a szubjektum. Az individuum az evilági jelenség valósága, a szubjektum számára nem a lényegi világ valósága. A szubjektum önmaga számára az öntudattal adott. Ez a bent világa. A „bent”-tel szemben van a kint világa, az individuum léte. Ez az individuum képes adott esetben valamihez tartozni. A szubjektum számára ez valami objektív lesz. És ebben az objektív világban az individuum tevékenykedik. Beilleszkedik, vagy kívül marad. Feloldódik az individuális én a társadalmi „mi”-ben. Nincs eredendő sorsa, amit megél, hanem alkalmazkodás van, ami túlél. Az individuum keresi a maga létének értelmét, de nem találhat rá, mert nem ismeri, nem fog ráismerni, akkor sem, ha találkozik vele.

A szubjektum Önmagát lényegi módon tudja. A tudás tárgya megegyezik tartalmával. Vagyis a szubjektum hordozza az individuum metafizikai lényegét, és tulajdonképpen erkölcsi kategóriákat tartalmaz. Nem a jó és a rossz kategóriákat, hanem olyan kategóriákat, amelyek megítélhetők az erkölcsi értelemben vett jó és a rossz szempontjából. A megítélés szempontjai, azonban kívül születnek. Az objektív világban. A pontosság végett fogalmazzunk úgy, hogy ott is. A szubjektumban meglévő kategóriák összevethetetlenek más szubjektumok kategóriáival, közvetlenül. Csakis az individuumon, vagyis a társadalmiságon keresztül. Amennyiben önmagára ismerne az objektív jelenségvilágban tevékenykedő individuumban képes lenne beváltani a váltót, amit induláskor kapott. Abban a világban, a mi világunkban, ahol a beilleszkedés ill. a kívülmaradás választását, a túlélés kényszere diktálja, a szubjektum metafizikai előfeltételezettsége nélkül kizárt a siker reményében a döntés. A szubjektumban lakozhat, ill. bújhat meg az „öntudatos” öntudat. Ennek az öntudatnak van némi esélye arra, hogy a világ strukturált kényszereit enyhítse, optimális esetben kivédje, hogy az individuumot megvédje a tömegemberré válás kényszerétől, sorsától.

BIBLIOGRÁFIA

ERDÉLYI 1974

ERDÉLYI Ágnes: Bevezető. In: DILTHEY, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat, 1974.

FRANK 1998

FRANK, Manfred: Szubjektivitás és interszubjektivitás. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998, 4-6 (419-445)

HABERMAS 1994

HABERMAS, Jürgen: *Válogatott tanulmányok*. Budapest. Atlantisz. 1994.

⁸ HABERMAS 1994

HEGEL 1979

HEGEL, Georg, W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Budapest. Akadémiai. 1979.

KANT 2004

KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2004.

MEAD 1973

MEAD, George, H: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat, 1973.

PAPP 1976

PAPP Zsolt: A tudásszociológia korhoz kötöttsége – gondolatok egy Mannheim-képhez. In: *Válogatás R. K. Merton tudásszociológiai és tudomány-szociológiai írásaiból*. Szociológiai füzetek 12. 7-46. 1976.

KÍVÜLÁLLÁS ÉS BEILLESZKEDÉS – SIKERES ROMÁK IDENTITÁSÁNAK VIZSGÁLATÁN KERESZTÜL

SZABÓ-TÓTH KINGA

Bevezető

A tanulmány a társadalmi kívülállás és társadalmi beilleszkedés problémakörét az identitás és az etnikai identitás fogalmi kereteit felhasználva tárgyalja. Egyrészt arra a kérdésre keresi a választ egy kvalitatív, sikeres roma életutakat vizsgáló kutatás¹ eredményeire építve, hogy a társadalmi beilleszkedés illetve kívülállás problematikája hogyan jelenik meg a többségi társadalomba több-kevesebb sikerrel integrálódott és ott elismert pozíciókat szerzett roma származású emberek esetén. Másrészt az a kérdést is megvizsgálja, hogy esetükben az identitás mennyiben választás kérdése vagy mennyiben határozódik meg azon társadalmi közeg által, amelyben élnek.

A tanulmányban sikeres romaként definiálom azokat a cigány származású embereket, akik többet értek el, mint általában a hazai romák karrierjüket, életpályájukat figyelembe véve elsősorban a kulturális tőkájukat és kapcsolati tőkájukat tekintve.

A vizsgálatban az identitást úgy tekintem, mint ami összetett, komplex és szituatív,² azaz az adott szituáció szabja meg, hogy mely elemei hangsúlyosabbak, vagy kevésbé hangsúlyosak. Vizsgálatomban az etnikai identitást úgy kezelem, mint az egyén elhatározását, szabad választását arra vonatkozóan, hogy mennyiben akarja magát, mint az adott etnikai csoporthoz tartozót artikulálni.³

Kutatásomban tehát azt vizsgálom meg, hogy az interjúalanyok mennyiben tekintik önmagukat a cigány kisebbséghez tartozónak és mennyiben a nemzeti kultúra részeseinek, azaz mennyiben állnak kívül vagy illeszkednek be a többségi társadalomba.

A tanulmányban tárgyalásra kerül az úgynevezett „rejtett” és „újra felfedezett” identitás. Az előbbi abban az értelemben szerepel, hogy bizonyos körülmények között valaki tudatosan elrejtje roma származását, vagy esetleg az elrejtés nem tudatos, hanem a nem romák számára nem nyilvánvaló valakinek a roma származása. Az „újra felfedezett” identitás kifejezése pedig arra utal, hogy egy roma származású ember életútján belül lehetnek olyan időszakok, amikor nem vállalja roma származását (vagy esetleg nem is tud roma származásáról) és azt később újra felfedezheti, újra átélheti.

A kutatás során az alábbi fogalmi keretet használom az általam sikeresnek nevezett romák identitásának vizsgálatára és identitástípusainak jellemzésére.

¹ A kutatás során 25 roma származású embert kérdeztünk meg identitásával kapcsolatosan. Az alanyok egy része diplomával rendelkezett vagy egyetemi/főiskolai hallgató volt, a másik részüknek ugyan nem volt diplomája, de értelmiségi szakmákban dolgoztak (pld. mint cigányügyi aktivista, vagy tisztviselő, művész, stb).

² PATAKI 1998, CSEPELI, 1997

³ BINDORFFER 2001, TURNER, 1975

Identitástípusok	Többségi elemek	Kisebbségi elemek
1. Asszimiláns (a többségi társadalomba beilleszkedett)	jellemző	nem jellemző
2. Kettős identitás (poliidentitás, rétegzett identitás, bikulturalizmus, egyensúlyozó identitás)	jellemző	jellemző
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Megnyilvánulhat (időnként vagy folyamatosan) úgynevezett „rejtett” identitás formájában ➤ Lehet „újra felfedezett” identitás eredménye 		
3. Marginális identitás	nem jellemző (egyéb identifikációs pontokat keres az egyén)	nem jellemző (egyéb identifikációs pontokat keres az egyén)
4. Identitásválságot mutató identitástípus	kérdéses	kérdéses
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Megnyilvánulhat (időnként vagy folyamatosan) úgynevezett „rejtett” identitás formájában ➤ Lehet „újra felfedezett” identitás eredménye 		
5. Disszociatív identitás (a többségi társadalomból kívülálló)	nem jellemző	jellemző
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Megnyilvánulhat (időnként vagy folyamatosan) úgynevezett „rejtett” identitás formájában ➤ Lehet „újra felfedezett” identitás eredménye 		

Sikeres romák önjellemzése

Az interjúalanyok önjellemzését az interjúk során olyan kérdések segítségével tettem meg, mint hogy hogyan jellemezné magát az alany, milyen értékekkel, szokásokkal tud azonosulni a cigány illetve magyar kultúrából, mennyiben érzi magát a cigány közösséghez tartozónak, vagy érezte-e valaha, hogy eltávolodott volna attól.

Az interjúkon kívül egy zárt kérdésekből álló sorban is szerepelt ez a kérdés az önjellemzésre vonatkozóan.

Az alanyok által kitöltött íven szerepelt egy 16 állításból álló sor, melynek két állítása fontos jelenleg a vizsgált téma kapcsán. A két állítást és a rájuk adható válaszokat a következő box mutatja.

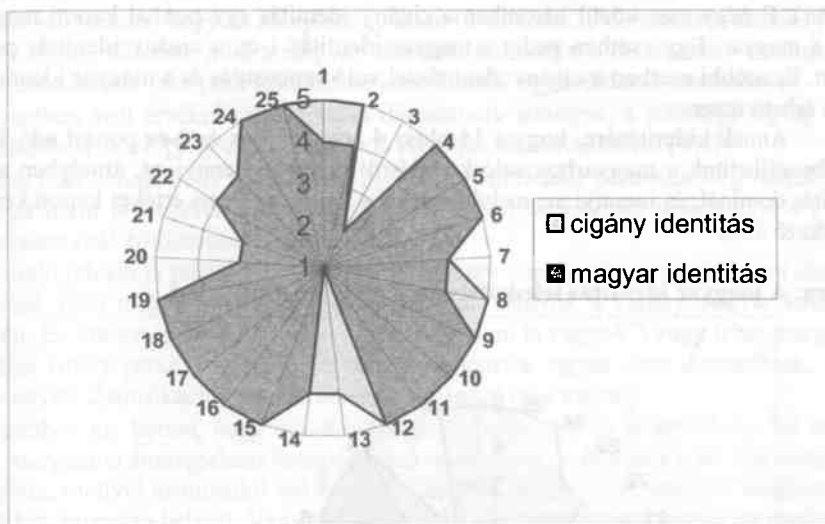
11. Saját etnikai csoportomhoz kötődöm.

12. A többségi társadalomhoz kötődöm.

5-teljesen egyetértek, 1-egyáltalán nem értek egyet, 3-nem tudom

A két kérdésre adott válasz alapján készítettem két ábrát a magyar és cigány identitásra vonatkozóan, azok egymáshoz való viszonyát szemléltetve. *Úgy gondolom, hogy ezen ábrák elemzése – a főbb csapásirányok kijelölése által – jó kiindulási alapot nyújt ahhoz, hogy ezt követően majd az interjúk segítségével megrajzoljam az interjúalanyok identitásmintáját.*

1. ábra: A cigány identitás lefedettsége a magyar identitás által⁴

⁴ Az ábrákon az egyes interjúalanyokat a kör szélén lévő számok jelölik 1-25-ig. Az egyes interjúalanyok két kérdésre adott válaszáinak pontszáma alapján az interjúalanyhoz tartozó vonalon vagy a világosszürke szín (cigány identitás) vagy a sötétebb szürke szín (magyar identitás) jelenik meg, vagy mindkettő attól függően, hogy hogyan alakultak a két válasza adott pontjai. Ha a magyar identitásra vonatkozó kérdésnél például az 5-öst, a cigányra vonatkozó kérdésnél 3-ast, akkor az első ábrán (mivel ez esetben a magyar az erősebb) a sötétebb szürke színezést kapott. Ha fordítva választott és a cigány kérdésnél magasabb pontot adott, akkor az első ábrán a világosszürke szín is előtűnik a sötétszürke alól az ő esetében.

Két ábrára azért van szükség, mert az egyik azt mutatja meg, hogy mennyiben fedi le a nemzeti a cigány identitást. Azaz az látható, hogy mely esetekben legalább akkora erősségű a nemzeti identitás, mint a cigány. A másik ábrán az látható, hogy a cigány identitás mennyiben fedi le a nemzetit, azaz mely esetekben kapott legalább ugyanannyi pontot a cigány identitás, mint a nemzeti identitás. A két ábra így együttesen értelmezhető (lásd a főszövegben).

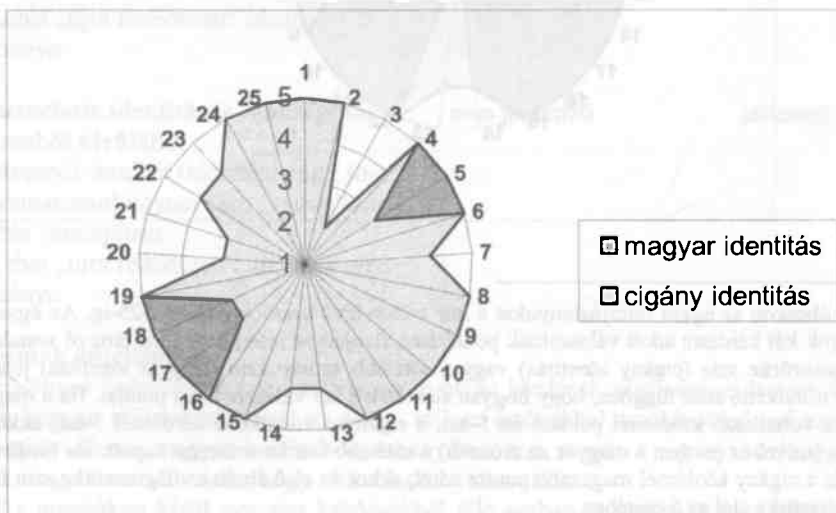
Az ábrán azt mutatom be, hogy a magyar identitás mely esetekben „fedi le” a cigányt és milyen erősségű. Jól látható, hogy 14 esetben az interjúalanyok maximálisan egyetértettek a magyar identitásra vonatkozó állítással. Ez nem jelenti azt, hogy a cigány identitásra vonatkozó állításnál szintén nem adhattak 5 pontot. Ennek kiderítése majd a két ábra együttes feladata lesz.

További hét esetben a magyar identitás sötétszürkéje alól ugyan nem bukkan elő a cigány identitást jelző világosabb szürke, de nem kapott sem egyik, sem másik maximális értéket. Ezekben az esetekben a magyar identitás legalább olyan magas pontot kapott az ötből, mint a cigány. Ezek közül a 20-as, 21-es és 3-as esetek figyelemre méltóak, hiszen ezek az alanyok vagy nem tudták magukat elhelyezni a magyar identitás mentén vagy pedig elutasították mindkettőt.

Négy esetben pedig jól láthatóan a cigány identitás bukkan elő, mely annak a jele, hogy ez magasabb pontot kapott a válaszadótól, mint a magyar identitás (5-ös cigány, 4-es magyar). E négy eset közül háromban a cigány identitás egy ponttal kapott magasabbat, mint a magyar. Egy esetben pedig a magyar identitás 1-et, a cigány identitás pedig 4-et kapott. Ez utóbbi esetben a cigány identitással való azonosulás és a magyar identitás elutasítása érhető tetten.

Annak kiderítésére, hogy a 14 plusz 4 (mert a 3-as és 2-es pontot adó 3 esetben nem beszélhetünk a magyarhoz való kötődésről) esetből mennyi az, amelyben a magyar identitás dominál, és mennyi az, melyben mind a kettő egyforma értéket kapott készült el a következő ábra.

2. ábra: A magyar identitás lefedettsége a cigány identitás által

Az előzőekben láttuk, hogy 18 esetben a magyar identitás legalább olyan magas pontértékkal rendelkezett, mint a cigány identitás. A 2. ábrából az látható, hogy a magyar identitás „sötétszürkéje” három esetben villan elő a világos színnel jelzett cigány identitás alól. Ezekben az esetekben azonban az látható, hogy a cigány identitás 3-as pontot kapott a

magyar identitás mellett. A 3-as szám választása azt jelöli, hogy a kérdezett nem tudta elhelyezni magát ebben a dimenzióban. A 18 esetből tehát *3-ban a magyar identitás dominanciája mellett a cigány közösséghez való tartozását nem tudta azonosítani az interjúalany*. Az is látható, hogy kizárólagosan a magyar identitás (cigány identitás nélkül) sehol sem érzékelhető.

Lényegében tehát *15 esetben érzékelhető a mindkét közösséghez egyenlő mértékben való tartozás*). Ebből 11 esetben a magyar identitás és a cigány identitás is maximálisan öt pontot kapott. A fennmaradó négy esetben az interjúalany 4-es pontot kapott a skálán.

A következő identitás minta rajzolható meg a fenti válaszok alapján tehát:

Lényegében 15 esetben (60%-ban) *kettős identításra* utaló jeleket lehet érzékelni a hazai interjúalanyok körében. Ezekben az esetekben mindkét identitás egyformán és elég erőteljesen van jelen.

Vannak jelei annak, hogy az alanyok egy része (3 fő, azaz 12%) számára *kicsivel fontosabb a cigány identitás* mint a magyar identitás. Ez utalhat a disszociatív stratégia felé való elmozdulásra (melynek kimutatása jelen kutatás egyik érdekes eredménye).

Egy esetben volt érzékelhető a tisztán disszociatív stratégia, a többségi tagság teljes elutasításával és a cigány csoporthoz való erőteljes identifikációval (4%).

Vannak jelei annak, hogy néhányan *a magyar identitásukat pontosan meg tudják határozni és azzal erőteljesen azonosulnak*, (3 fő, 12%) *de emellett nem tudják a cigány csoporthoz való kötődésüket beazonosítani*.

Arra utaló jeleket is találtam (2 esetben, 8%), hogy *sem egyik, sem másik nem dominál igazából*, nem tudják beazonosítani magukat az alanyok a cigány/magyar kategória mentén. Ez utalhat identitásválságra („nem tudom mi is vagyok”) vagy lehet marginális stratégia (mely során a nemzeti és etnikai dimenziók ugyan nem dominálnak, de az alany egyéb identifikációs pontok mentén határozza meg magát).

Egy esetben azt láttam, hogy *mindkét kategóriát elutasítja az interjúalany*. Ez szintén lehet marginális stratégiaként beazonosítani (sem egyik, sem másik), ha van olyan más kategória, mellyel azonosulni tud az illető, amelyet hangsúlyoz, amelyet megjelenít az előző két dimenzió helyett. Vagy utalhat szintén identitásválságra, abban az esetben, ha az egyén nem hangsúlyoz semmi egyéb olyan kategóriát, ami őt jellemezhetné.

Ezek után megvizsgálom, hogy *az interjúk által nyert anyag hogyan gazdagítja, árnyalja illetve egészíti ki a fenti leírást*. Megnézem, hogy az egyes identitástípusok hogyan jutnak kifejezésre illetve milyen mintázatok vannak a fő típusokon belül.

A kettős identitás megjelenési formái az interjúkban

Az önmagukat mindkét kultúrához, mindkét csoporthoz tartozók vegyes csoportot alkotnak nemüket, életkorukat, foglalkozásukat, a különböző cigány csoporthoz való tartozásukat tekintve. Vannak közöttük olyanok, akik esetében a kettős identitás a cigány identitás „újra felfedezésének” eredményeképpen alakult ki (lásd később).

Az interjúk segítségével nyert anyag azt mutatja, hogy *két fő altípust* lehet elkülöníteni a kettős identitáson belül az önjellemzést figyelembe véve.

Az egyiket úgy lehetne elnevezni (az egyik interjúalanyt idézve) hogy „az együtt élés”- stratégiája. Erre a stratégiára az jellemző, hogy az ide tartozó alanyok teljesen természetesen dologként könyvelik el, hogy ők „magyarok és ezen belül cigány származásúak”:

„Magyarországon vagyunk, akkor itt mindenki magyar állampolgár, és ezen

belül le lehet osztani, hogy ki milyen származású.” (Zs. V. 30 éves oláh cigány férfi, művész)

„Én elsősorban magyar állampolgár vagyok és cigány vagyok, – hangsúlyoznám a cigányságot is.” (B. O. 56 éves romungró férfi, cigányügyi aktivista)

„A világ legtermészetesebb módján kezelem azt, hogy én roma vagyok, a világ legtermészetesebb módján kezelem azt, hogy magyar vagyok, mert én elsősorban magyar állampolgár vagyok. Ezt így szoktam mindig fogalmazni: magyar állampolgár vagyok, és ehhez hozzájárul, hogy cigány származású.” (D. Sz. 62 éves oláh cigány férfi, művész)

„Én boldog vagyok, ha cigányok között vagyok. Én boldog vagyok ha a családom között vagyok, én boldog vagyok, ha a magyarok között vagyok, boldog vagyok, ha a zsidók között vagyok. Nem érzem a deffektusokat.” (Gy. N. 56 éves oláh cigány férfi, cigányügyi aktivista)

Önmaguk jellemzése közben mind a magyar, mind a cigány csoportról beszélve kifejezésre juttatták mindkét csoport felé való elkötelezettségüket – „mi magyarok” illetve „mi cigányok” ezt így vagy úgy tesszük, gondoljuk – formájában.

Ezen interjúalanyokra az is jellemző, hogy a cigányok és magyarok közös „sors-élményeit” különösen fontosnak tartják és erre többször utalnak. A magyarokról és cigányokról való „elméledésük” során jellemző rájuk az olyan kifejezések használata mint például „tudomásul kell venni, hogy együtt élünk”, „tudomásul kell venni, hogy együtt dolgozunk”, „ez így természetes, kár is lenne ellene tenni valamit”:

„Ha egyszer is elfelejtetted, hogy cigány vagy, mindig akad egy gádzsó aki figyelmeztet rá. Na most ez egy olyan szabály, amelyet tudomásul kell venni. De ez még nem jelent feltétlenül konfrontációt, vagy szegregálódást, vagy elkülönülést azoktól akikkel együtt élünk és együtt dolgozunk, és együtt teszünk valamit ezért a nem tudom én miért. Ez az alaptörvény, amit egy leendő roma értelmiségnek fel kell ismerni. Másik parancs, hogyha többségi társadalomban élsz, meg kell tanulni, tudomásul kell venni, mert nem élhetsz más országban. Egy nyelven kommunikálunk, egy ország határon belül élünk, egy választó polgárok vagyunk, szóval... ezek ráadásul éppen a vegyes házasságok révén tűnnek elfele.” (B. O. 56 éves romungró férfi, cigányügyi aktivista)

A másik altípust úgy lehetne elnevezni, hogy *a cigány származás egyfajta pluszként, ajándékként kezelésének stratégiája*. Ezen interjúalanyok szintén a kettős identitás modelljével jellemezhetőek, de az előző csoporttól elkülöníti őket az, hogy erőteljes érzelmi töltettel beszélnek cigány identitásukról. Cigány mivoltuk hangsúlyozásakor az arra való büszkeség, az azzal való nagyfokú azonosulás verbális kifejezése dominál:

„Én cigány vagyok teljes mértékben, ízig-vérig, bár külsőleg nem is úgy látszom, – tényleg nem ez a tipikus barna vagy fekete haj, ami a köztudatban van –, de belülről ízig-vérig az vagyok.” (J. B. 28 éves romungró/oláh cigány férfi, művész)

„Mert olyan emlékek fűznek oda engem, szóval amikor én vissza

„bűdösödöm” – idézőjelbe –, én mindig abba a környezetbe bűdösödtem vissza a nagyszülőkhöz. Én hallok a hangjukat, tudom a nagyapám hogyan horkol, a nagymamámnak azt az áldott jó meleg kezét, amikor meg-simogatott, amikor beteg voltam, akkor hogy ápolt. Ezek, ezek kitörölhetetlenek az emberből.” (D. Sz. 62 éves oláh cigány férfi, művész)

Ezek az interjúalanyok cigány identitásuk jellemzésénél gyakran hangsúlyozták azt, hogy ez „megfoghatatlan”, „ez egy érzés”, egyfajta „cigány érzés” – tehát kifejezésre jutatták cigányságuk, cigány identitásuk erőteljes érzelmi oldalát:

„De hogy ez egy olyan dolog tudja, azt szoktam mondani, hogy mihelyest megfogja az ember, elrepül. A cigány, az attól cigány, hogy nem lehet megfogni... ezt az identitást. Ez a legpontosabb megfogalmazása ennek az identitásnak. Mert..., mert ez olyan mint egy... mint egy... hogy is mondják ezt az irodalomban? Hát amikor azt mondják, hogy „lepkeszárnyakon szállt” Egyrészt szimbólum, szimbóluma a... a szabadság szimbóluma, vagy az elnyomatottságnak, kirekesztettségnek a szimbóluma...” (A. H. 40 éves oláh cigány férfi, cigányügyi aktivista)

...és amikor az ember meghall egy szép cigány dalt, akkor megdobban a szíve, akkor olyan jól érzi magát.” (Á. K. 47 éves romungró nő, óvodapedagógus)

Ezek az interjúalanyok cigányságukat, cigány identitásukat egyfajta pluszként (utalva arra, hogy a magyar mellett ők még cigányok is) ajándékként írták le:

„De ez nem csak ebben nyilvánul meg, hanem ez elsősorban azt az érzést, amit nem lehet körülírni ami folyamatosan végig kíséri az embert, hogy tudja azt, hogy élek a magyar társadalomban, ismerem a magyar kultúrát, de azért még ugyanolyan fontos az én saját roma kultúrámm. Ez az érzés, hogy oda tartozom és az nekem fontos, hogy azt mások is ismerjék, amit én tudok arról, mert az nekem egy plusz, az valami több.” (K. K. 42 éves romungró nő, tanár)

„Tehát ez nem egy másság negatív értelemben, hanem egy olyan érték, amit én nem tudok kifejezni. Tehát lehet, hogy más sokkal jobban ki tudja fejezni, de én nem.” (Á. O. 30 éves romungró nő, cigányügyi köztisztviselő)

„Magyar vagyok, mert végül is itt születtem, ez az országom, amikor meghallom a magyar Himnuszt, azért nekem is összeborsózik a hátam, persze nekem is megvannak az ilyen érzéseim, de azért nekem még van mellette más, mint egy magyarnak, akinek csak ez van. Szóval ilyen szempontból előnyösebb vagyok. Ismerem a saját kultúrámat, ismerem a magyar kultúrát. Hát ilyen szempontból többet tudok, mint ők [a magyarok].” (R. R. 22 éves romungró férfi, egyetemi hallgató)

Az ebbe a csoportba tartozó interjúalanyoknak az is közös vonása, hogy cigány identitásukat az „érzelmek, és érzések szintjén” lokalizálják, miközben arról számolnak be, hogy mentalitásukban inkább „magyarok”:

„Érzéseket. És azt hiszem inkább ilyen érzések szintjén van. Van bennem olyan úgymond, ...hát hogy ez a cigányos élet. Szóval, hogy érzelmileg. Mert gondolkodásilag szerintem teljesen nem cigányosként.” (M. K. 42

éves, oláh cigány nő, szociális munkás)

A disszociativitás megjelenése az interjúkban

Láttuk korábban, hogy tisztán disszociatívként leírható stratégia csak egy interjúalany esetében fordult elő. A többi három esetben a többségi társadalomhoz való tartozás érzése majdnem annyira dominált, mint a cigány csoporthoz való kötődés.

A halványan disszociativitást mutató emberek a Romaversitas tagjai voltak, ahol valószínűleg bátorítást kaptak/kapnak arra vonatkozóan, hogy bátran álljanak ki cigányságuk mellett. Cigány fiatalok között vannak, cigányokkal kapcsolatos programokban, beszélgetésekben vesznek részt. Ez a közeg erőteljesen hathat abba az irányba, hogy valaki büszkén vállalja származását.

Egy szociális munkásként dolgozó hölgy sorolható a tisztán disszociatív identitásként leírható kategóriába a két kérdésre adott válasza alapján. Romungró és nem cigány szülőktől származik. A rasszjegyeket erőteljesen hordozza és ő maga is úgy véli, hogy „rajta látszik, hogy cigány” Életútját egyfajta állandó bizonyítási vágy vezérli, több diplomája van (melyeket már házassága alatt szerzett) és jelenleg vezető pozícióban dolgozik. Elmondása szerint „nagyon mélyről” indult. Első férje félig cigány volt, akitől két gyermeke született, majd 10 év házasság után elváltak. Egy vidéki nagyvárosban lakik azóta. Jelenleg nem cigány élettársa van, aki szintén magas beosztásban dolgozik. Gyermekei főiskolára járnak. Életútjából, illetve elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy meg akar felelni egy általa felállított mércének és büszke arra, hogy ő cigányként „mélyről magasra jutott” Identitásáról így gondolkodik:

„Hát én azt mondanám, hogy én mint cigány ember ilyen homokvárat építék a tengerpart szélén. És bízok benne, hogy a hullámok előbb-utóbb megváltoznak.

De miért homokvárat? Miért a tengerparton?

Hát mert az szabadság a tengerparton, végtelen. A homokvár az meg, az egy ilyen meglehet fogni, de azt úgy is a hullámok elmoszák. De újra lehet mindig építeni.” (G. R. 40 éves romungró nő, szociális munkás)

Az interjú során azt is megfogalmazta, hogy mint tanult ember sok mindent lát már a világból, de ez nem teszi boldogabbá. Egyfajta nosztalgikus vágyként megfogalmazódik benne az is, hogy mi lett volna, ha nem viszi ilyen sokra, és megmarad az övéi között. *Az interjú alapján én inkább gondolnám azt, hogy se ide, se oda nem tartozik, tehát, hogy egyfajta marginális stratégia vagy identitás-válság jellemezhető.*

A többségi társadalomhoz való erőteljes tartozás és a cigánysághoz való kötődés mértékének beazonosítási nehézségei

Ez a mintázat szintén nehezen írható le, hiszen összesen csak három esetben fordult elő. Az interjúalanyok közül kettő nem tagadta cigány származását. Egyikük büszkén utalt arra, az interjú során, hogy apja nagyon nagy tiszteletnek örvendő ismert zenész, egyfajta vajda volt, akit mind a magyarok, mind a cigányok elfogadtak, becsülték. A másik szintén arról számolt be, hogy bár integráltak voltak, a cigányok is elfogadták és megbecsülték családját. Érdekes volt, hogy mindkettő megfogalmazta ugyanakkor, hogy ő nem cigány, hanem roma, azaz kiemelkedett a cigányok közül, bár cigány származású. A cigány csoporton belül ugyanis megkülönböztették a cigányokat és a romáktól:

„Én magam romának mondom, és elmondom miért. Azért, mert az utóbbi 5-6, 10 évben átértékelődött ennek a szónak, ennek a kifejezésnek az értelmezése. Ezelőtt 10 évvel, 5-10 évvel cigány volt mindenki, ma viszont lett egy – csúnyát mondok – szegregáció a romák és a cigányok között. Ezt hozta a társadalmi élet, előkerültek a roma kérdések egyre jobban, – csatlakozunk Unióhoz. Rengeteg pénz bejött, kialakult egy roma társadalom és megmaradt egy cigány társadalom. Ez az én véleményem – hangsúlyozom. A roma szó – az apámat idézve – a roma mindig azt mondja, hogy valahol egy tiszteletet parancsoló kifejezés. Mert nézd meg a mindennapi használatban: roma értelmiségi.” (É. P. 43 éves beás cigány nő, cigányügyi köztisztviselő)

„Én is megkülönböztetem. Én magam azt mondom, hogy a roma társadalom egy büszke, egy törekvő, egy identitástudatot megőrző, egy hagyományt megőrző társadalmi réteg. A cigány, aki mindenkit kihasználva sajnos marad egy értelmi színvonalon – így fejezem inkább ki – és mindig csak másoktól várva a segítséget.” (P. P. 40 éves beás cigány nő, tanár)

E két interjúalany esetében tehát azért ütközhetett nehézségbe a cigány csoporttal való azonosulás, mert ők nem tudtak azonosulni a cigányokkal, a romákkal viszont igen. Mindkettőnél megfigyelhető volt az, hogy magukat egyfajta „zászlóvivő”, példakép szerepben látták a cigány fiatalok számára.

Esetükben tehát elmondható, hogy az interjúk során nyert anyag annyiban árnyalja, pontosítja a zárt kérdésre adott válaszokból nyert eredményeket, hogy őket inkább a *kettős identitású alanyok közé lehetne sorolni* a fent bemutatottak fényében.

Egy olyan esettel találkoztam még, melyben az interjúalany szintén nem tudta meghatározni a cigány csoporthoz való kötődésének mértékét. A vele készített interjú azt mutatja, hogy ő nem tudja valóban elhelyezni magát cigányként, számára nem egyértelmű, hogy cigány lenne. Romungró és magyar szülőktől származik, vezető pozíciót tölt be. Az interjú során megfogalmazza, hogy „*órá ráhúzták, hogy a cigány Kati*”, ami ellen ő végül is nem tiltakozik, de azt nem szereti, ha bizonyos esetekben politikusok ezzel visszaélve őt mutatják fel, mint egy „*díszpintyet*”, akivel lehet büszkélkedni, hogy „*van nekünk cigány származású iskolaigazgatónk*”

Az ő esetében a vele készült interjú sem ad igazán útmutatást. A cigányságára vonatkozó kérdéseket sok esetben kikerülte az interjú során, vagy elterelte adott pontnál a beszélgetést. Ő maga magát az interjú során sem tudta a cigány dimenzió mellett elhelyezni és azt javasolta, hogy „*azt, hogy ő mi, inkább a környezetében élőkől kellene megkérdezni*” Az egyik lánya kapcsán, aki cigány származású fiúhoz ment feleségül, azt mesélte el, hogy a lányának most meg kell tanulnia olyan szokások, erkölcs szerint élnie, amelyek nem ismert a családjában:

„*Ő [a lányára utal] egyszer le is írta nekem egy interjúban, hogy ilyen tudathasadásos élete van, mert élt 20 éves koráig egy ilyen életformában, és 20 éves kora után egy teljesen más – saját szavával mondja, más kultúrát kellett, más törvényeket és más belső szabályokat kellett elsajátítania, mindamellett, hogy már most otthon laknak és nevelik a két nagy gyereket, mégis itt azért sokszor élesebben hatnak rá a nem – most nagy szavakat mondok – nem az én elvárásaim, nem az, ahogy mi az apjával ne-*

vettük őt, hanem a másik oldal.

Ami a másik oldal – most úgy beszélek, mint ha azt se tudnám, hogy mi az, hogy cigány ember, vagy nem cigány ember!

De más értékrendek vannak, és neki ehhez alkalmazkodnia kellett.” (M. N. 57 éves romungró nő, tanár)

Marginalitás vagy identitás-válság?

Ezekben az esetekben meg kell állapítani, hogy vajon az interjú mennyiben tud segítséget adni az alany elhelyezésére a marginalitás kontra identitás-válság dimenzióiban.

Két esetben azt láttam korábban, hogy a többségi és az etnikai dimenzió mentén sem tudja magát az interjúalany beazonosítani. A két interjúalany életében az a közös pont, hogy mindketten állami gondozásban nőttek fel (az egyikük nem cigány nevelőszülőkkal, a másikuk intézetben). Mindketten romungro/magyar szülőktől származtak. Az állami gondozottság önmagában egyértelműen nem oka a cigány identitással való szakításnak, hiszen három másik esetben azt láttam, hogy állami gondozott múlttal kettős identitás jellemezte az interjúalanyokat. Talán a vegyes házasságból való származás és az állami gondozott múlt együttesen hathat abba az irányba, hogy az interjúalany nem azonosul teljesen cigány származásával. Másrészt az is közös pont a két esetben, hogy szüleik válása után (apjuk volt nem cigány) kerültek állami gondozásba, és addig jólétben éltek nem cigányokkal körülvéve. Elmondásuk alapján teljesen izolálódtak a cigányoktól gyermekkorukban, féltek, tartottak tőlük. Férjük nem cigány volt, származási családjukkal kapcsolatuk megszakadt. Mindkettő életének egy szakaszában „eszmélt rá”, hogy cigány (erről az „újra felfedezett” identitásról később írok részletesen). Amikor megkérdeztem tőlük, hogy hogyan határoznák meg magukat, akkor hezitáltak, nem tudtak válaszolni a kérdésre. Egyikük sem mondta, hogy ő cigány lenne „teljes mértékben”, hiszen „nem éltek benne a közösségben”, teljesen másképp nevelkedtek. Az egyikük így fogalmazta ezt meg:

„Te most mit mondanál magadról, mi vagy? Hogyan határoznád meg magad?

Húha! Ez nagyon nehéz. Borzasztó nehéz az én esetemben, mert hogy nem úgy szocializálódtam. Most az egy másik dolog, hogy az eszemmel ugye felfogom, hogy igen, az én anyám cigány volt. Igen, én rajtam is látszik. Igen, engem nagyon érdekel, hogy mitől cigány a cigány, de bizonyos esetekben nem tudom átérezni a cigányságnak a létét, tehát belülről. És az volt nekem iszonyatos probléma, és borzasztó nehéz volt, és mai napig is vannak esetek, de első ízben iszonyatos dolog megszokni. Nem lehet megszokni. Megszokni nem, inkább elviselem most már.” (Á. K. 47 éves romungró nő, óvodapedagógus)

Úgy tűnik, hogy a hangsúly esetükben a cigány származás elviselésén, tudomásuk vételén van. A velük készített interjúk alapján azt gondolom, *hogy inkább magyarságukkal azonosulnak*. Cigányságukat ugyan nem utasítják el (több alkalomról is beszámolnak életükben, amikor cigányok „felismerték bennük a cigány vért”), de azzal nem tudnak maradtalanul azonosulni. Összességében tehát *kissé az identitás-válság jeleit mutatják*.

Egy esetben találkoztam a zárt kérdések szintjén a mindkét csoporthoz való kötődés hiányával egy olyan hölgy esetén, aki magas, vezető pozícióban van, mely pozíció egyértelműen „cigány ügyekhez” kapcsolódik. Élettörténetéből az bontakozik ki, hogy

mindig küzdött cigány mivoltjával, mindig többet és többet akart elérni, a többségi társadalomhoz tartozni. Ugyanakkor azt is érezte, hogy a „nem cigány többségű társadalom” soha nem fogja befogadni, bármit is tesz le az asztalra. Azért is ment hozzá egy jómódú, jogász szülői családból kikerült nem cigány férfihoz, hogy megmutassa, már ő maga sem igazi cigány. Később elvált tőle, annak alkoholizmusa miatt, felköltözött a fővárosba, ahol albérletben lakik és lányát egyedül neveli. Így mesél arról, hogy hogyan is látja saját helyzetét:

„Mi [cigány származású értelmiség] ott egy ilyen légtérben vagyunk. Tehát valójában nem tartozunk a nem romákhoz, aztán a romáktól meg már elszakadtunk.

Ez egy nagyon rosszOda már nem fogunk soha visszamenni, mert azt már rég túlnőttük. Itt, ez a másik réteg meg nem fog minket soha befogadni valójában. Tehát hiába lesz 66 diplomám, hiába fogok letenni, akkor is valahogy szoktuk úgy mondani, hogy a „c” betű mindig ott lesz. Én ezt érzem folyamatosan. Lehet hogy a rossz tapasztalatok, amiket magammal hoztam gyerekkoromból, ...de én ezt érzem, úgy a magánéletemben, mint a szakmai életemben. ...Ez azért ott van.” (Z. M. 45 éves romungó nő, cigányügyi köztisztviselő)

A vele készített interjú alapján úgy látom, hogy ő tényleg úgy érzi, hogy se ide, se oda nem tartozik. *Egyfajta identitás-válság jellemzi életének jelenlegi szakaszában.*

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az interjúk leginkább megerősítették, néhány esetben pontosították a zárt kérdésre adott válaszok eredményeit.

Így a következő – az interjúalanyok önjellemzésére épülő – identitásmintázat vázolható fel:

Az esetek nagy többségében az interjúalanyok önjellemzését a kettős identitás vállalása, a cigánysághoz és a magyarsághoz való erős kötődés jellemzi (17 eset).

Vannak arra utaló jelek, hogy néhány interjúalany életében a cigány identitás dominálhat, fontosabbá válhat, mint a többségi társadalomhoz való tartozás (3 esetben). Ez főleg a fiatalabb korosztályt jellemzi, akik még tanulnak, vagy pályájuk elején vannak. Cigányságukhoz való erős kötődésüket segíti az identitás felvállalását támogató (cigány származású értelmiségieket tömörítő) közösség, csoport életében való szerves részvételük.

Vannak arra utaló jelek is, hogy néhány esetben az interjúalanyok bizonytalanok cigány származásuk tudatos megélésében, azt inkább valamiféle tényként rögzítik, de azzal azonosulni nem igazán tudnak. Ezek az esetek hordozzák az asszimiláció (illetve az utáni vágyakozás) és az identitás-válság jeleit is (5 esetben).

Az identitás elrejtésének és felfedésének kérdése

Az interjúk során összegyűjtött anyag is azt mutatja, hogy esetenként lehet előnyös és hátrányos is cigánynak lenni. Vannak szituációk, amikor az ember inkább nem hozakodik ezzel elő és vannak olyan szituációk, amikor ez fontossá válik. Lényegében, ahogyan az egyik interjúalany megfogalmazta ez (az identitás) egy fegyver. Igaznak tűnik Hancock megállapítása, miszerint szituációfüggő az, hogy valaki éppen elrejtí vagy éppen eltűlozza etnikai identitását. (Az már egy másik kérdés, hogy adott esetben az elrejtés vagy felmutatás csak a környezetnek szól-e vagy sem.) Silvermann kutatásai arra mutatnak rá, hogy a „kaméleon-magatartás” még nem jelenti azt, hogy az illető leszámolt volna etnikai önazo-

nosságával. *Az interjúalanyok körében is inkább ez erősödik meg: nem kevésbé cigányok akkor sem, ha éppen cigányságuk nem fontos adott szituációban.* A környezet, a helyzet hathat adott esetben ilyen visszatartó erővel.

Az interjúalanyok fele számolt be arról, hogy rajta biztosan látszik, hogy ő cigány a rasszjegyei miatt, emiatt ezt nem tudja rejtegetni, még akkor sem, ha akarná. Ennek ellenére az összes interjúalany életében voltak olyan szituációk, amelyekben nem cigánynak gondolták. Az ilyen esetekben azonban, ha valamilyen úton-módon mégis szóba került etnikai hovatartozásuk, nem titkolták azt.

Néhány interjúalany arról számolt be, hogy ha nem gondolják cigánynak és mégis kiderül, hogy azok, a környezetük hitetlenkedik:

És akkor, amikor megmondtam, hogy cigány vagyok, akkor azt mondták – mert én megmondtam, hogy nem vagyok én görög, meg olasz – „cigány vagyok” „Jaj, de jó humorom van” – mondták. Mondom „én nem humorizálok, tényleg az vagyok” Tehát nem akarták elhinni, mert ugye az ő fejükben az volt, hogy a cigányok ilyenek meg olyanok, és én nyilván nem lehetek az.” (Á. K. 47 éves romungró nő, óvodapedagógus)

Tehát a cigányokról szóló olyan elképzelések és sztereotípiák miatt, hogy ők nem lehetnek tanult emberek, nem élhetnek csak egy bizonyos életformát, *a nem cigány környezet nem akarja észrevenni és elfogadni a cigányok sikereit.* Az egyik interjúalany számolt be arról, hogy a nem cigányok szemében ő és a családja mint nem cigány van számon tartva, hiszen nem élnek „olyan életformát, mint a cigányok” A nem cigányok fejében tehát esetenként összekapcsolódik a cigányság egy sajátos életformával, szegénységi szubkultúrával.

Úgy tűnik, hogy *működik nálunk egyfajta hallgatólagos feltételezés* a cigányok között, arra vonatkozóan, hogy a nem cigányok biztosan tudják, hogy ők cigányok. Történnnek olyan esetek, hogy mégis kiderül: korábban a környezetük nem tudta, hogy cigány származásúak. Erre akkor kerül sor általában, ha valaki elkezd szidni a cigányokat. Az interjúalanyok arról számoltak be, hogy az ilyen esetekben, mindig elmondják, hogy ők is az adott etnikumhoz tartoznak:

„Volt valaha olyan szituáció, amikor nem jöttek rá, hogy te cigány vagy?

Aha. Volt ilyen, de nem jellemző.

És ez milyen volt ez a helyzet?

Ez a helyzet? Hát tragikus. Tragikus, mert akkor elkezdtek szapulni a cigányokat, meg a nem tudom mit, és akkor mondtam, hogy én is az vagyok, és hogy van ennek ellenkezője is, és nem lehet általánosítani, és kritizálni.”

(G. R. 40 éves romungró nő, szociális munkás)

Az interjúalanyok másik fele úgy vélte, hogy rajta nem látszik, hogy cigány. Ezek az interjúalanyok – az előző csoporthoz hasonlóan - vegyesen kerültek ki a különböző cigány csoportokból, illetve voltak közöttük magyar-cigány származásúak is. Néhányan közülük – elsősorban fiatal fiúk – utaltak arra, hogy ha látszik is ez rajtuk, ezeket a jegyeket időnként fel lehet használni arra, hogy más néphez tartozónak állítsák be magukat. Elmondták, hogy időnként heccből másnak adják ki magukat, tehát rasszjegyeiket arra használják, hogy mint mexikói, vagy olasz, görög jelenjenek meg. Ezek az alkalmak első-

sorban lányokkal való ismerkedéshez kötődtek, de azt is sietve hozzátették interjúalanya-
im, hogy egy mélyebb kapcsolatban eredeti származásuk gyorsan elmondják, mert nem
szeretnének kínos szituációkba bonyolódni később.

*A második csoportba tartozó többi interjúalany munkája során „használja” időn-
ként cigány származását. Számukra az, hogy cigányok, egy magán jellegű információ, amit
szituációtól függően vagy elmondanak, vagy sem. Erre azért van lehetőségük, mert nem
gondolják, hogy bármilyen vonásuk miatt beazonosíthatóak lennének. Esetenként olyan
„fegyverként” használják cigány származásukat, ami egy jó ügy érdekében bevethető. Az
egyik alany, egy volt tanárnő így nyilatkozott a kérdésről:*

„Amikor a Don Bosco-ba mentem dolgozni, ott kellett, hogy tudják, ci-
gány vagyok. A gyerekeknek is kellett, hogy tudják, hogy Piroska néni
cigány. Ott kellett az, hogy beszéljünk a cigányságról, ott kellett az,
hogy beszéljünk mentális problémákról, ott kellett az, hogy „hú Éva
nénit tényleg megkérdezték, hogy cigány, hát hogy néz ki Éva néni”,
„juj de jól nézz ki, vagy juj de csinos ez a cucc, vagy veszkócsizma van
Éva nénin” – de mégis kellett egy zászló. És ez Éva néni volt a gyere-
keknek.”

(É. P. 43 éves beás cigány nő, cigányügyi köztisztviselő)

Egy másik tanárnő, iskolaigazgató is úgy gondolja, hogy a cigánygyerekek illetve
szülők előtt hitelesebb, ha „elárulja”, hogy ő maga is cigány származású:

„Van itt egy cigánytelep nem messze tőlünk, és azt mondom, „hát az eg-
resiektől [a telep neve] ezt igazán nem vártam volna” Vagy a munka-
társaim azt mondják, „hú Marika néni mennyire boldog lesz, hogy fog
neki örülni, hogy milyen szépen tudad, ügyes voltál.” Vagy éppen elő-
fordul itt is, – mert gyerekek vannak –, „azért ez ne jusson Marika néni
fülébe, mert nagyon szomorú lesz” Ezek ilyen belső stratégiák – a gye-
rekek kezelésére is akár” (M. N. 57 éves romungró nő, tanár)

Az egyik oláh cigány/magyar nő, egy szociális munkás is hasznosnak tartja, hogy
cigány származású, mert így könnyebben tud boldogulni cigány klienseivel. A következő
érdekes esetet mesélte el:

„Ez nagyon érdekes volt, mert ...volt egy cigány kliens, egy ilyen kis
töpörödött öregasszony, és akkor lakást szeretett volna tőlem, és mond-
tam, hogy ez az, amit én most itt sajnos így csipőből nem. És akkor
mondta cigányul a lányának, hogy „gyere már innen lányom, nem látod,
hogy bolond ez a magyar asszony?” És akkor lemagyarasszonyoztak. És
délután kimentem hozzájuk családlátogatni, és köszöntem nekik cigá-
nyul, meg hogy „mit főzöl?”, és meglepődött, és nézett így rám.”

(M. K. 42 éves oláh cigány/magyar nő, szociális munkás)

A mintába került művészek példája azt is mutatja, hogy fel lehet használni az ér-
vényesüléshez, előre jutáshoz ezt az „információt”. Esetenként ezzel lehet boldogulni:

...igazából ki is használnám. Miért ne? Ha lehetőségem van rá, akkor
miért ne. Tehát azt gondolom, hogy ha egy filmhez, vagy egy reklám-
hanghoz egy cigány hangot keresnek, vagy ilyen érces hangot keresnek,
te én cigány vagyok, egéssz véletlenül. Kell az én hangom? Kell. Jó. Mi-
ért ne? Tehát, ha valakinek erre van szüksége, hogy egy cigány embert,

– és nem úgy fogom föl, hogy pozitív diszkrimináció, csak azért adják ide, mert én cigány vagyok, hanem azt gondolom, hogy ha ők cigány embert akarnak foglalkoztatni, azért megyek oda, mert én cigány vagyok, és ha akarnak velem dolgozni, dolgozzanak, ha nem, kezit csókolom.” (J. B. 28 éves romungró/oláh cigány férfi, művész)

Úgy tűnik, hogy esetenként *a fiatal generáció szeretne cigányként és értelmiségiként boldogulni. Az idősebbek (az államszocializmus éveiben pályájukat megkezdők) inkább értelmiségiként és melleleg cigányként szeretnék sikereket elérni.* Értve ez alatt azt, hogy az idősebbek többször reflektálnak arra, hogy a szocializmus idején fel kellett mutatni néhány cigány értelmiségit és sokan azért tudtak boldogulni, mert cigányok és nem elsősorban azért, mert tehetségesek. Az egyik aktivista így számol be erről:

„Sokan azt hitték, hogy azért, látványos gyors feljutásom volt, mert egy konjunkturális helyzet lehetett a politikában és engedtek előre. Én nem hiszek ebben...tehát nekem volt arról példám, hogy ne lihegjem túl a cigányságomat, és semmi olyan előnybe ne keveredjek, amiért meggyanúsíthatnak.” (B. O. 56 éves romungró férfi, cigányügyi aktivista)

Manapság is előfordul, hogy *a politika, a politikusok a sikeres cigány embereket szeretnék felhasználni saját céljaikra.* Az interjúalanyok óvakodnak ettől és nem szeretnék (és soha nem is szerettek állításuk szerint) ilyen „díszpinty” szerepben feltűnni:

„Brüsszelbe elvitt egy csoport, marhára jól éreztem magam, de mégis azt mondtam nekik, mit keresek én itt. S akkor eszembe jutott az a tény, hogy én vagyok itt a díszpintyecske, hogy ugyan mutassuk már meg, hogy milyen értékes cigány emberünk van nekünk. És akkor felálltam és azt mondtam, köszönöm szépen, ...itt egy nagy dögnehéz munkát a nyakamba sóznak, én felelősséggel elvégzem, és úgy érzem, hogy eszközként vagyok felhasználva. És ezt elmondtam.” (M. N. 57 éves romungró nő, tanár)

Érdekes, hogy nem *találtam különbséget a cigány identitás elrejtésének-felfedésének tekintetében a politikusok/aktivisták/cigányügyi tisztviselők, illetve a diplomával rendelkező csoport tagjai között.* Mindenki beszámolt olyan esetről, amikor nem cigánynak nézték, és azok között is, akik azt mondták, hogy rajtuk nem látszik, hogy cigányok, vegyesen voltak a különféle interjúalanyok. Nyilvánvaló, hogy amikor a politikus/aktivista/cigányügyi köztisztviselő csoport tagja a cigányokat képviseli bizonyos ügyekben, akkor abban a szituációban egyértelműbb, hogy ő is cigány (bár olyan alanyok is voltak, akik arról számoltak be, hogy még ilyen alkalmakkor sem egyértelmű, így ők bele szokták foglalni valamilyen módon a felszólalásukba ezt az információt a hitelesség kedvéért).

Az „újra felfedezett” identitás

Az interjúalanyokkal folytatott beszélgetések elemzésének eredményeképp az „újra felfedezett” identitás igen különböző aleleteit lehet megállapítani (összességében 12 interjúalany esetén fordult elő). Lényegében négy különböző formája van a vizsgált jelenségnek.

Az első altípust úgy lehetne hívni, hogy *a cigány származás időnkénti megtagadásának majd újra felfedezésének* típusa.

Ennek az a jellegzetessége, hogy az adott illető tudatában van cigány származásá-

nak gyermekkorától kezdve, de beszámol életének olyan periódusairól, melyek során ezt tagadja, „nem szeretne cigány lenni”, illetve mindent megtesz annak érdekében hogy nem cigány környezete őt magát is nem cigányként fogadja el. Máskor éppen ellenkezőleg, a cigánysághoz való erős kötődés jellemzi. Ezt az altípust nagyfokú ambivalencia jellemzi cigányságával, annak vállalásával kapcsolatosan, mely bizonytalankodás életében hosszabb távon is jellemző lehet (ennélfogva *tartós identitás válsággal is párosulhat*).

A második altípus *a rasszjegyek megléte miatti, külső hatásra történő identitásválalás*.

Az illető számára gyermekkorában nem tudatosul cigány származása. Nem tartja számon cigány származását. Életének egy szakaszában azonban valaki „figyelmezteti” erre. A külső környezet hatására tehát „problémává avatódik” cigánysága, vagy legalábbis olyan „dologgá válik”, amire az illetőnek reflektálnia kell, ki kell alakítania egyfajta „viszonyulást” vele kapcsolatban. Több alany (főképp az állami gondoskodásból kikerültek) számolt be arról, hogy fiatal felnőttkorában szembesül a többségi társadalom cigánysággal kapcsolatos elképzeléseivel azon keresztül, ahogyan hozzá, mint *cigányhoz* kezdtek viszonyulni. Lényegében az otthonból, vagy a gondoskodás egyéb formáiból kikerülve ezek az emberek azt látták, hogy a nem cigányok őket másképp kezelték. Ezeknek az embereknek aztán több éven keresztül kellett munkálkodniuk azon, hogy megbarátkozzanak ismét önmagukkal, hogy megbarátkozzanak cigány származásukkal. A következő interjúrészlet segítségével igyekszem plasztikusabbá tenni a fentebb leírtakat:

Ott az intézetben, az, hogy Te roma származású vagy, hogy emlékszel rá, amikor ez kialakult, vagy megtudtad?

Az intézet az egy burok, nem volt külső hatás, nem is voltunk cigányok ott bent.

Miért nem?

Nem volt téma.

Tehát ott nem is „tűnt fel”?

Nem, nem. Nem is éreztük a bőrünkön. Nem éreztük.

És akkor hogyan szembesültél vele?

Hát úgy szembesültem azzal, hogy én cigány vagyok, hogy feljöttem Pestre, és valahogy másképpen néztek rám. Nem ilyen daliás voltam, nem öltöztem akkor, hanem hagyományos kis tréningruha, érted, a boltban néztek. Nem értettem.

És akkor?

Keresztapámmal [nem cigány származású „fogadott” keresztapa, egyfajta mentor] ezt úgy beszéltük... ő mondta azért, hogyan kell ezt kezelni”. (Zs.V. 30 éves oláh cigány férfi, művész)

Az ebbe az altípusba tartozó emberek *jelenleg a kettős identitású csoportba sorolhatóak*.

A harmadik altípus elnevezése lehet *a teljes asszimiláció felől való elmozdulással együtt járó újra felfedezés*.

Ezekre az esetekre az jellemző, hogy az illetők teljesen asszimilált családban éltek, bár cigány származásuknak tudatában voltak. Később, felnőttkorukban különböző okoknál fogva kezdik megélni, tudatosan vállalni cigányságukat. *Identitásuk alapján jelenleg a kettős identitású csoportba tartoznak*.

Végül a negyedik csoport a „*visszanemesedők csoportja*” (az egyik interjúalany

szavaival élve). Ezen alanyok közös vonása, hogy tudatában voltak mindig cigány származásuknak, vállalták is cigányságukat, de úgy érezték, hogy nem ismerik eléggé a cigány kultúrát, nyelvet, hagyományokat. Ebből az érzésből fakadóan intenzíven elkezdtek a cigány kultúra, szokások, nyelv és hagyományok felfedezését. Romológiára járnak, valamilyen cigány nyelvjárást tanulják, stb. Általában romungró származású alanyokról van szó, akik úgy érzik, hogy az „igazi cigány kultúrát” meg kell ismerniük. *Identitásuk alapján a kettős identitású csoportba tartoznak, de ez árnyalódik a cigány csoporthoz való kicsit erőteljesebb ragaszkodással (disszociatív modell felé való elmozdulás).*

Összegzés

A vizsgálat azt mutatta, hogy a sikeres, roma származású emberek identitását tekintve a kettős identitás a legdominánsabb identitástípus. Úgy tűnik tehát, hogy Magyarországon lehet valaki roma és sikeres, azaz lehet „belül” a többségi társadalomban azzal együtt, hogy megtartja cigány identitását is. A kettős identitás dominanciája egyrészt annak köszönhető, hogy a rasszjegyek megléte nem is teszi lehetővé a roma származás „eltitkolását”, másrészt pedig talán annak is, hogy a Magyarországon kialakult ösztöndíjrendszerek illetve egyéb támogatási formák segítik a cigány identitás tudatos vállalását és annak a magyarral történő „megbékítését”. A kettős identitás markáns megjelenése annak is köszönhető, hogy kialakulóban van a cigány értelmiség, amely egyfajta vonatkoztatási csoportként szolgálhat más roma származású fiatalok számára.

A vizsgálat azt is kimutatta, hogy bizonyos esetekben az identitásválság jelei is tapasztalhatóak az interjúalanyok egy részénél. Talán igaz lehet az a hipotézis, hogy minél magasabb az intergenerációs mobilitás mértéke, annál inkább konfliktusokkal teli lehet az identitás.

A vizsgálat alapján az is elmondható, hogy vannak arra utaló jelek is, hogy egyes esetekben a sikeresen integrálódott és pozíciókat szerzett cigány származású emberek inkább etnikai csoportjukhoz tartóznak semmint magyarnak tartják magukat. Ezek az esetek lényegében a többségi társadalomtól való kívülállásként jellemezhetőek.

BIBLIOGRÁFIA

BINDORFFER 2001

BINDORFFER Györgyi: *Kettős identitás*. Budapest, Új Mandátum, 2001.

CSEPELI 1997

CSEPELI György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osisris, 1997.

HANCOCK 1976

HANCOCK, Ian: *Romance vs reality: popular notions on the gypsies*. Roma, 2 (1): 7-12.

MAYALL 1988

MAYALL, David: *Gypsy-Travellers in nineteenth-century society*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

PATAKI 1998

PATAKI Ferenc (szerk.): *Megismerés, identitás, előítélet*. Budapest: Új Mandátum, 1998.

SILVERMAN 1988

SILVERMAN, Carol: Negotiating „Gypsiness” *Journal of American Folklore*, 100 (101):261-274.

SZUHAY 1999

SZUHAY Péter: *A magyarországi cigánység kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma, 1999.

TURNER 1975

TURNER, John, C: Social comparison and social identity: some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5: 5-34. 1975.

ÉRTÉKRENDI ÉS ÉLETMINŐSÉGBELI KÜLÖNBSÉGEK A MISKOLCI ROMA ÉS NEM ROMA LAKOSOK KÖRÉBEN

HAVASI VIRÁG

Van-e az értékeknek, a kultúrának hatása a gazdaság szférájára? A gazdasági aktivitás, annak mékintje és eredményei befolyásolják-e értékeinket? Hogyan zajlik le mindez és milyen értékrend változások tapasztalhatók mai világunkban, hogyan változik a gazdasági élet?

E kérdések számos vetületére adott választ Ronald Inglehart¹ az 1970-es évek óta folyó viláérték kutatások (WVS) eredményeinek elemzése révén. A szubjektív életminőség (hétköznapi szóval: boldogság) kérdését is felvetette és a gazdasági fejlettséggel való összefüggését vizsgálta, de nem foglalkozott annak az értékrenddel való összefüggéseivel és sajátos belső struktúrájával. (Ez nem csoda, hisz az életminőség kutatások önmagában is akkora volumenűek, mint az értékutatások, tengernyi módszer, eredmény és persze kutatásra váró téma van velük kapcsolatban, külön folyóirat és honlap). Ez a kérdés ugyanakkor véleményünk szerint az egyik legfontosabb, ami felvethető a tudományokban, akár a pszichológiában, filozófiában vagy éppen a közgazdaságtanban. Hiszen – ez utóbbira fókuszálva – mi más lehet a gazdaság célja, mint az emberek jólétének és jóllétének biztosítása, növelése.

E dolgozat célja is az értékrend és életminőség kérdéseinek vizsgálata, de annak egy speciális vetülete. Mivel a mai Magyarország legsúlyosabb, legveszélyesebb társadalmi problémája véleményünk szerint a cigánység kérdése, s ráadásul közhelyszerű vélekedés, hogy a cigányok egyszerűen más érték renddel rendelkeznek, mint a többségi társadalom, s ezért nem tudnak sikeresen integrálódni, adódik a kérdés, hogy valóban eltérőek-e értékpreferenciáik. A „cigány társadalom” maga sem egységes. Jelen dolgozatban a Miskolcon élő integrálódott, illetve telepi romungró cigányok értékrendjét fogjuk vizsgálat alá venni. Hipotézisünk szerint valóban található értékrendbeli különbség, méghozzá oly módon, hogy a cigánység a tradicionális társadalmak értékeinek hordozói, azaz még csak nem is materialisták.

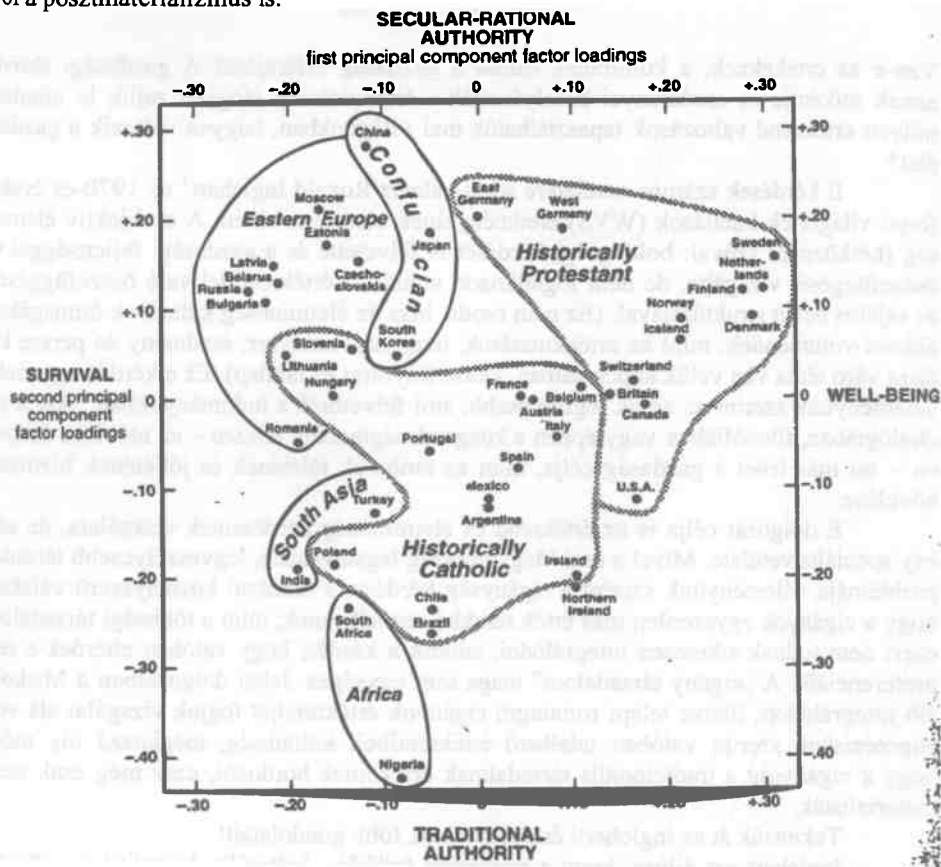
Tekintsük át az ingleharti értékutatások főbb gondolatait!

Inglehart azt állítja, hogy a gazdasági fejlődés, kulturális és politikai változások együtt mozognak egy koherens és bizonyos mértékig előre jelezhető mintázat szerint. Ha egyszer egy adott társadalom például az iparosodás útjára lépett, néhány más, vele összefüggő változás is bekövetkezik: tömegmobilizáció, városiasodás, a nemi szerepek különbségeinek csökkenése, specializáció, stb. Ezekkel párhuzamosan a társadalom által korábban preferált materialista értékeket (gazdasági és fizikai biztonság) felváltják a posztmaterialista értékek (önkifejezés és életminőség fontossága). Mindez azért történik, mert a modernizációnak ára van, a tömegtermelés, elidegenedés, bürokrácia, személytelenség. Ez az ár a preindusztriális társadalmakban megéri, hisz nő az átlagos élettartam, megszűnik az éhezés, stb., de a fejlett társadalmakban már nem. A posztmaterializmus tehát nem non-materializmus, mert nem megtagadja a materialista értékeket, hanem anti-materializmus. Mert és miután megvalósult az anyagi biztonság, más értékek válnak elsődlegesen fontossá.

¹ INGLEHART 1997

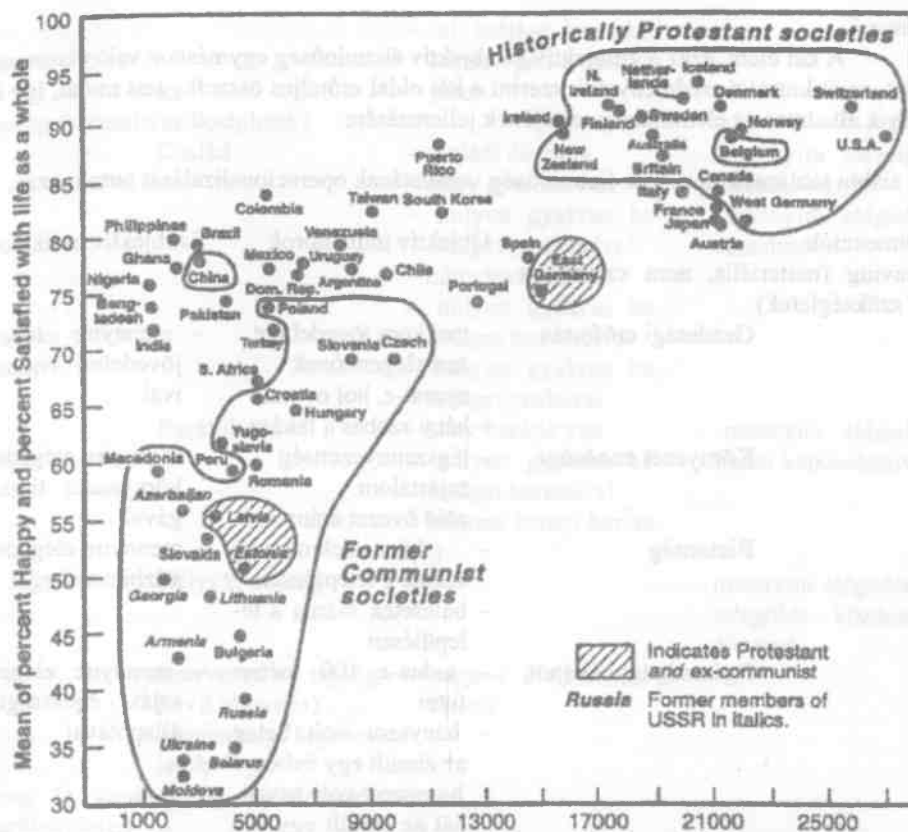
Így hat vissza a gazdaság megváltozása a kulturális szférára.

A következő ábra a kutatási eredményeinek talán legszemléletesebb összefoglalása. Ahogy a kapitalizmus a protestáns országokból indult, úgy indul ugyanazokról a területekről a posztmaterializmus is.

1. ábra. 38 társadalom elhelyezkedése egy két dimenziós értéktérben a WVS 1990-1993 közötti kutatási eredményei szerint. (Forrás: Inglehart, 2000, 93.o.)

A gazdasági fejlettség és szubjektív jóllét viszonya kapcsán Inglehart megállapította, hogy *csupán általánosságban igaz, hogy a gazdagabb országokban magasabb a szubjektív jóllét*. Van ugyanis egy olyan jövedelem szint, mely után ilyen jellegű összefüggés nem állítható fel, másrészt a jövedelem növekedésével nem tart lépést a szubjektív jóllét növekedési üteme. Az alábbi ábrán szemlélhetjük meg ezeket az összefüggéseket. (Azt is észre vehetjük, hogy vannak ezen általános trendek alól kilógó országok, mint a volt szovjet tagállamok és Japán negatív, az északi államok és Írország pozitív irányba.)

GNP/capita (World Bank purchasing power parity estimates, 1995 U.S. \$)

2. ábra. Gazdasági fejlettség és szubjektív jóllét kapcsolata (forrás: Inglehart-Klingemann, 2000)

A jóllét (well-being) szó a jólét (welfare) tágabb, eredeti értelmét jelenti. Definíciója változhat, de nagyjából (és előljáróban) a következő elemek alkotják:

Létfenntartás

Jó egészségi állapot (egyen és természeti környezete egyaránt)

Jó emberi kapcsolatok (társadalmi kohézió, társadalmi támogató hálózatok is)

Személy és tulajdon biztonsága

Szabadság, fejlődési lehetőség

A jólét egyszerűen a materiális értelemben vett jólét, mondhatni gazdagság.

Kutatásunkban az életminőség, jóllét és boldogság szavakat egymás szinonimájaként kezeljük.

Az életminőségnek egyébként megfogalmazható egy objektív és egy szubjektív oldala. Az objektív az ember életfeltételeinek együtteséből áll elő, míg a szubjektív oldalt az objektív feltételekhez fűződő érzések, az objektív feltételek személyes értékelése ered-

ményezi.

A két elem, azaz a szubjektív és objektív életminőség egymáshoz való viszonya vitatott, saját kutatási eredményeink szerint a két oldal erőteljes összefüggést mutat, így bármelyik alkalmas az életminőség szintjének jellemzésére.

Az alábbi táblázat kutatásunk életminőség vonulatának operacionalizálását tartalmazza.

Dimenziók Having (materiális, nem személyes szükségletek)	Objektív indikátorok	Szubjektív indikátorok
Gazdasági erőforrás	– mekkora jövedelmet tart elegendőnek – nyaral-e, hol nyaral – hány szobás a lakása	mennyire elégedett jövedelmi viszonyával
Környezet minősége	– légszennyezettség – zajártalom – zöld övezet aránya	– mennyire elégedett a környezete tisztaságával
Biztonság	– bűncselekmények száma a településen – balesetek száma a településen	– mennyire elégedett a közbiztonsággal
Egészségügyi állapot	– tudna-e 100 métert futni – hányszor volt beteg az elmúlt egy évben – hányszor volt orvosnál az elmúlt egy évben	mennyire elégedett saját egészségügyi állapotával
Táplálkozás	– egészségesen táplálkozik-e – szeretne-e egészségesen táplálkozni	– mennyire elégedett a táplálkozásával
Lakáskörülmények	– hány szobás lakásban lakik	mennyire elégedett lakáskörülményeivel
Képzettség	– legmagasabb iskolai végzettsége	mennyire elégedett lakáskörülményeivel
Munka	– mi a foglalkozása – szereti-e munkáját – hasznosnak érzi-e munkáját – sikeres-e munkájában – volt-e munkanélküli tapasztalata – hol dolgozik (település és intézmény is)	mennyire elégedett munkájával

		ki tudja-e használni képességeit a munká- jában	
Loving (szociális szükségletek)			
	Család	– családi állapota – hány gyereke van milyen gyakran be- szélget gyerekeivel – hány testvére van milyen gyakran be- szélget testvéreivel milyen gyakran be- szélget szüleivel	mennyire elégedett családjával mennyire elégedett szerelmével
	Barátok	– hány barátja van milyen gyakran be- szélget barátaival – honnan ismeri baráta- it	mennyire elégedett baráti kapcsolataival
	Helyi közösség		– mennyire elégedett a település közösségi életével
	Szervezeti tagság (civil aktivitás) Munkahelyi kapcso- latok	tagja-e civil szerve- zetnek	
Being (a személyiség fejlődésének szükségei)			
	Harmónia a környe- zettel	– hány órát tölt a sza- badban hetente – szelektíven gyűjti-e a szemetet beruházási döntései- nél hogy veszi figye- lembe a környezetvé- delmi szempontokat	– a természet az embe- rért van/ az ember is csak egy, a többivel egyenrangú élőlény (melyik állítással ért inkább egyet)
	Elidegenedettségek	– mennyire lehet meg- bízni az emberekben általában, a barátok- ban és a családtagok- ban – saját életének folyását ő befolyásolja-e vagy a külső körülmények – hány óra szabadideje van hetente	

	– mivel tölti szabadidejét	elegendőnek érzi-e szabadidejét van-e valami, amit szívesen csinálna szabadidejében, de nincsen módja, s miért
		– mi az a munka, amit a legszívesebben végezne, illetve van-e olyan, amit szívesebben, mint a jelenlegi munkája
Integráció a társadalomba	– választói aktivitás – tagja-e politikai párt-nak tagja-e civil szervezetnek	mennyire fontos a politika
Az élet egészségének értékelése		– mennyire érzi magát boldognak – mennyire érzi magát sikeresnek
	mik a céljai az életben	céljai megvalósulását milyen mértékűnek találja

1. táblázat. Az életminőség mérésének operacionalizálása kutatásunkban

A dolgozat alapját képező kérdőíves kutatás 2008 tavaszán és nyarán folyt Miskolcon. A mintavételi eljárás kvótás minta-vétel volt. Mintánk összeállításánál ugyanis arra törekedtünk, hogy azon túl, hogy annak összetétele nemre, korra tükrözze Miskolc város lakosságának összetételét, tartalmazzon integrálódott roma és telepi roma embereket abban az arányban, amelyben a városban jelen vannak. Az 1-2. táblázat tartalmazza a mintáink szociológiai jellemzőit.

		Népszámlálás	Mintánk
Nem	férfi	46%	44%
	nő	54%	56%
Életkor	15-24 év	19% (51% nő)	19% (51% nő)
	25-54 év	49% (51% nő)	52% (54% nő)
	55- év	31% (60% nő)	29% (64% nő)
Iskolai végzettség	felsőfokú	19%	30%
	érettségi	33%	25% (+12%-nak folyamatban van)

	érettségi nélküli középfokú	21%	20%
	8 általános	27%	9% (+4% kevesebb, mint 8 osztály)
Családi állapot	özvegy	11% (83%-a nő)	7%
	nőtlen, hajadon vagy elvált	13% egyedül, 26% élettárs	15% egyedül, 25% kapcsolatban
	házas	50%	46%
Nemzetiség	nemzetiségi	5801 fő	0%
	cigány	2% (10,8% a CKÖ szerint)	13%

2. táblázat. A miskolci alminta szociológiai jellemzői, összehasonlítva a 2001-es népszámlálási adatokkal

(forrás: saját adatok és www.nepszamlalas.hu)

Nem	Férfi	39,3%
	Nő	60,7%
Életkor	Fiatal	9%
	Középkorú	80,9%
	Idős	10,1%
Iskolai végzettség	Kevesebb, mint 8 általános	23,6%
	8 általános	39,3%
	Szakmunkás	24,7%
	Érettségi	9%
	Folyamatban	1,1%
Családi állapot	Felsőfokú	2,2%
	Özvegy	1,1%
	Elvált	5,6%
	Házas	56,2%
	Kapcsolatban	31,5%
Lakhely	Egyedülálló	5,6%
	Telep	46%
	Nem telep	54%

3. táblázat. A miskolci cigány alminta szociológiai jellemzői

(forrás: saját adatok)

Térjünk át ezek után kutatási eredményeinkre!

A különböző érték-területek fontosságának mérése a világ és európai érték kutatásokban úgy történik, hogy a válaszadóknak be kell jelölnie, hogy mennyire fontosak életben az egyes érték területek. A lehetséges válaszok egy négy fokozatú skálán, a „nagyon fontos”-tól az „egyáltalán nem fontos”-ig terjednek.

A WVS-ben a mért érték területek a munka, család, barátok, szabadidő, vallás és politika, melyeket kiegészítettünk a szerelem és pénz kérdéseivel.

A szerelem ritkán kérdezett, kevésbé kutatott téma az érték kutatásokban, mi azért

vettük be a kérdőívünkbe, mert szerintünk a posztmodern értékrendben, az önkiteljesítésben fontos szerepe lehet. Luhmann² a különböző korok szerelem eszméit elemezve úgy találta, hogy a középkori makulátlan szerelem, az azt felváltó szenvedélyes szerelem, majd a romantikus szerelem korszakai után napjaink tömegtársadalmában a szerelem problémamegoldás. A probléma maga pedig, hogy partnert találjon az egyén intim kapcsolatához és azt megtartsa. E partnernek megtalálása azért is különösen fontos, mert a világ struktúrája ma olyan, hogy az ember számtalan személytelen kapcsolatban vesz részt személyiségének csak egy-egy kis szeletkéjével, számtalan folyamatban, melyek idegenek tőle, s melyeket nem igazán tud átlátni, így felértékelődik az igény egy olyan szféra iránt, ahol kifejezheti személyiségét, teljes lehet, ami ismerős és otthonos, ami csakis az övé.

A pénz kérdésével egy korábbi kutatásunk tanulsága miatt egészítettük ki a kérdőívet, mert számos válaszadó a munka értékelése kapcsán megjegyezte, hogy az számára csak a pénz miatt fontos.

	család	pénz	barát	munka	szabadidő	szerelem	vallás	politika
Miskolc	96,5	87	79,2	87,2	80,4	77,4	38,4	22,7
	(1)		(4)	(2)	(3)		(5)	(6)
Európai átlag	96		90	87	83		48	35
	(1)		(2)	(3)	(4)		(5)	(6)
Cigány almintá	97,7	94,3	59,6	86,5	64,7	73,9	52,2	22,4
	(1)		(4)	(2)	(3)		(5)	(6)

4. táblázat. A különböző érték-területek fontossága az emberek életében % mondja, hogy eléggé vagy nagyon fontos az életében. Zárójelben a fontossági sorrendben elért helyezések. Az összehasonlíthatóság érdekében csak azok a kérdések kaptak sorszámot, amelyeket valamennyi kutatásban szerepeltek. Vastagon szedve a szembe tűnő eltérések (akár %-os arányban, akár a rangszámban)

[forrás: saját számítás, az európai adat BARKER, D. – HALMAN, L. – VLOET (1990): The European Values Study 1981-1990. Summary Report (London, Gordon Cook Foundation, 1990)]

Az érték területek fontosságában hasonló sorrend alakult ki a miskolci főátlagban és a cigány almintában. A család a legfontosabb érték terület mindkét csoportban, majd ezt a pénz és a munka követi. A cigány almintában a pénz szerepe hangsúlyosabb. A szabad idő ugyan hasonló sorrendbeli helyezést ért el, de százalékos arányait tekintve a cigány népesség életében nem annyira hangsúlyos és ugyanez igaz a barátságokra is. További eltérés a cigányok erősebb vallásossága. Mindez a cigány népességre nézve jelenthet egy materialább hozzáállást a munka és pénz együttes fontosságának szerepe miatt, ami így együtt egy erős biztonsági-túlélési mintázatra utal, s mely sejtést megerősíti a barátok kevésbé fontos mivolta is. A vallás viszonylagos fontossága azonban egy tradicionálisabb értékrendet sejtet, a szerelemé pedig egy posztmodernet.

A posztmodernizmus index képzésének kiinduló pontja, hogy 12 társadalmi jelle-gű célból ki kell választani a kérdezetteknek 6-ot (egész pontosan mindig 4-ből 2-öt.)

Lássuk először a célokat és választásuk arányát:

	Miskolc	cigányok
Gazdasági növekedés	79,2	66,3
	(2)	(5)

² LUHMANN 1997

Erős hadsereg	4,7 (12)	1,1 (12)
Több beleszólás a munkába	51,3 (6)	62,9 (6)
Szebb vidék és városok	60,5 (5)	69,7 (2-3)
Rend	77,2 (3)	68,5 (4)
Több beleszólás a kormányzati ügyekbe	41,9 (8)	41,6 (8)
Áremelkedés elleni harc	50,5 (7)	50,6 (7)
Szólásszabadság	25,5 (11)	37,1 (9)
Stabil gazdaság	80,2 (1)	69,7 (2-3)
Kevésbé személytelen társadalom	27,2 (9-10)	22,5 (11)
A gondolatok többet érnek a pénznél	27,2 (9-10)	33,7 (10)
Bűnözés elleni harc	61,1 (4)	70,8 (1)

5. táblázat. Modern és posztmodern értékek választása a miskolci cigányok körében és a miskolci átlag alapján % választotta az adott értéket. Zárójelben a választók arányából felálló fontossági sorrendben elfoglalt hely. Vastagon szedve a legkiemelkedőbb eltérések (forrás: saját adatok)

Érdekes, tanulságos eltérések tapasztalhatók a cigány mintában. Először is a gazdasági növekedés, stabil gazdaság kevésbé hangsúlyos, fontos számukra. Ismét felmerül a kérdés, hogy ez azt jelzi-e, hogy a cigányok posztmaterialistább értékrendűek vagy hogy tradicionálisak, amely értékrendben nem a maximális gazdasági teljesítmény a cél, hanem a túlélés. Az is elképzelhető, hogy egy érdekes keverékről van szó. Még mindig ne válaszoljunk a kérdésre, haladjunk tovább!

A romák számára a legfontosabb társadalmi cél a bűnözés elleni küzdelem. Első hallásra szinte meghökkenítő ez az eredmény, de ha mélyebben belegondolunk, mégsem az. A bűnözésben legerőteljesebben érintett népcsoportunkról van szó, és nem csak elkövetőként érintettek, hanem sértettként is, családtagként is. A másik terület, amely fontosabbnak bizonyul a cigányoknak, mint a miskolci átlagnak, az a szebb városok és vidékek léte. Mi is lehet az oka ennek? Bizonytalanul állunk a kérdés előtt, de nem hiába, mert ez volt a legfurcsábbban „viselkedő” érték a WVS során is. Mivel a mi kutatásunkban jellemzően a materialista beállítottságú emberek választották célul, tekintsük a romák esetében is materialista érték jellemzőnek.

(Az erős hadsereg célját azért vastagítottuk ki a táblázatban, mert bár helyezésben ugyanott szerepel, mint a miskolci almintában, de végképp szinte senki sem választotta a cigány emberek közül.)

Ismét megvizsgáltuk a telepi és nem telepi cigányok választásaiban mutatkozó kü-

lönbségeket és egyetlen eltérést találtunk, azt, hogy a kevésbé személytelen társadalmat (még mindig nem szignifikánsan, de) a nem telepi cigányok jobban preferálták.

Az egyes társadalmi célok választása után lássuk most már a posztmaterializmus-indexek alakulását!

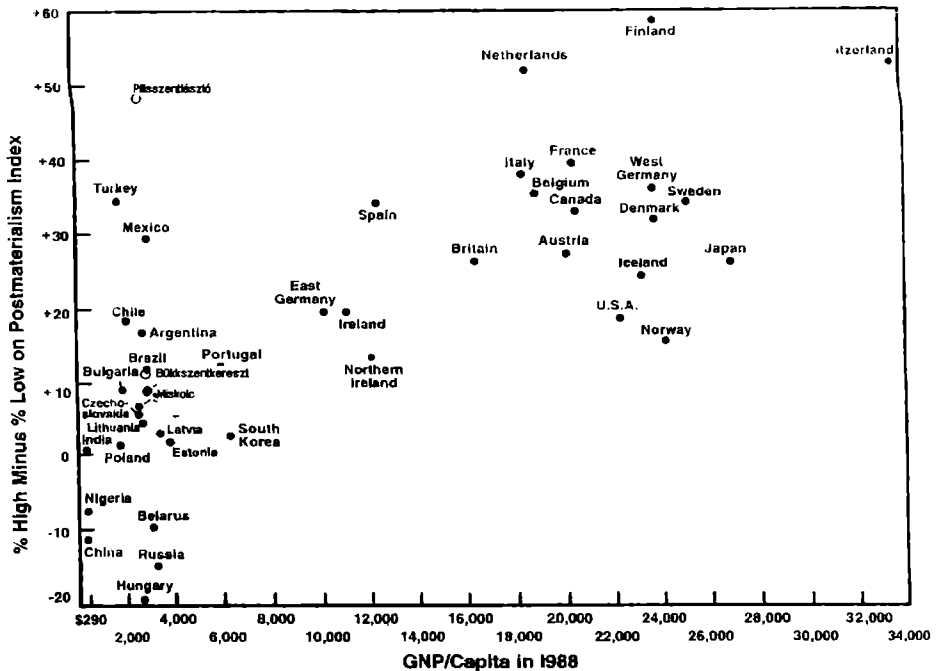
A miskolciak 27,3%-a posztmaterialista és 16,4%-a materialista, a különbség 9,8. Ez lényegesen magasabb érték, mint az 1990-es magyar eredmény, az akkori kelet-európai átlagnak feleltethető meg. Valószínűnek tartjuk, hogy azóta a magyar érték is hasonlóképp megnövekedett, de ezt a sejtést nem tudjuk leellenőrizni, mert az újabban lezajlott hullámokban Magyarországon sajnos csak a 4-ites posztmaterializmus kérdéssort kérdezték. Ebben viszont 2,2% volt a posztmaterialisták aránya és 46,8% a materialistáké, ami „rosszabb” eredmény, mint az összes kelet-európai országé, leszámítva Oroszországot.

A cigány válaszadók posztmaterializmus indexe magasabb, mint a miskolci átlag, 23,8-6,7=17,1

SHIFT TOWARD

RIAL

151

3. ábra. Gazdasági fejlődés és materialista/ posztmaterialista értékek (forrás: Inglehart, 2000, 151. o.)

Az előbbi célok társadalmi jellegűek voltak, most az egyéni szinten legfontosabb értékek vizsgálatára térünk át. A vizsgálati módszer ebben az esetben, hogy a válaszadók-nak egy érték-listáról kell kiválasztani azt az öt legfontosabb értéket, melyről azt gondolja, hogy egy gyermeknek nevelkedése során otthon el kell sajátítania.

A 6. táblázatban a miskolci eredményeket láthatjuk, külön a magyar és külön a cigány nemzetiségű válaszadókét.

	magyarok	cigányok
engedelmesség	44,2 (5)	79,1 (2)
függetlenség	18,6 (10)	9,3 (11)
Jó modor	67,1 (3)	86 (1)
önzetlenség	34 (8)	20,9 (9)
kemény munka	27,1 (9)	31,4 (7)
felelősségérzet	76,7 (1)	74,4 (3)
képzelőerő	17,8 (11)	8,1 (12)
tolerancia	36 (6)	19,8 (10)
takarékosság	34,6 (7)	39,5 (5-6)
határozottság	51,5 (4)	39,5 (5-6)
céltudatosság	17 (12)	20,9 (8)
vallásos hit	67,8 (2)	64 (4)

6. táblázat. A gyermekek által elsajátítandó értékek Miskolcon a magyar és a cigány válaszadók körében % választotta, hogy egy gyermeknek otthon el kell sajátítania az adott értéket. Zárójelben a fontossági sorrendbeli helyezés száma. (forrás: saját adatok)

A kutatásunk magyar almintájában a leggyakrabban választott értékek, miként már szó volt róla, a felelősségérzet és a kötelességtudás. A cigányoknál viszont a jó modor és az engedelmesség. A jó modor kapcsán még elmondható, hogy előkelő helyezéssel bír a magyar sorrendben is, de az engedelmesség egyértelműen középmozós. Mely értékek rovására érvényesül ezen értékek választása? A függetlenség, tolerancia és képzelőerő kevésbé fontos számukra, mint a nem cigány emberek számára. Ezek az eredmények meghazudtolják a romantikus cigányképet, a zabolázatlan, szabad népről szólót vagy talán azt sugallja, hogy olyan tulajdonságokat tartanak elsajátítandónak a roma emberek, amiről azt feltételezik, szükségesek a többségi társadalomban való érvényesüléshez.

Az egyéni szinten fontos értékek választásában lényeges eltérést tapasztaltunk a telepi és nem telepi cigány válaszadóink körében: a telepi romák számára lényegesen fontosabb érték a kemény munka, az integrálódottak körében pedig a határozottság. Sajnos a telepi lekérdezés során gyakran szembesültünk azzal a jelenséggel, hogy nevetve hivatkoztak a kérdezetteink arra, hogy elég jövedelmet tudnak összeszedni gyermekeik révén, ugyanakkor a többség számára, mint eredményeinkből látható, nem ez a fő cél.

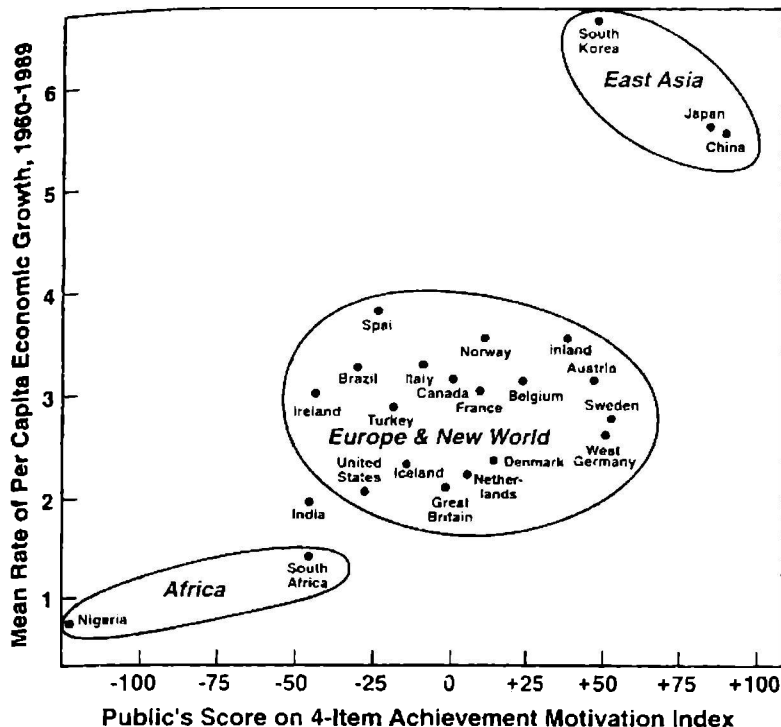
A WVS adatok elemzéséből az derül ki, hogy az egyéni szinten fontos értékek és a posztmaterializmus index között erős összefüggés van. A posztmaterialista emberek inkább

választják a toleranciát, képzelőerőt, függetlenséget, önzetlenséget és a kitartást-határozottságot, míg a materialisták az engedelmisséget, kötelességtudást, kemény munkát, jó modort, takarékoságot és vallásos hitet. Ezek fényében az eddigi kérdésünk a cigány értékrendről abba az irányba látszik eldőlni, hogy esetükben bizony nem kevert értékrendről, hanem tradicionálisról van szó, hiszen egyetlen olyan értéket sem választottak jelentős mértékben, mely a posztmaterialista személyiségre lenne jellemző.

A teljesítménymotiváció arra az eredeti protestáns értékrendre utal, mely a kapitalizmus kialakulásakor oly fontos tényező volt, s ami a takarékoságot, kitartást, céltudatoságot ötvözi magába. A gazdasági-társadalmi fejlődés során a tradicionális típusú társadalomból a materialistába való átmenet idején jutott (jut) főszerephez, ellenpólusa így az a beállítódás, mely a vallásosságot, engedelmisséget helyezi előtérbe.

A teljesítménymotivációs index képzéséhez a válaszadóknak az előbb említett 12 értékből kell kiválasztani maximum ötöt, melyet fontosnak tartanak, hogy a gyermekek otthon elsajátítsák. Ezután azok százalékos arányából, akik fontosnak tartották a takarékoságot és kitartást ki kell vonni azokat, akik a vallásos hitet és engedelmisséget preferálták.

A cigányok teljesítménymotivációs indexe -11,3, alacsonyabb érték, mint a fő átlagunk, de még így is ugyanabban a zónában maradunk, csak az izlandi és olasz eredményekhez közelebb. Lásd mindezt az alábbi ábrán!

3. ábra. Teljesítmény-motivációs index és gazdasági növekedés összefüggése (forrás: Inglehart, 2000, 223.o.)

A bizalom kérdésköre kiemelkedő szerepet kapott a gazdaság és kultúra kapcsolatainak vizsgálatában. Többen felhívják a figyelmet, hogy a jól működő piac előfeltétele a bizalom (Arrow, Fukuyama, Raiser). A bizalom, a kölcsönösség és információs hálózat olajozza a gazdasági tevékenységet, segíti pl. a pénzügyi tranzakciókat, ha az emberek bíznak a szerződéses kapcsolatokban és a befektetések biztonságában. Egy olyan társadalomban pedig, ahol kevés a bizalom, nehezen szakítható meg az alacsony bizalom, alacsony befektetési arányok és szegénység ördögi köre. Különösen ott fontos a bizalom szerepe, ahol gyenge a külső kényszer. Ha a bíróságok nem tudják kikényszeríteni a szerződések teljesítését, felértékelődnek a bizalmi kapcsolatok, hírnév, a reputációs mechanizmusok.

Knack és munkatársai kutatási eredménye szerint a bizalmi mércéjükön elért minden 7 pontos emelkedés a GDP-hez viszonyított befektetési arány 1%-os emelkedéséhez vezetett, és minden 12 pontos emelkedés a GDP 1%-kal nagyobb növekedéséhez.³ A bizalmi indexet a WVS adatok felhasználásával számították.

Az *általános* (egyek szerzőknél: társadalmi) *bizalom* az olyan emberekbe vetett hit, akiket nem ismerünk, akik valószínűleg mások és másként gondolkodnak, mint mi. A másokba vetett hit alapja az empátia, az arany szabály, hogy másoktól is azt várom, amit magamtól.⁴ Kérdőíves kutatásokban ezt azzal a kérdéssel mérik, hogy a válaszadó mennyire ért egyet az állítással, hogy „az emberekben általában meg lehet bízni”

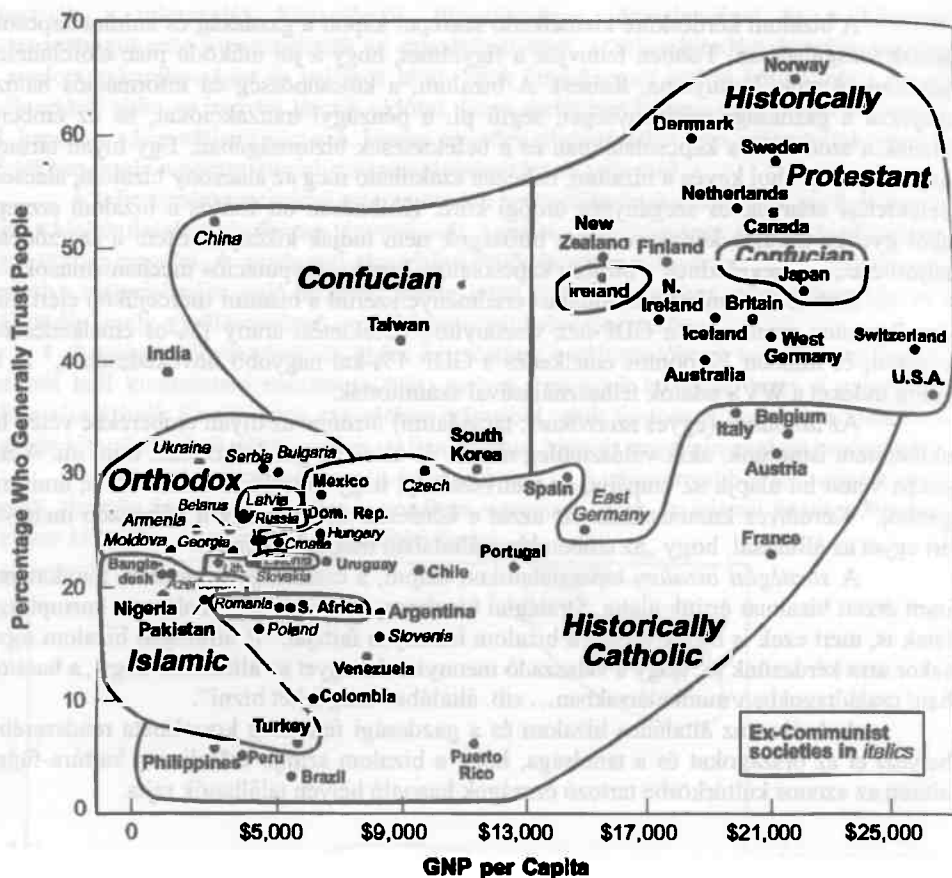
A *stratégiai bizalom* tapasztalatokon alapul, a családtagok, barátok, munkatársak iránt érzett bizalmat értjük alatta. Stratégiai bizalmon alapulnak ugyanakkor a korrupt ügyletek is, mert ezek is megkívánják a bizalom bizonyos fajtáját.⁵ A stratégiai bizalom mérésekor arra kérdezzük rá, hogy a válaszadó mennyire ért egyet az állítással, hogy „a barátokban/ családtagokban/munkatársakban... stb. általában meg lehet bízni”

A 4. ábra az általános bizalom és a gazdasági fejlettség koordináta rendszerében helyezi el az országokat és a tanulsága, hogy a bizalom szintje erőteljesen kultúra-függő, hiszen az azonos kultúrkörbe tartozó országok hasonló helyen találhatóak rajta.

³ BROWN-FLAVIN 2004

⁴ USLANER-BADESCU 2005

⁵ USLANER-BADESCU 2005

4. ábra. Bizalom és gazdasági fejlettség % mondta, hogy az emberekben általában meg lehet bízni. (forrás: Inglehart-Baker, 2000)

A WVS tanulsága szerint 1981-ben a magyar emberek 29,9%-a tartotta azt, hogy általában mindenkiben meg lehet bízni. Ez a világvizonylatban is alacsony érték tovább csökkent 2000-re, amikor már csupán a kérdezettek 22,3%-a gondolta így. Azaz a rendszerváltás utáni gazdasági és társadalmi események tovább rontották a helyzetet. Csepeli szavaival „a közvéleményt sokkolta az átmenet hirtelensége és mélysége... az emberek a morális eszmények biztonságának vélt menedékébe húzódtak, ahonnan a gazdasági átmenet jelenségei még viszolyogtatóbbnak tűntek. Az átmenetet az igazságosság, a tisztesség és a bizalom eszményeibe vetett hit perspektívájából nézve az emberek ott is korrupciót, tisztességtelenséget, igazságtalanságot, érdemtelen meggazdagodást láttak, ahol egyébként a piac normális működésén kívül nem történt semmi egyéb”⁶ Apatikus társadalom jött létre és a korrupció még jobban növekedett. Ezzel párhuzamosan azonban csökkent a lemaradók iránt érzett szolidaritás is.

⁶ CSEPELI 2005

A bizalom szintje a Miskolcon a dél-amerikai vagy a török eredményeknek felel meg, és még ettől is alacsonyabbak a cigány alminták eredményei.

Az értékekre vonatkozó vizsgálódásainkat az életcélok elemzésével fejezzük be.

Ezt a kérdést úgy vizsgáltuk, hogy megkértük a válaszadót, mondja el, hogy életében mi, mik a legfőbb céljai, hogyan szeretne élni. Azt is elmondtuk, hogy segítségképp felsorolunk néhány dolgot, melyek esetleg segítségére lehetnek a válaszadásban és ki is egészítheti azokat. Mennyiségi korlát a választható célok tekintetében nem volt.

A legtöbben az általunk felajánlottak közül jelöltek be egyet-kettőt és csak kevesen voltak azok, akik saját céljaikat fogalmazták meg. Az alábbi táblázatban a leggyakrabban megjelölt életcélok szerepelnek.

	Miskolc	cigányok
Boldogság	48%	40,4%
Egészség	63,5%	39,3%
Nyugalom	29,6%	12,4%
Biztonság	32,3%	18%
Szeretet	35,5%	13,5%
Szerelem	19,5%	4,5%
Pénz	32%	29,2%
Kaland	8,1%	1,1%
Siker	19,8%	10,1%

7. táblázat. Az emberek életének fő céljai a miskolci cigányok körében és a miskolci főátlagban. (forrás: saját adatok)

A 7. táblázatban (mely összehasonlítja a miskolci cigány és nem cigány válaszadók cél választásait) láthatjuk, hogy a roma embereknel a boldogság és a pénz kivételével valamennyi cél sokkal kevésbé jelölt, mint a miskolci főátlagban. Ráadásul a célok sorrendje is eltér: a cigányok számára a legfontosabb a boldogság, második leggyakrabban említett cél az egészség (itt tulajdonképp csak helycsere történt, mert ez a két cél volt a miskolciaknál is a két legfontosabb). Ez után viszont a pénz következik a cigányok cél-sorrendjében, míg a miskolci főátlagban megelőzi azt a szeretet és biztonság is.

Az is jellemző volt cigány válaszadóinkra, hogy viszonylag nagy arányban jelöltek meg saját célokat (azaz az általunk választásra ajánlott célokon kívülieket). Ezek a célok voltak a ház építése vagy szép lakás, a gyerekek boldogulása, illetve az, hogy gyermekeiknek jobb életük legyen (elsősorban a telepieknél).

Az életminőség összevont mutatója kutatásunkban a boldogság-index, melyet úgy képeztünk, hogy megkérdeztük a válaszadóktól, hogy mennyire érzik életüket, mint egész boldognak, sikeresnek és életcéljaik megvalósulását milyen mértékűnek tartják. (Itt éppen azokról a célokról van szó, melyeket egy korábbi kérdésben meg kellett nevezniük.) Mindhárom esetben 1-től 5-ig terjedő pontszámot kellett adni az érintett területekre. Akik 12-15 összpontszámot értek el a három kérdés összesítésével előálló boldogság-indexen, azokat tekintjük boldogoknak, akik 11-7 pontot, ők a se nem boldogok, se nem boldogtalanok, 7 pont alatt a boldogtalanok.

	Miskolc	Nem telepi cigányok	Telepi cigányok
Boldog	28,3%	26,1%	22,5%
Se nem boldog, se nem boldogtalan	62,6%	67,4%	60%

Boldogtalan	9%	5,6%	17,5%
Összesen	100%	100%	100%

8. táblázat. Boldogság szintje a vizsgált almintákban. (forrás: saját adatok)

A cigány almintá valamelyest boldogtalanabbnak mutatkozott, azon belül is a telepiek, de e különbség nem voltak szignifikánsak.

A boldogságindex szignifikáns összefüggést mutatott az összes elégedettségi részterülettel (egészségügyi állapot, képzettség, lakáskörülmények, táplálkozás, baráti kapcsolatok, szerelem, család, jövedelem, szabadidő), amennyiben csak páronként hasonlítottuk össze őket. Ezért regressziós elemzést végeztünk, hogy megállapíthassuk, az említett tényezők közül melyek a fontosabbak, illetve mely tényezők között van interferencia. A forward módszerrel végzett regressziós elemzés a következő magyarázó változókat hagyta a modellben (a befolyás nagyságának sorrendjében): munka, szerelem, egészségügyi állapot, család, szabadidő és lakás viszonyok (ez utóbbi a jövedelmi viszonyok proxy-mutatója a kutatásunkban).

A cigányok almintában azonban csak a szerelem és a munka volt a két legfontosabb magyarázó faktor.

Nézzük most az egyes elégedettségi területeken tapasztaltakat!

A gazdasági erőforrás vizsgálatokor korábbi kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy az emberek nem szívesen válaszolnak a jövedelmet firtató kérdésekre, vagy ha igen, nyilvánvalóan sok irreális válasz születik. Ezért ebben a kutatásban más tényezőkkel próbáltuk mérni a jövedelmi viszonyokat. Egyrészt a lakáskörülményekkel, azon belül is úgy, hogy megkérdeztük, hányan élnek együtt és hány szobás lakásban (házban). Ebből számítottuk ki, hogy mekkora az egy főre jutó szobák száma. Miskolcon a kérdezettek 42%-nak kevesebb az egy főre jutó szobák száma, mint egy, a telepi cigányoknál ez az érték 95%, a nem telepiekénél 85,4%. Az anyagi viszonyok másik mérőszáma az volt, hogy utazik-e a kérdezett, s ha igen, hova. Miskolcon a kérdezettek 27%-a egyáltalán nem utazik, 33% külföldre is. Az integrálódott cigányok 52%-a nem utazik és 13%-uk külföldre is, a telepiek közül senki sem utazik külföldre és 68,8% egyáltalán nem. Sokuk számára még a városban belül utazás lehetősége is erőteljesen korlátozott.

A harmadik kérdés, mely a jövedelmi viszonyokra utalt (volna) az volt, hogy a kérdezett szerint mennyi ma Magyarországon az a nettó egy főre jutó egy havi jövedelem, amiből normálisan meg lehet élni. A válaszadók 56% mondott 100 ezer forintot vagy kevesebbet, 28% 100-150 ezret, 15% 150 ezer feletti összeget (és még egymillió forint is előfordult). Rengeteg 50 ezer alatti válasz is akadt, ismét a telepi cigányok köréből. Miért írtuk, hogy mérte „volna” a jövedelmi viszonyokat ez a kérdés? Mert a legnagyobb összeget nem azok mondták, akik a kérdező szemével láthatóan a leggazdagabbak voltak, hanem jellemzően a szakmunkás és az érettségivel rendelkező réteg.

Ezek voltak az objektív adatok. Lássuk a szubjektív oldalt is! A jövedelemmel való elégedettséget kutatásunkban egyszerűen azzal mértük, hogy megkértük a válaszadót, osztályozza jövedelmi helyzetét, az azzal való elégedettséget egytől ötig (mint az iskolában).

A telepi romák 12%-a nagyon elégedett jövedelmi helyzetével, ami meglepő. Ez az arány az integrálódott cigányok esetében és a nem roma miskolci lakosok körében is csupán 4% körüli. Ugyanakkor a telepiek körében a legnagyobb az elégedetlen aránya is

(52%-uk nagyon elégedetlen és további 27,5% elégedetlen, míg az integrálódottak 32,6+15,2%-a és a nem roma válaszadóink 16,4+25%-a).

A biztonságra vonatkozó objektív adat, hogy Miskolcon 2006-ban 14-15000 bűncselekményt követtek el 2007-ben, amivel sajnos a rossz közbiztonságú települések közé tartozik a város. A kutatásunkban a kérdezettek 32%-a elégedett a közbiztonsággal, viszont a teledi cigányoknak azonban csupán 12%-a. A kérdőívünkben azt is megkérdeztük, a válaszadó hány konkrét bűncselekményről és balesetről tud, ami az elmúlt egy évben a településen történt és hány történhetett összesen. E kérdésekkel a biztonság-érzetet szeretnénk mérni, hiszen, ha valaki alulbecsli a bűncselekmények számát, kevés bűncselekményről, balesetről tud-hallott, akkor jobb biztonságérzettel rendelkezik. Azok az egyének szintén e kategóriába sorolhatók, akik nem foglalkoznak a kérdéssel, nem izgatja őket a dolog. A főátlagban nem elhanyagolható volt azok száma, akik nem tudtak, vagy nem akartak válaszolni (15%), nagyon alacsony volt a túlbecslők aránya (1%) és 14% válaszolt reálisan. A népesség legnagyobb hányada (70%) alul, 60%-a pedig nagyon-nagyon alulbecsülte a bűncselekmények számát. Leginkább a cigányok voltak azok, akik reálisan ítélték meg a bűnözési helyzetet, 40%-uk reálisan ismeri a bűnözési adatokat, míg a magyar válaszadóknak csak 10%-a.

Az egészségügyi állapottal összefüggő kérdések arra irányultak, hogy milyen gyakran volt beteg a válaszadó, az elmúlt egy évben hányszor volt orvosnál és hogy tudna-e száz métert probléma nélkül futni. Ha például egyszer sem volt beteg, egyszer sem volt orvosnál és tudna futni száz métert, akkor az egészségügyi indexe 3 pont. Az index maximális értéke 11 (ebben az esetben hetente jár orvoshoz, állandóan gyógyszert kell szednie és nem tudna száz métert futni). Egy összefogottabb formában azokat tekintettük jó egészségi állapotúaknak, akik egészségügyi indexe 3 vagy 4, közepesnek az 5 és 8 közöttieket, rossznak a 9 és az a felettieket. E kettő tehát az objektív mutató. Szubjektív pedig ismét egy egyszerű, arra irányuló kérdés, hogy mennyire elégedett az egyén az egészségügyi állapotával (szintén egytől ötig terjedően történt az osztályozás).

Az egészségügyi indexben nem mutatkoznak szignifikáns különbségek a magyar, a teledi és az integrálódott romák között (30% körüli a jó egészségi állapotúak aránya, valamivel több, mint 50% a közepeseké és 20% körüli a rosszaké és egy kevéssel több teledi romának van rossz egészségügyi állapota). Megjegyezhetjük, hogy a teledi romák egészségügyi állapotának talán nem voltak jó mérőszámai a kérdezettek, mivel lehetséges, hogy ritkábban mennek el orvoshoz, akkor is, ha szükség lenne rá, illetve nincs pénzük a felírt gyógyszerekre. Az egészségügyi állapot szubjektív megítélésében azonban vannak különbségek a három csoportot tekintve. A magyarok kisebb arányban érzik egészségügyi állapotukat jónak, mint azt az objektív adatok szerint érezhetnék, az integrálódott romák reálisan látják helyzetüket, a telepiek között pedig több az állapotát túl- és alulbecslő is.

A táplálkozás kérdéskörében az integrálódott romák 68%-a szeretne egészségesen táplálkozni, a telepeken ettől jóval többen, 88%. Ehhez képest 26 és 34% érzi úgy, hogy egészségesen is táplálkozik. A magyar almintá eredményei hasonlóak ugyan a teledi cigányok eredményeihez, de feltételezzük, hogy mást gondolnak egészségesnek a telepeken élők, ezért lehetnek a számarányok hasonlóak. Most eltekintve az egészségesség kérdésétől, a táplálkozással való elégedettség a magyar és az integrálódott romák esetében hasonló. A teledi romáknál itt is azt tapasztaljuk, mint a jövedelmi viszonyoknál, hogy a másik két almintához képest itt a nagyon elégedettek és a nagyon elégedetlenek aránya is nagyobb.

Az iskolai végzettségre vonatkozó objektív adatokat láthatjuk az alábbi táblázatban, mely természetesen semmi meglepetéssel nem szolgál számunkra, hiszen egy „iskolázottsági lejtőt” figyelhetünk meg a magyaroktól az integrálódott romákon keresztül a telepi cigányokig.

	Magyarok	Nem telepi romák	Telepi romák
Nem járt	0	0	2,4
Kevesebb, mint 8 általános	1,2	8,5	39
8 általános	4,5	34	46,3
Szaktanácsos	18,6	36	12,2
Érettségi	27,5	17	0
Folyamatban	34,1	2,1	0
Felsőfokú	13,6	2,1	0
Összesen	100	100	100

9. táblázat. A miskolci magyarok, integrálódott és telepi romák iskolai végzettsége (forrás: saját adatok)

Az iskolai végzettséggel való elégedettségben ismét hasonló képet találunk a magyar kérdeztetteink és az integrálódott romák körében (14-19% elégedetlen végzettségével és 21-25% nagyon elégedett.) A telepi romák sokkal nagyobb arányban elégedetlenek, amely tényt alátámasztják, megokolják az objektív adatok is, viszont egy tetemes arány (17%) elégedett képzettségével, ami teljességgel meglepő.

A munka kapcsán megkérdeztük a válaszadókat, hogy mi a foglalkozásuk, hol dolgoznak (település és munkaadó típusa szerint is), hogy mennyire szeretik munkájukat, sikeresnek érzik-e magukat benne, hasznosnak látják-e munkájukat és érzésük szerint képességeiket kihasználják-e benne. Érdeklődtünk a munkánélküli tapasztalatokról (volt-e, s ha igen, mennyi ideig munka nélkül a kérdeztett), s hogy mi lenne az a munka, amit a legszívesebben végezne. Természetesen az összevont szubjektív értékelésre is sor került az eddig megszokottak szerint. (Egy összevont munkaindexet is képeztünk, az előbbi kérdések pontozásának összesítésével állt elő, s amely alapján jónak tekintettünk egy munkát, ha 5-8 pont közötti értéket gyűjtött össze és rossznak, ha 12 felett.)

Az objektív mutatók alapján a telepi cigányok a legelégedettebbek a munkájukkal (már ha van nekik): 85%-uknak jó, míg a magyarok körében 79%-nak jó a munkája, az integrálódott cigányoknál pedig már csak 68,8%-nak.

A szubjektív megítélés szerint viszont a magyar válaszadók a legelégedetlenebbek a munkájukkal, és ez az eredmény akkor is megmarad, ha a nem dolgozókat nem vesszük figyelembe egyik almintában sem.

A munkaadó típusa szerint a telepi cigányok legjellemzőbben az állam vagy multinacionális társaságok alkalmazottai (45,5% és 36,4%), saját vállalkozó nincs is közöttük. Az alkalmi vagy fekete munkát végzők magukat általában munka nélkülként aposztrofálták, ezért mi is úgy kezeljük őket. Az integrálódott romák körében már van 8% önálló vállalkozó, a többi munkáltató típus pedig nagyjából hasonló arányban jellemzi őket.

Eltérő a három vizsgált csoport munkánélküliségi tapasztalata is: egyáltalán nem volt még munka nélkül a magyarok 63%-a, az integrált cigányok 28, a telepiek 37%-a (itt

gyakran a gyesen lévő nők úgy értelmezték, hogy nem voltak munka nélküliek). Az egy éven túli munkanélküliségi tapasztalat az integrált romák körében a legnagyobb, 41%-uk élte már át ezt a helyzetet, valamivel kisebb arányban a teleti cigányok (37%) és magyar kérdezetteknek csupán 13,5%-a.

A szociális szükségletek témakörének legfontosabb kérdései a családhoz kötődnek, hisz ez majdnem mindenki életének a legfontosabb aspektusa. Kutatásunkban felmértük egyrészt a családok méretét (hány gyermeke, hány testvére van a kérdezetteknek), a családi kapcsolatok sűrűségét (milyen gyakran beszélget szüleivel, testvéreivel és gyermekeivel a kérdezett) és a családdal való elégedettséget (az eddig megszokott módon, 1-től 5-ig terjedő skálán).

A cigány almintánkban a családdal és a szerelemmel való elégedetlenség aránya hasonló, mint Miskolcon, a többi kérdésben eltérő eredményeket látunk. A romák között a legkisebb az egyedül állók aránya (5,6%), és a gyerekek irányába a családi kapcsolatok itt a legsűrűbbek: 77%-uk beszél velük naponta, szemben a 46-47%-os értékkel a másik nemzetiségi csoportban. Ez persze részben abból is adódik, hogy gyakoribb a romák körében a több nemzedék együttélése. A családok méretét tekintve, ahogy azt jól tudjuk, nagyobb gyermekszám jellemzi őket, de azért időben csökkenő mértékben. Ugyanis eredményeink szerint sokkal több testvérről számolnak be, mint gyermekről, azaz egy nemzedékkel ezelőtt a mainál is több gyermek született körükben.

Ebben a kérdésben igencsak eltérőek a teleti és nem teleti cigányok: hasonló arányban vállaltak 2, 3 vagy 4 gyermeket (43-41%-uk), viszont ettől többet jellemzően a teleti cigányok (42% szemben a 9%-kal), kevesebbet pedig a nem telemek. Természetesen a gyermekek száma nem lezárt kérdés életükben, hiszen még vállalhatnak továbbiakat.

A testvérszámot tekintve nem mutatható ki ilyen egyértelmű összefüggés a teleti és nem teleti romák között, és bizony az is előfordult, hogy akár 13 testvérről számoltak be.

A családon kívül a társas kapcsolatok második fontos összetevője a barátság.

Kutatásunkban a barátságra vonatkozó kérdések voltak, hogy hány barátja van a válaszadónak, milyen gyakorisággal találkozik, illetve beszél vele, és hogy hol ismerte meg barátját, barátait. Hogy mit is értünk a barát kifejezés alatt, nem definiáltuk a válaszadók számára, ennek megítélését rájuk bíztuk. Így ugyan előfordulhat, hogy egyesek csak a mély, intim kapcsolatot tekintik barátságnak, míg mások a napi ivócimborákat, vagy miként sok falusi néni – az egész falut.

A cigányokról már említettük, hogy nem olyan fontos érték terület számukra a barátság és ezt a baráti kapcsolataik mennyisége is megerősíti. Közöttük viszonylag nagy azoknak az aránya, akiknek egy barátjuk sincs (16,3%, szemben például a magyarok 4,3%-ával). Akiknek van is barátjuk, legnagyobb részben rokonsági körükből kerülnek ki azok. A barátok iránti bizalom is kisebb náluk, mint a magyaroknál. Mindezek a szubjektív mutatóban is megmutatkoznak, a romák 19%-a elégedetlen baráti kapcsolataival, míg magyaroknak 8%-a.

A személyes fejlődés szükségleteinek témakörében a környezettel való harmóniára irányuló kérdéseink voltak, hogy mennyire fontos a válaszadónak a környezet védelme, hogy szelektíven gyűjti-e a szemet és hogy vásárlásainál, beruházásainál mennyire figyel a környezeti szempontokra, mennyire veszi azokat figyelembe. A környezet védelme mindhárom csoportban hasonló fontosságú, a kérdezettek 50-54%-a mondta, hogy az számára

nagyon fontos. A másik két kérdésnél a telepi cigányok a legkevésbé környezet-tudatosak és a magyarok a leginkább. Mindez persze objektív körülményeiből adódik. Vásárlásnál a telepi cigányok 75,6%-a nem figyeli, hogy egy termék érinti-e környezetét. Ők külön hangsúlyozták, hogy csak az árat figyelik. A nem telepiekénél jóval kisebb ez az arány, 51%, a magyarok körében pedig 27%. A szelektív hulladék gyűjtés kérdésében szinte ugyanezeket az eredményeket kaptuk (azaz részben sem gyűjti szelektíven a szemetet a telepi cigányok 75%-a, nem telepi cigányok 61,7%-a és a magyarok 39,7%-a.)

Az elidegenedettség mértékét a bizalom szintjével mértük, a szabadidő mennyiségével és minőségével, az életcélokkal és azok teljesülésének mértékével, valamint azzal a kérdéssel, hogy a válaszadó élete folyását inkább saját döntései következményeinek érzi-e vagy a sors vagy bármely más külső tényezőéne.

A bizalom kérdését és az életcélokét az értékrendi résznél már áttekintettük. A saját élet irányításának kérdésében a cigányoknál arányaiban több ember van, aki saját döntéseinek érzi élete folyását (33%) és az is, aki teljesen a sorsnak (22%). A másik nemzetiségi csoportban nincs ennyi szélsőség, különösen a fatalista oldalon. A romák körében az eredményeknek ez a szórása abból ered, hogy a telepiek nagy része fatalista, sorsát külső körülményeknek tulajdonítja, míg az integrálódott cigányok egész pontosan érzik, hogy legyőzhetőek a külső körülmények, hisz sokan közülük bizony éppúgy egy-egy telepen születtek.

A szabadidő mennyiségét a magyarok érzik legkevésbé elegendőnek (a kérdezettek 6%-a érzi, hogy az túl sok, a cigány almintákban ez az érték 18 és 25%). Ugyanakkor a kevesebb, mint napi 1 óra szabadideje a magyarok 9,7%-ának van és a cigányok 30,7%-ának (vagy legalább is így élük meg).

Kutatásunkban a politikai aktivitást egyrészt a választói aktivitással mértük, másrészt a pártokban, politikai szervezetekben való tagsággal. Aktív szavazónak tekintettük azokat, akik (életkorukhoz viszonyítottan) valamennyi választáson részt vettek, passzívnak, aki egyen sem, mindenki mást közepesen aktívnak. Azt is megkérdeztük, mely pártokra szavazott a válaszadó, egyrészt, hogy felmérhessük, elkötelezett, „hűséges” választóval állunk-e szemben és ez esetben bal vagy jobboldali orientációjával, vagy esetleg ingataggal. (A konkrét kategóriák, amelyekbe a választókat rendeztük, következők voltak: MSZP-s, Fideszes, egyéb, vegyes, nem tudja)

A választói aktivitás meglehetősen alacsony Miskolcon, a kérdezettek 48-49%-a vett részt minden választáson. A cigány emberek pedig még ettől is kevésbé aktívak, 31%-uk egyáltalán nem szavazott soha és csupán 27%-uk vett részt minden választáson. Abban is eltérnek a magyar és cigány válaszadók, hogy emlékeik szerint mire adták le voksukat. A magyarok 11%-a nem tudja, szemben a cigányok 22%-ával és 30% nem válaszolt a kérdésre, míg a roma embereknél ez az arány jóval kisebb, 10% volt. Arányaiban többen szavaztak minden alkalommal a Fideszre, vagy minden alkalommal az MSZP-re a magyarok között és inkább vegyesen a cigányok.

Összegezve eredményeinket: a telepi és integrálódott romák értékrendje jobban hasonlít egymáshoz, mint a magyar értékrendhez. Az eltérések iránya egy tradicionálisabb értékrend felé mutat, de a gazdasági fejlődés szempontjából nem káros eltérések. Az egyetlen negatívnak mondható különbség a romák alacsonyabb bizalom-szintje, de sajnos a bizalom-deficit az egész magyar társadalom sajátja is. Az életminőségi kérdésekben az integrálódott romák szinte minden kérdésben a telepi romák és magyarok „közé esnek”, néhol

inkább az elsőhöz hasonlóak (pl. a családhoz kapcsolódó kérdésekben), néhol az utóbbihoz (a munka világában). Az életminőség objektív és szubjektív oldala a magyar almintában és az integrált romák körében erőteljes összefüggést mutat, a települési romáknál érdekes szóródást tapasztalhatunk. Egy nem kis réteg (15-17% körüli) nagy elégedettségét fejezi ki életkörülményeivel kapcsolatban, a rosszabb objektív mutatók dacára. A többiek értékelése nagyjából megfelel objektív helyzetüknek. Azon vitatkozhatunk, hogy ez egy szerencsésebb attitűd-e, mert nagyobb elégedettséggel jár, vagy inkább az alacsony igényszintből ered, s ezért káros, hiszen következtében kicsi a motivációs erő a helyzeten való javításhoz.

BIBLIOGRÁFIA

AALLARDT 1986

AALLARDT, Erik: Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research. The Swedish Approach to Welfare Research. In: *The Quality of Life*. Szerk. NUSSBAUM, Michael-Sen, Amartya. Oxford, Clarendon Press, 1986.

BROWN-FLAVIN 2005

BROWN, Lester-FLAVIN, Christopher.: *A világ helyzete 2004*. Budapest, Föld Napja Alapítvány, 2005.

INGLEHART 1997

INGLEHART, Ronald.: *Modernization and Postmodernization*. Princeton University Press, 1997.

LUHMANN 1997

LUHMANN, Niklas.: *Szerelem-szenvedély – Az intimitás kódolásáról*. Budapest, Jósöveg könyvek, 1997.

USLANER-BADESCU 2005

USLANER, Erik., M.-BADESCU, Gabriel.: Tisztesség, bizalom és jogi normák a demokratikus átalakulásban: miért tudja Bo Rothstein jobban megmagyarázni Svédországot, mint Romániát. In: *A társadalmi bizalom megteremtése a poszt szocialista átmenet időszakában*. Szerk. KORNAI János-ROTHSTEIN, BO-ROSE-ACKERMAN, Susan. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.

UTASI 2006

UTASI Ágnes: A minőségi élet feltételei és forrásai. In: *A szubjektív életminőség és forrásai. Biztonság és kapcsolatok*. Szerk. UTASI Ágnes. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2006.

A CIGÁNY IDENTITÁS VÁLTOZÁSA AZ ASSZIMILÁCIÓ ÉS A SZEGREGÁDIÓ TÜKRÉBEN

KANCZLER BALÁZS

Bevezető rész

Kutatást végeztem Győr-Moson-Sopron megyében, Fertőrákos és Iván községekben. Először csak Fertőrákos községben szerettem volna kutatást folytatni, de olyan mértékű asszimilációval találkoztam, amely teljesen meglepett. Mivel kellett egy összehasonlítási alappal rendelkezniem, és az tűnt a legrelevánsabbnak, hogy egy szintén megye béli településsel való összehasonlítás történik, ezért felkerestem Iván községet, ahol elég jelentős cigány populáció él. Győr-Moson-Sopron megyében a községek közül Fertőrákos és Iván községekben él jelentős számú cigány kisebbség, ezért vontam kutatás alá e két falut.

Résztvevő megfigyeléssel, interjúk készítésével és dokumentumelemzéssel végeztem szociológiai kutatásomat. Felkerestem mindkét falu polgármesterét, a Cigány Kisebbségi Önkormányzat vezetőjét és a cigányok által lakott utcákat, településrészeket. Több napot, hetet töltöttem a cigány lakosok között, és nagyon sok, az esetek túlnyomó többségében pozitív élményekkel gazdagodva végeztem kutatásom első szakaszát. A cigány lakosok már elfogadtak annak ellenére, hogy nem cigány származású vagyok. Először azt hitték, hogy a hatalmi kontroll részeként ellenőrzöm őket, de magatartásom és a cigány kultúráról való ismereteim meggyőzték őket a valóságról, ennek ellenkezőjéről.

Második szakaszban, pedig a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárat látogattam meg, s kutattam a fertőrákosi és az iváni cigánysággal kapcsolatos dokumentumok után. Több, említésre méltó esemény is történt velem kutatásom folyamán: A legelső meglepetés akkor ért, amikor Fertőrákos községben járva megláttam a Fő utcában gyalogolni egy olyan kb. 40-45 éves személyt, aki szemmel láthatólag borszíne alapján a cigány kisebbséghez tartozik. Azonnal megszólítottam, és próbáltam információt kérni tőle a fertőrákosi cigány kisebbség szociális helyzetéről, a kisebbségi önkormányzat munkájáról, esetleges szegregációról, integrációról. Nagy meglepődésemre azt a választ kaptam, hogy a megkérdezett személy magyar, nem cigány, és ilyen irányú információkkal nem tud ez által szolgálni. Ezek után interjút készítettem a település polgármesterével, aki elmondta, hogy a faluban lakó cigány kisebbségi populáció legalább fele nem vallja cigánynak magát, részben, mert már olyan mértékben asszimilálódott a nem cigány lakosságba, másrészben, pedig az asszimiláció következtében teljesen elhagyta népének hagyományait, szokásait, ezért nem is érzi cigány identitással rendelkezőnek magát. Ehhez hasonló magatartással, identitással Ivánban nem találkoztam. Ami még meglepő volt Fertőrákossal kapcsolatban, hogy a Cigány Kisebbségi Önkormányzat Elnökével több héten keresztül csak telefonon tudtam beszélni. Mint utólag kiderült, ennek oka az volt, hogy ő is lomtalanításból él, s ideje java részét Ausztriában tölti. Személyesen vele, a húgával, s több utcabeli lakóval sikerült beszélnem.

Konkrétan e két község cigány lakosságának körében végzett kutatásról nincs tudomásom, úgyhogy a munkám eredményét még összehasonlítni sem tudom korábbi kutatások eredményével. Szubjektív véleményem szerint ez azért történhetett, mert Magyarország többi részén (Észak-Magyarország, Kelet-Magyarország, Közép-Magyarország, Dél-Dunántúl) nagyobb cigány populáció él, mint Győr-Moson-Sopron megyében, ezért a kuta-

tók nem tartották eddig kiemelkedően fontos, kutatandó területnek, amit jelenlegi és későbbi kutatásaimmal kívánok megcáfolni.

Módszertan

A szociológiai vizsgálatot résztvevő megfigyeléssel kezdtem, s miután megpróbáltam kialakítani a megfelelő bizalmat személyem iránt, interjúkat és fényképeket készítettem. Először a Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökével, vettem fel a kapcsolatot, tudván, hogy az ő szavát, döntését a populáció tagjai elfogadják, tiszteletben tartják. Vele nagyon jó kapcsolatot sikerült kialakítanom, s ezt látván a többi cigány lakosnak sem volt ellenvetése az interjúk és a fényképezés ellen. Abból indultak ki, hogy amennyiben a vezetőjük megengedett bizonyos dolgokat nekem, akkor annak ők sem mondhatnak ellent. Dokumentumelemzéssel egészítettem ki kutatásomat, mert a Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltárban viszonylag sok dokumentum található az egykori Sopron vármegyei cigánysággal kapcsolatosan. Hogy a kutatási módszerek sokszínűségét gyarapítsam, két, cigánysággal kapcsolatos konferencián is részt vettem, és hasznos információkra tettem szert.

Hipotézisek

Azt feltételezem, hogy a cigányság Fertőrákoson sikeresen asszimilálódott a többségi nem cigány társadalomba, de az asszimiláció következményeként jóformán teljesen eltűnt a cigány identitásuk.

Feltételezem, hogy Ivánban szegregálódott a cigányság a falu lakosságához képest, a cigány identitásuk többségében nem változott, mely részben a szegregáció következménye is.

Eredmények

Fertőrákos

Ha földrajzi adatokkal megállapítjuk, hogy Fertőrákos község az északi féltekén, az északi szélesség 47. foka 42. perce, a keleti hosszúság 16. foka és 48. perce alatt fekszik, ezzel semmit sem mondunk az érdeklődő közönségnek, amely nem nagyon otthonos az ilyen mérésekben. Sokkal könnyebben férközünk mindenkire, ha úgy állapítjuk meg a község helyét, hogy az Magyarországnak azon nyugati, kutyafej alakú csücskében fekszik, amelyet a velencei egyezmény alapján az 1920. december 14-én tartott népszavazás teremtett, ott is a Fertő nyugati partján, Sopron városától kb. 7 km-nyi távolságra.¹

Fertőrákosban már az ókorban megkezdték a mészke bányászatát. A település első írásos említése 1199-ből való. A győri püspök birtoka lesz 1254-ben. Mezővárosi rangot kap a középkorban, évi két vásártartási joggal. A helyben lévő kőfejtőből kitermelt kőből épült Sopron és Bécs több középülete. A kőfejtő ma is látogatható. A német ajkú lakosság 90%-át kitelepítették 1946-ban. A községben Német Nemzetiségi Dal- és Kultúregyesület, azon belül kórus és táncsoport működik. Látnivalók: Kőfejtő (nyáron színházi előadásokat és koncerteket tartanak benne), a Mithras-szentély, r.k. templom, kristálykiállítás, pellen-gér, vízimalom, püspöki kastély, középkori várfal-maradványok. Fertőrákosnál található a Fertő-tó magyar részének egyetlen üdülő- és vízitelepe. Amíg volt határ Magyarország és Ausztria között, addig Fertőrákos és Mörbisch között kerékpáros és gyalogos határátkelő-

¹ BÁN 2000

hely üzemelt időszakosan.²

Fertőrákos cigány lakosságának társadalomtörténeti vázlata 1690-2008

A község (egykor mezőváros) történetét két könyv dolgozza fel: Bán János: Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története (Fertőrákos, 2000.) és Hárs József: Fertőrákos (Budapest, 2006). Bán János írását elemezve először 1690-ben találunk említést cigány lakosokról:

„Viszont az 1690-es évek anyakönyve egyszerre rengeteg új családnevet tüntet fel, ami arra mutat, hogy a törökök és tatárok itt járása 1683-ban végzetes lett a községre nézve. Lakói közül sokat legyilkoltak, még többet fogságba hurcoltak, s helyükbe mások jöttek. Akkor tűntek fel a Karner, Schaller, Rath, Winkler, Gradt, Leitner, Paur, Pöltz, Weissenpeck, Pfeiffer, és más családok, vegyülnek közéjük Wonnodich, Windisch, majd Filipits, Kikovatz, Sumlovich nevű horvát családok és a cigány Bódosi család.”

A falu mai nevezetessége a kőfejtő, melyről először 1587-ben Draskovich bíboros urbáriuma tesz említést. A rákosiak foglalkozási ágai közé tartozott a kőfejtés is az egyéb gazdálkodási tevékenységek, és a halászat mellett. A cigányság vizsgálata szempontjából fontos szerepe van a kőfejtőnek:

„A legnagyobb talán az, amely a meglévő várfalmaradvány végében zuhan hirtelen a mélységbe. E kőfalak alján rendszerint befelé vágott járatok vannak, amelyek némely kőfejtőnek, később kovácsnak, lakatosnak és cigánynak szolgáltak lakásul.”

A Királyi Magyarországon a Habsburg-házi Mária Terézia uralkodott 1740-1780 között. A cigánysággal kapcsolatos első átfogó rendelkezéseket Mária Terézia, majd utódja, II. József hozott. Legfőbb törekvésük a vándorlás teljes felszámolása, a cigányság végleges letelepítése és polgárosítása volt. Ezért a királynő 1773-ban, majd 1779-ben a cigányság összeírását célzó rendelkezést adott ki. Ennek következtében az ország nem minden vármegyében, de összeírták a cigányok jelentős részét.³ Szerencsémre Stefanis János főszolgabíró 1773-ban komolyan vette a királyi rendelkezést, s részletesen összeírta a járásához tartozó falvakban a cigány lakosságot.⁴ Két cigány családot talált Rákoson (1906-ig ez volt Fertőrákos neve): Horváth János, felesége Katalin, 18, 16, 6 éves fiaik, és 8 éves lányuk. Horváth György, felesége Erzsébet, 13, 4 éves fiaik, 11, 7, 2 éves lányaik. Az összeírásban arra a kérdésre, hogy „*Milyen nevelésben részesülnek, kinél, milyen mesterséget tanulnak?*” az első családnál azt írták be: „Mindannyian úgy nevelkednek, mint a jobbágyok.” A második családnál viszont: „Csak az idősebb fiú szolgál Srajner Mátyásnál, a lányok Schringer Krisztiánnál és Scharner Mihálynál nevelkednek, mint a földművesek.” A következő kérdés: „*A házsorban lévő házban lakik, vagy sátorban, vagy kunyhóban?*” Mindkét családnak a házsorban van háza. Az összeírás szerint Horváth János zsellér járulékokkal, Horváth György pedig házatlan zsellér járulékok nélkül. Az asszimiláció már ekkor megkezdődött a cigány lakosságnál, ugyanis mindkét család „a lakosok szokása szerint öltözködik.” Horváth János földművelésből és kézműves mesterségből (nem tér rá ki, hogy milyenből) él, Horváth György, pedig kézművességből él. Arra a kérdésre, hogy: „*A helyi bíróhoz, vagy vajdához tartozik-e?*” mindkét család a helyi bíróhoz tartozónak mondta magát. Tehát már

² Győr-Moson-Sopron megye településeinek atlasza, Gyula, Hiszi 1995

³ SZUHAY 1999

⁴ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, IV. A. 1. m Sopron vármegye cigányösszeírása 1773

akkor sem volt a rákosi cigányságnak vajdája, akárcsak napjainkban. Egy érdekes kérdéssel folytatódik a dokumentum: „*Táplálkozik-e dögvész miatt elhullott állatok húásával?*” Hasonlóan, mint a többségi társadalom tagjai, ők sem táplálkoztak döggútból. Lóval sem rendelkeztek, mert „nem rendelkeztek keresettel, vagy váltóval lovakból.” Az utolsó kérdésre: „*Fizet-e adót és mennyit a házipénztárba és a katonai pénztárba?*” mindkét család „nem adózik semmit.” – választ adta.⁵

Az 1774. január 1-én történt cigányösszeírás bevezetőjéből érdekes jövedelmi adatot ismertem meg: „A járási főszolgabírók összeírása alapján mutatja a helységek, a szülők és a cigánygyermek nevé, a gyermekek életkorát, és azt az időt, amikor az Ófelsége kegyes királyi rendelete szerint a 12 éves kor alatti gyermekek nevelés céljára a helyi lakosokhoz 3 koronás napi bérért Sopron vármegyében átadattak.”

Már csak Horváth Györgyöt és családját találjuk az összeírásban, Horváth Jánosról és családjáról nem esik említés. Ez már nem olyan részletes, mint az előző évi: a gyermekek neveit, korát, s azt tartalmazzák, hogy „Kinek adták át őket nevelésre?” „A 4 éves Jakab: Steiner Mártonnál, a 11 éves Mária: Presl Mátyásnál, az 5 éves Barbara: Schrangener Krisztiánnál, a 7 éves Katalin: Scharner Mihálynál.” Az előző összeírásban név nélkül említett 13 éves fiúról ebben nincs semmi adat.⁶

1778-ból származik a következő cigányösszeírás. Ezek, a XVIII. századi dokumentumok latin nyelven íródtak, s több különbséget rögtön felfedeztem: az első, 1773-as esetében a cigányokat cigánynak, latinul *zingari*-nak nevezték, míg 1778-ban már újparasztoknak, latinul *neocolonus*-nak. Míg 1773-ban cigány összeírásnak (*Conscriptiones Zingarorum pro Anno 1773.*), addig 1778-ban újparasztok gyermekeinek eltartási táblázatának (*Intertenentionis Prolium Neo Colonorum pro Anno 1778*) nevezték az összeírás dokumentumát. Név szerint említésre kerülnek a Horváth család gyermekei (Jakab, Barbara, Katalin, Teréz és Ádám), melyből megállapítható, hogy időközben gyarapodott a család a 4 éves Ádámmal, mert a 4 évvel azelőtti összeíráson ő még nem szerepelt.⁷

Mivel a levéltárban több cigány összeírást nem találtam, a születési anyakönyveket vontam vizsgálat alá. Az első kötet Rákos esetében az 1895-1898 között születetteket tartalmazza.⁸

Időrendi sorrendben először az 1896. április 13-án született Sárközi Mihály-ról szóló bejegyzést találtam, mely szerint édesapja foglalkozása „czigány-napszámos”, édesanyja pedig „kóbor czigány.” Mivel Thumer Tamás anyakönyvvezető nem ismerte a bejelentő Sárközi András édesapát, ezért annak személyazonosságának megállapítására elfogadta az általa ismert Pfeiffer Mihály cigány rákosi lakos elmondását.⁹ Ebben az esetben már másodszer találkozunk a Pfeiffer névvel, csak 1690-ben, mint német nevet említették, s 1896-ban, min cigányt. Ez azért bír nagy fontossággal, mert napjainkban a fertőrákosi cigányság túlnyomó többsége Pfeiffer nevezetű. Ezen dokumentumok szerint már a XVII-XVIII. században létrejött a cigány és a nem cigány lakosság keveredése.¹⁰

1897. március 16-án született a következő cigány gyermek a faluban, Horváth Li-

⁵ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, IV.A.1.m Sopron vármegye cigányösszeírása 1773

⁶ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, IV.A.1.m Sopron vármegye cigányösszeírása 1774

⁷ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, IV.A.1.m Sopron vármegye cigányösszeírása 1778

⁸ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

⁹ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

¹⁰ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

pót, akinek édesapja nem került bejegyzésre, a „bejelentő Horváth Katalin csavargó cigánynő, édesanyja Horváth Borbála foglalkozás nélküli cigánynő.” Lakhelyük: Rákos, erdei kőbánya.¹¹

1897. július 12-én született Horváth Mihály, kinek édesanyja Horváth Mária csavargó cigánynő, a törvényes atya nem került bejegyzésre, a bejelentő Horváth Anna csavargó cigány leány volt.¹²

1897. augusztus 15-én Horváth Éva született, akit édesapja, Horváth Ádám foglalkozás nélküli cigány jelentett be a hatóságnak, édesanyja Horváth Anna foglalkozás nélküli cigány. Az érdekessége a dokumentumnak, hogy először írta alá a bejelentő, eddig csak a három kereszt szolgálta az aláírást, mint az írástudatlanság jelképe.¹³

1898. január 3-án Horváth Ferencz csavargó cigány jelentette be fia, Horváth Ádám megszületését, kinek édesanyja Horváth Julianna csavargó cigánynő, lakóhelyük Rákos, erdei kőbánya.¹⁴

1898. november 16-án született Horváth György, a bejelentő, édesapja Horváth József foglalkozás nélküli cigány, az anya Horváth Terézia foglalkozás nélküli cigánynő. Lakóhelyük: Rákos, Sauerbrunner dűlőbeli szőlőkunyhó.¹⁵ Ez volt az első olyan cigány család, mely dokumentáltan nem a falubeli házsorban lakott.

A falu cigány lakosságának helyzetével kapcsolatban a következő évszám 1943. Bán János szerint: „1943-ban, pedig a Szikla-sor három emeletes: az alsó, középső és felső sziklasor épült ki egészen a soproni útig, ahol már teljes rendetlenségben épült a II. világháborúban néhány házacska. A Patak utcában és a Szikla-soron levő házak száma több mint 100.”¹⁶

Hárs József úgy tudja, „A németek kitelepítése előtt három roma család lakott a községben, mind a három zenészfamilia. Aztán, a bennszülött lakosság nagy részének távozása után jöttek be nagyobb számban. De akkor is csak 25-ről szól az állami statisztika. Bán János viszont másként tudja: „Sok cigány is telepedett le Rákoson, ezek előbb az erdőben, sátor alatt és a kőfejtőben laktak, csak 1946 után telepedtek üres házakba.” Majd még egyszer szóba hozza őket: „rendszerint a cigányok és az itt szolgáló vagy kóborló leányok gyermekei maradtak törvénytelenek.” Báb előbbi véleményét támassza alá, hogy egy kőhíдай fegyőr gyermeke felnőttkorában járt először a Fertőn, mert nem illett a falu feléjük eső, cigányok lakta részén átmenni.”

Eddig csak „csavargó”, „foglalkozás nélküli” cigányról találtunk említést Fertőrákos esetében, muzsikusról most először. Felvetődik a kérdés, hogy vajon közben lezajlott egy cigány lakosságcsere? Erre sajnos írásbeli dokumentumot, mint bizonyítékot megemlíteni nem tudok. Akárcsak a Ladányi-Szelényi szerzőpáros Csenyété esetében, én is csak a feltételezésre tudok hagyatkozni.

Cigányok a helyi társadalomban

Fertőrákoson napjainkban a cigányság lélekszáma megközelíti k.b. a 200 főt. A cigányok

¹¹ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

¹² Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

¹³ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

¹⁴ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

¹⁵ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Rákos, 1895-1898

¹⁶ BÁN 2000

szoros együttműködésben élnek a nem cigány lakossággal (magyarokkal és svábokkal). Eleinte olyan munkatevékenységek végzésére szakosodtak, melyeket a polgárosodó magyarok és németek egyre jobban megvetettek.¹⁷ De történt a rendszerváltás, s megnyílt az addig majdnem hermetikusan lezárt Magyar-Osztrák Államhatár, s megindult a munkaerő külföldre áramlása. A 90-es években megindult a bevásárló turizmus műszaki cikkekre specializálódva, s töménytelen mennyiségben került be Magyarországra hűtő, mosógép, és szórakoztatóelektronikai cikk. A cigányok leleményességét dicséri, hogy ők már ekkor használt műszaki cikkeket és bútorokat kezdtek behozni, a magyar és a német lakosság megvetésére. A lomtalanítást végző cigány családok hirtelen meggazdagodtak, s elhagyták az addig jellemző napszámos munkavállalást a falu gazdájánál.

A Szikla-sorok, melyek a 70-es, 80-as években klasszikus cigányteleppé nőttek ki magukat, minden tekintetben fejlődésnek indultak. Megszűntek a putrik, egyre nagyobb, szebb és modernebb házak „nőttek ki” az egykori rozoga, háznak alig nevezhető építmények helyén. Az anyagi megerősödésnek, az egzisztenciális biztonságnak, és az asszimilációnak köszönhetően megnövekedett a vegyesházasságok száma, s gyakorivá vált a falu egyéb részébe (általában a Fő utcába!) való beköltözés.

Napjainkban olyan mértékű asszimilációról beszélhetünk, hogy a cigányok identitása majdnem teljesen elveszett. A cigány nyelvet talán 1-2 ember beszéli, érteni viszonylag több érti, de az sem több 20-30 embernél. A gyermekszületésnél tartandó cigány szokások teljesen elvesztek, tőlem kérdeztek meg, hogy mit szoktak régebben a cigányok tenni ezzel kapcsolatban. A temetkezéskor szokásos virrasztás még 1-2 családnál élő hagyomány, a nagyszámú rokonság meghívásával együtt. Cigány rendezvény egyáltalán nem szokott lenni, mindenki végzi a dolgát (általában lomtalanít, Ausztriában dolgozik – képzettséget nem igénylő építőipari vagy mezőgazdasági munkát), elmondásuk szerint nincs idejük ilyesmire.

Jelenleg közsőrús cigányok élnek Fertőrákoson, akik előszeretettel hívják magukat „sváb cigánynak”, utalva ezzel a német nemzetiségüekkel való keveredésükre. Ezzel mindinkább súlyozva asszimilációs törekvéseiket. A cigányok nagy hányadát Pfeiffernek hívják, ami ténylegesen utal a német ősökre is, s már a község története során 1690-ben is találkozunk ezzel a névvel, akkor, mint német telepes bevándorló.

Fertőrákos napjainkban

Lakosság: 2200 fő.

Cigány kisebbség létszáma: ~cca. 200 fő.

Közsőrús cigányok élnek Fertőrákoson.

Jelentős még a faluban a német kisebbség.

Mindkét kisebbség rendelkezik saját kisebbségi önkormányzattal.

A Cigány Kisebbségi Önkormányzat eseti természetbeni támogatást nyújt a kisebbség tagjainak rászorultság esetében (pl. tüzelő, stb.).

Megfigyelhető, hogy az Interneten (www.fertorakos.hu) egyáltalán nem esik szó a községben élő cigányságról, csak a kisebbségi önkormányzatoknál van megemlítve a cigányság. A község történelmét kutatva, az „események időrendben”-címszó alatt megtalálhatjuk 1946. április 24-én, május 6-án és 7-én a német nyelvű lakosság többségének kitele-

¹⁷ KOTICS 2001

pítését. A következő pedig, hogy „1946-ban a telepések második hulláma érkezik meg.” Cigány kisebbségről tehát szó sincs a Fertőrákoskal kapcsolatos irodalmakban, melynek okát csak sejteni lehet, tudni nem.

Fertőrákoson folytatott szociológiai kutatásom során nem az elvárásaimnak megfelelően kerültem közel a cigány kultúrához, ezért előzetes ismereteim birtokában relevánsnak gondoltam azt a feltételezést, hogy Ivánban, Győr-Moson-Sopron és Vas megye határán elhelyezkedő községben folytassam tovább a megkezdett kutatásomat, ezáltal viszonyítási alapot teremtve összehasonlításra nyílik lehetőségem Magyarország egy megyéjén belül is, és a többi megye cigány kisebbségek lakta falujának tekintetében is. Az elvárásaimnak nem megfelelően alakultak a kutatás folyamatai Fertőrákoson, mert azt reméltem, hogy nagyobb mértékben őrizték meg kultúrájukat a falu cigány lakosai. Ezt az eredményt lehet jónak is tekinteni, mert az asszimiláció által a társadalom többsége által elfogadott életformát élnek a cigány kisebbség tagjai, de már voltaképpen alig mondhatók cigányoknak, mert kultúrájuk, identitásuk már a magyar kultúrát követi, azzal azonosult teljes mértékben.

Iván

Legelső írásos emléke 1234-ből való. A pornói apátság, később, pedig a Kanizsayak, a Nádasdyak és a Széchenyiek birtoka volt a község. Látnivalók: műemlék jellegű r.k. templom, barokk Pieta-szobor, pestiskereszt. A község külterületén fekvő nyolc tavat szívesen keresik fel a horgászok.¹⁸

A jelenleg több mint 1400 lelket számláló Iván község Győr-Moson-Sopron megyében fekszik; Pusztacsalád, Újkér, Simaság, Gyóró, Cirák, Répceszemere, Csér és Csáfordjánosfa szomszédságában. Hozzá legközelebb – közel azonos távolságra – a következő városok vannak: Csepreg, Fertőd és Kapuvár. Első ismert pecsétje Iván-Falu-Pecsitv – körirattal – mezejében hármashalomból kiemelkedő makk és kétoldalt búzagalász – a rajta lévő évszám szerint 1691-ből származik.¹⁹

Iván cigány lakosságának társadalomtörténeti vázlata 1773-2008

Iván község történetét az „Adalékok Iván község helytörténetéhez”-című kötet dolgozza fel Németh László szerkesztésében. A műben legkorábbi említés a cigány lakosságról 1792-1796-os gazdaság összeírásban olvashatunk, a levéltárban, Sopronban viszont 1773-ból szintén találtam cigány összeírást, akárcsak Fertőrákos esetében.

1773-ban a királyi rendeletre összeírók 5 cigány családot találtak: Farkas Mihályt, két gyermekét és egy unokáját, Ifjabb Farkas Mihályt és egy lányát, Dusa István özvegyét: Horváth Erzsébetet és négy gyermekét, Dusa Mártont és egy lányát, és Miskó Istvánt. Leírásra került, hogy „milyen, mennyi, sorjában és milyen korú?” gyermekek vannak a cigány családoknál, s „Milyen nevelésben részesül, kinél, és tanul-e valamilyen mesterséget?” Ifjabb Farkas Mihály és Dusa Márton lányai „anyjuk emlőjén nevelkednek” a többi gyermek „parasztoknál szolgál.” Minden cigány a „házsorba épített házban lakik”, s mindegyik „házatlan zsellér”. Úgy öltözködtek, mint „a helység tősgyökeres lakosai, és kézművességből éltek mindannyian.” „A helyi bíró alá tartoztak, lóval nem rendelkeztek, s nem táplál-

¹⁸ Győr-Moson-Sopron megye településeinek atlasza Gyula, Hiszi 1995

¹⁹ NÉMETH 1998

koztak dögkútból, és nem adóztak”²⁰

Az 1775-ös összeírás a Rákosival ellentétben már „újparasztnak” nevezi a cigányokat, míg Rákoson csak 1778-ban kerül ez a megnevezés írásba foglalva: „A neocolonusok („újparasztk”) táblázata, mely mutatja, hogy gyermekeik közül ki hány hónapot és hány napot volt eltartásban 3 koronás napi bérért. És hogy a hospesnek időarányosan a vármegye házipénztárából 1775. október végéig a számítás szerint mit kell fizetni.”

Itt már csak három család kerül említésre, Farkas Mihály, ifjabb Farkas Mihály és Miskó Márton, akinek 3 mostohagyereke lett az elmúlt két esztendőben.²¹

A legközelebbi összeírás 1777-ben történt, ekkor már csak 2 család kerül említésre, ami 8 főt jelent. A gyermekek még mindig „intertenenseknél”-eltartóknál vannak, 3 koronás napi díjért, melyet a vármegye házi pénztára rendezett.²²

1778-ban 3 cigány család került összeírásra, Farkas Mihály, ifjabb Farkas Mihály és Miskó Márton élt Ivánban családotul. Az 1007 fős népességből ezen összeírás szerint mindössze 7 fő cigány élt.

A helytörténeti műből, az „Iván a XVIII. század végén (Egy falu szociográfiája 1792-1796)” – című fejezetben, a 95. oldalon olvasható a „*Foglalatosságok és Kereskedések*” – címszó alatt. „*Némellyek vonyos Ökreiken nyerekednek, egy Némellyek az Iványi Kolompárokul össze veszik a Birka-Harangokat, S le járnak vele Somogyba és jó áron eladják.*” A „*Kézműves*” – címszó alatt a 96. oldalon olvasható: „*Van a Helységben: Ugy mint, Takáts Mester Kettő, Szür Szabó Mester egy, Nadrág Szabó egy, Német Varga egy, Botskor Varga Négy, Csizmazia kettő, Szűts Mester egy, Kolompárok az, az Birka és más féle Marhákra való harang tsináló Mesterek vannak Heten, Kováts egy.*” Az előző idézetből kiderül, hogy az Iván községben élő cigányok bizonyos része a XVIII. században hagyományos cigány szakmákban foglalatoskodott, kolompokat készített és a kovácsmesterséget űzte.

A monográfia 141. oldalán írja Szabó János „Iván község településének 1870 körüli vázlatá”-ban a „cigány szert”, mely akkor a falu nyugati oldalán helyezkedett el.

A 150. oldalon található, 1889. március 6-án keltezett „*Az 1887-es iváni nagy tűz*”-ről, Prevanek Ferenc iváni plébános készített összeírást, melyben a következőket olvastam: „Ha Ruprecht János őnagysága a rendelkezése alatt álló tűzoltókkal meg nem jelenik, és Balogh József házáat, mely már tüzet fogott, el nem oltja, akkor a Köz és a Cigányszer is leég.” Véleményem szerint annak, hogy a korábbi idők dokumentumaiból kimaradt a cigánység megemlítése, a következő okai lehetnek: Az 1998-ban készült dokumentum 1735-ben készült népesség összeírásában olvasható: „Az összeírásból nem derül ki egyértelműen, hogy az összes lakost, vagy csak a katolikus népességet vette sorba a plébános.” Tehát valószínűleg ezért, és a már említett 1887-es iváni nagy tűz az oka, ugyanis a 148. oldalon olvasható a következő: „Amikor a tűz keletkezett Boros István bíró éppen egy házassági kivonatot kívánt kiadatni. Alig hogy hazaért a plébániáról, háza már lángokban állott. A telekkönyv meg a községgel kapcsolatos iratok mind odaégték, valamint a község ládája a bent lévő pénzzel szintén a tűz áldozata lett.” Tehát vélelmezhetően ezen okok következté-

²⁰ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, IV.A.1.m Sopron vármegye cigányösszeírása 1773

²¹ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, IV.A.1.m Sopron vármegye cigányösszeírása 1775

²² Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Sopron vármegye cigányösszeírása 1777

ben nem olvashatunk Iván község cigány lakosságáról a korábbi időkből (XVIII. század előtt) a helytörténeti dokumentumban.

A levéltárban a születési anyakönyvi kivonatok gyűjteményében²³ több cigány születési anyakönyvi kivonatot is találtam:

1896. június 1-én született Horváth József, aki Horváth Károly hangász primás törvényes gyermeke.²⁴

1898. február 4-én Holló István hangász primás gyermekeként született Horváth Mária, akinek édesanyja háztartásbeli.²⁵

Az anyakönyv szerinti következő cigány gyermek születése 1899. január 27-én történt, Horváth János klarinétos hangász gyermeke, Horváth Lajos született. Édesanyja háztartásbeli nő.²⁶

1899. október 23-án néhai Holló István zenésznek született István nevű fia.²⁷

A „Homályos emlékek, forgácsok, IVÁN község történetében (1914-1934) 10. pont: Vallás, nemzetiség-címszó alatt: cigányok: a.) Muzsikus. Holló, ragadványneveken: Kohó, Bögyös, Hügyos, stb. b.) Oláh. Szojka Márton.” A cigányokon kívül még a zsidókat említi az összeírás.

A „Szülőföldünk a Kisalföld pályázat 1967. és 1969. évi versenyére érkezett helytörténeti munkák átdolgozott, gyűjteményes köteté”-ben olvasható:

„Minden házból van olvasó, a cigánycsaládok is rendszeresen kölcsönöznek könyvet. Egyébként 1967-ben 108 cigány élt, közülük 3 család – állami segítséggel – egészséges, új házba költözött, 1969-ig 9 család jutott megfelelő hajlékhoz. Elsősorban azokat segítik, akiknek állandó munkájuk van, és nagycsaládosak.”

Az idős lakosok visszaemlékezése szerint egészen a 60-as évek elejéig csak muzsikus cigányok éltek a faluban, a Kápolna utcában (ők ma is ott élnek, együtt az oláh cigányokkal). Ezt az 1961. évi MSZMP határozat változtatta meg: „A cigány lakosság felé irányuló politikánkban abból kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönítetten, állandó lakóhelyeken telepedjenek le, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak, és emelkedjék kulturális színvonaluk. A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a „cigány nyelv” fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását, és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.” /MSZMP-határozat, 1961. június 20./

E határozat értelmében létre hozták a mai Kápolna utcát, s a környékbeli majorokból (Erdőlak-major, Vizsta-major, Csér-major, Károly-major, Szolgagyőr-major) beköltöztették az oláh cigányokat.

²³ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Iván, 1895-1902

²⁴ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Iván, 1895-1902

²⁵ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Iván, 1895-1902

²⁶ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Iván, 1895-1902

²⁷ Győr-Moson-Sopron megyei Levéltár, Születési Anyakönyvi Kivonat Iván, 1895-1902

Cigányok a helyi társadalomban

A XVIII. századi cigány összeírás kézműves cigányokat említ, míg a XIX. századi Születési Anyakönyvi Kivonatok zenész cigányokról írnak. Vélelmezhetően, akár Fertőrákos esetében cigány lakosságcsere történt, mely nem került dokumentálásra. De Iván esetében a muzsikus cigányok megmaradtak mind a mai napig, csak már egy család kivételével nem zenélnek. Temetésre is másik faluból (Vas megyéből) hívnak zenészeket. A XX. században, egészen az 1990-es rendszerváltásig nem kísérte Ivánban különösebb diszkrimináció a cigány lakosságot, mert addig a foglalkoztatásuk meg volt oldva. A helyi erdőgazdaságban segédmunkát (erdőtelepítés, favágás, erdőtisztítás), és a Termelő Szövetkezetben mezőgazdasági munkát végeztek. A helyiekkel való beszélgetés során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a magyar lakosság a muzsikus cigányokat pozitívabb előítélettel közelíti meg, mint az oláh cigányokat. Élő az a sztereotípia, hogy a muzsikusok szorgalmasabbak, mint az oláh cigányok, s ennek bizonyítására számtalan történet kering közöttük. A faluban, két utcában (Kápolna és Rózsa utca) élnek a cigányok, szegregálva (a Rózsa utcába még a vezetékes földgázt sem vezették be!). Megpróbálják a magyar lakosok a fizikai és mentális szintű kommunikációt irányukban radikálisan csökkenteni.²⁸

Iván napjainkban

Mint már említésre került, a rendszerváltozás komoly életmódváltást hozott az iváni cigányság életében. Az erdőgazdaság (TÁEG) leépítette dolgozói létszámát, az egyéb tevékenységeket alvállalkozóknak adta ki, akik már nem voltak hajlandók olyan munkabért fizetni a képzés nélküli dolgozóknak (többségében cigányoknak), mint az erdészet annak előtte. Tömegesen váltak munkanélkülivé a cigányok, az élelmesebbje, és aki valamennyi felhalmozott tőkével rendelkezett, lomtalanítani kezdtek kijámi Ausztriába. Mivel ezt a tevékenységet viszonylag későn kezdték (a rákosi cigányokhoz képest), és a határhoz is jóval távolabb laknak, ezért csekélyebb nyereséggel kell beérniük. Ennek ellenére többen közülük jó életszínvonalon élnek, bár ez, mint integrációs törekvés, nem túl sikeres.

Lakosság: 1379 fő.

Cigány kisebbség létszáma: ~cca. 360-400 fő, ~cca. 48 család.

Ebből: ~ cca. 300 fő Oláh cigány.

~ cca. 100 fő Muzsikus cigány.

Cigány lakosság által beszélt nyelv: Lovári cigány és magyar.

Szegregáció: 2 utca, ú.n. cigánynegyed: Rózsa és Kápolna utca.

Népviselő: Húsvétkor és Karácsonykor.

Foglalkozás: Lomtalanítás, vasazás, betanított munka Sopronkövesden és Lövön, de jelentős számuk munkanélküli (álláskereső).

Általános Iskola: 219 fő – ebből 53 fő cigány.

Óvoda: 57 fő – ebből 26 fő cigány: Nagycsoport: 11 fő.

Középső csoport: 6 fő.

Kis csoport: 9 fő.

Segélyezés: A törvényi szabályozásnak megfelelően, de csak elvétve történik meg.

Iván község esetében is az Interneten (www.ivan.hu) folytattam kutatásomat, számomra elkészítő eredménnyel. Iván esetében még a település története sem olvasható a község

²⁸ KOTICS 2001

weboldalán, a cigány kisebbség, pedig akárcsak Fertőrákos esetében, az Önkormányzat-címzó alatt található meg, egyéb említés nincs a cigány populációról.

Összefoglaló

Magyarországon, a Nyugat-Dunántúlon, Győr-Moson-Sopron megye két falujában, Fertőrákoson és Ivánban végeztem szociológiai kutatást a cigány identitás változásáról az asszimiláció és a szegregáció tükrében. Megállapítást nyert, hogy Fertőrákoson a közsőrűs cigány lakosság olyan nagymértékű asszimilációt hajtott végre, hogy már a cigány kultúrának csak gyenge nyomait lehet megtalálni. Nem tartják őseik szokását, teljesen más szakmákat sajátítottak el, mint elődeik, és integrálódtak a nem cigány, többségi társadalomba. Cigány identitásukat majdnem teljes mértékben elvesztették, a cigány nyelvet is csak kevesen beszélik. Az asszimiláció releváns okaként az egykori Osztrák-Magyar határ közelsége, az ennek következtében kibővülő munkaerőpiac, a jobb kereseti lehetőségek és a cigányság viszonylag kis lélekszáma valószínűsíthetők. Tehát az első hipotézis, mely az asszimilációt kapcsolatba hozta a cigány lakosság identitásvesztésével, igaznak bizonyult.

A másik faluban, ahol szintén szociológiai vizsgálatot folytattam, Ivánban, Győr-Moson-Sopron és Vas megye határán, szegregációról beszélhetünk. A település két utcájában él oláh és muzsikus cigány lakosság, a faluba beköltözésre nincs lehetőségük, teljesen elkülönülve élnek két utcában. A második hipotézisem is igaznak bizonyult a szegregáció és a cigány identitás fennmaradása közötti kapcsolat tekintetében. Asszimiláció és integráció helyett szegregációval kell megküzdenniük az iváni cigányoknak, még az ún. cigánytelepes forma is fenn van tartva a többségi társadalom által. Ivánban a cigány és a nem cigány lakosok között nagyon szűk az érintkezések zónája, s a cigány lakosok negatív viszonyítási alapként jelennek meg a falu nem cigány lakosai számára.

Végezetül megállapítom, hogy Győr-Moson-Sopron megyében asszimilációra, és szegregációra egyaránt van példa a cigány populációval kapcsolatban.

A többi megyebeli, cigányok által is lakott település szociológiai vizsgálata következő dolgozatom tárgyát képezi, s azután pontosabb konzekvenciák levonására lesz lehetőségem.

INTERNETES FORRÁSOK

www.fertorakos.hu/tortenelem (2008.05.14).

www.ivan.hu/onkormanyzat (2008.05.14).

BIBLIOGRÁFIA

BÁN 2000

BÁN János: *Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története*. Fertőrákos, Fertőrákos Község Önkormányzata, 2000.

Győr-Moson-Sopron megye településeinek atlasza. Gyula, Hiszi, 1995.

HÁRS 2006

HÁRS József: *Fertőrákos*. Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza, 2006.

KOTICS 2001

KOTICS József: *Mások tekintetében*. Miskolc, Miskolci Egyetem, A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei 4. 2001.

NÉMETH 1998

NÉMETH László: *Adalékok Iván község helytörténetéhez*. Sopron, Hillebrand, 1998.

ÖRKÉNY–SZÉKELY 2007

ÖRKÉNY Antal–SZÉKELY Mária: *Deliberatív közvélemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*. Budapest, ELTE TÁTK., 2007.

SZUHAY 1999

SZUHAY Péter: *A magyarországi cigánység kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma, 1999.

A KÍVÜLÁLLÁS ÉS A BEILLESZKEDÉS MÉDIAETIKAI SZEMPONTBÓL – A NAGYCSÉCSI TANULSÁG –

ZSOLT PÉTER

Írásunk nem tárgyalja a média minden lehetséges eszközét és problémáját a beilleszkedés megsegítésére. Nem foglalkozunk a rassz jelének kiírásának problémáival, ami nagyon is ésszerű volna például a rendőrségi hírekben, amikor egy bűnözőt keresnek, de a beilleszkedést azért tenné lehetetlenné, mert növelné az előítéletet. Nem foglalkozunk azzal, hogy az etnikumokhoz tartozók műsorvezetőként szerepeltetése milyen javulást ért el az utóbbi időben, pedig ez a média lehetősége a beilleszkedés segítésére. Nem térünk ki a romák szerepére a bulvárban, a könnyűzenében, a szappanoperában, pedig ezeknek is megannyi etikai vonzata és valószínűleg hatása is van az elfogadásra vagy elutasításra. Nem vizsgáljuk a *róluk* vagy a *nekik* szóló közszolgálati feladatokat.¹ És a sort folytathatnánk, hogy még mennyi minden tartozhatna e témakörbe.

A kívülállás-beilleszkedés problémája igen sokakat érint, betegeket, fogyatékkal élőket, szegényeket, etnikumokat, időseket, vagy nőket. Dolgozatom csak a cigányság kívülállás-beilleszkedés témaköréből egy esettanulmány kapcsán kívánja megvizsgálni a tanulságokat. A romakutatásokból már tudható, hogy a szociális, bünyügyi és etnikai konfliktusok uralják a romákkal foglalkozó sajtótartalmakat, szemben más nemzetiségekkel, ahol inkább jogi, politikai és oktatási témák kerülnek napirendre.² Ezért aztán magam is a bűnygyek világát választottam, de nem egy olyan esetet, amelyben a bűncselekmény elkövetőjéről szól a történet, hanem ahol biztosan csak annyit lehet tudni, hogy az áldozat roma származású. Elvileg ez nem a kitesztottságot, hanem a többségi társadalom sajnálatát kéne, hogy kiváltsa. Mégis, a sajátos médiatérben a végén, a különböző alrendszerek és lobbik hatására, valamint a média feszültségfokozó vagy átpolitizálásra való fogékonyasága miatt, mondhatni épp, hogy nem a beilleszkedést segíti, hanem a kitesztottságot fokozza.

A jó szándékú paradigmák már abban sem egységesek, hogy egyáltalán az asszimiláció érték-e, vagy pedig a kívülállás megtartása az útja a beilleszkedésnek. A média a cigányság esetében azonban nem jut tovább az asszimiláció elvárásánál, amellyel tulajdonképpen a társadalomban lévő sztereotípiákat kultiválja.³

Az általam kiemelt nagyrészt cigány faluban történt gyilkosság médiakezelésének esettanulmánya arra ad lehetőséget, hogy megállapítsuk, a média különböző szegmense a szélsőséges helyzetek bemutatásakor miként tudja közvetíteni a kívülállás és beilleszkedés kérdéseiben tevékenykedő intézményeket és szervezeteket, s hogy az állandó szélsőséges problémák iránti érdeklődésével miként válik akaratlanul maga is egy kommunikációs csapda részesévé. A média erkölcsi fejlődésének lehetősége, mely szerint, *ha az igazság kiderítése érdekelné jobban kevesebb kárt is okozna*, ezúttal is megállapítható lesz.

¹ Ezekről a témákról összefogottan még nem, de különböző publikációkban már írtam. Legtöbb szempont részletezése a Médiaetika könyvben található (ZSOLT 2003).

² BERNÁTH-MESSING 1998

³ A kultiváció kifejezése Georg Gerbner-től származik, aki maga is az elmélet megtámogatására szívesen idézi az etnikumokkal, főként a fekete amerikaiakkal kapcsolatos médiasztereotípiák gyakoribb ábrázolását (GERBNER 2002).

Az eset médiaetikai tanulsága a kívülállás-beilleszkedés szempontjából, hogy ha a médiumok a felszín kapargatják, s nem válnak a Bibó-i⁴ típusú nézőpontváltogatóstoleráns és alapos gondolkodás helyszínéül, többet ártnak, mintha nem is vágnának bele a tematikába. Többet ártnak paradox módon még akkor is, ha a cigányság pártjára helyezkednek, mert felszínes érvek és pontatlanságaik később kitudódnak, és muníciót adnak a szélsőségeseknek.⁵ Ugyanakkor a „nem-ártani”-elvet igen könnyen érvényesíthetnék, ha nem az ideológia terepén akarnák csatájukat vívni, hanem a valóságos események kiderítésével foglalkoznának. Az esettanulmányból kiderül, hogy mindenféle médiaviselkedésre volt példa, s a megjegyzés talán ironikusnak tűnhet, de még a tényfeltáróra is. Ám a tényfeltárást – és ez laikusok számára meglepő lehet, a médiaszociológusok viszont kezdik megszokni – nem a nagy presztízsű médiában találhattuk meg.

A hír

2008. november 3-án hajnalban ismeretlen tettesek Molotov-koktélt dobtak és aztán sörétes puskával vaktában belöttek két, egymással szemben lévő nagycsécsi családi házba; a támadásban egy 43 éves férfi és egy 40 éves nő életét veszítette. Másnap Brüsszelből a roma ügyeket kezelő Uniós képviselő hazautazott, és a helyszínen nyilatkozott a sajtónak. Rasszista, szélsőséges csoportokat gyanúsított. A Roma Polgárjogi Mozgalom Borsod megyei elnöke szintén az etnikai indítást valószínűsítette. Az MSZP parlamenti frakcióvezető-helyettese nyilatkozatában szintén elítélő nyilatkozatot tett, és a nyilatkozat ténye maga is arra utalt, hogy a rasszizmus ellen szólal fel a képviselő. A helyi cigányvajda nyilatkozata szerint viszont nem a Magyar Gárda van az eset mögött, így egyfajta intézményes keretek között gyakorolt rasszista indítást épp a helybeli és tájékozottnak tartható zárt ki. A rendőrség óvatosan fogalmazott, de volt olyan interjú (Klub Rádió), melyben a rendőr azt a nem hivatalos okoskodást vitte végig az esetet követő nap koraesti vitaműsorában (Kontra), mely szerint az uzsorakamat típusú leszámolás azért nem valószínű, mert szegények voltak az áldozatok, és a nagyon szegények még uzsorakamatot sem szoktak kapni. Ez megint a rasszizmus-változatot erősítette.

⁴ Bibó 2001

⁵ Bernard GOLDBERG: Médiahazugságok c. könyve hívja fel a figyelmet arra, hogy a média pozitív diszkriminációja milyen bumeránghatást érhet el.

A kutatás kérdései

Tanulmányunk szempontjából másodlagos, hogy melyik gyanú igazolódik (uzsorakamatot nem fizetővel szembeni alvilági leszámolás vagy rasszista gyilkosság). Nem egy újabb tényfeltáró interjút szeretnénk írni, sem pedig valamelyik gyanú igazságtartamának kiderüléséből társadalmi következtetéseket levonni. Mindkettő legitim törekvés, de a mi kutatásunkat nem ezek a kérdések inspirálták. Az empirikus vizsgálatot már akkor megkezdjük, amikor még valóban semmit sem lehetett tudni vagy sejteni az elkövetők kilétéről, és a bűncselekmény okáról. Ami a valóságot illeti találhatunk Magyarországon a közelmúltból rasszizmusra utaló megnyilvánulásokat és médiakezelést,⁶ bár általában az életellenes bűncselekményekről néhány 90-es évekbeli skinhead esetet leszámítva az derült ki eddig, hogy nem rasszista indíttatás volt a háttérben, és a sajtó épp abban követte el a hibát, hogy túl korán rasszizmust kiáltott.⁷

Az esettanulmány a fentiekkel szemben számunkra kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy megvizsgáljuk miként működik a média általában, és miként a magyar politikai életben? Mit mondhatunk a hazai napilapok esetkezeléséről országos, helyi és bulvár szinten? Hol kiszolgáltattott a sajtó, és miben volna viszont elvárható a magasabb teljesítmény? Milyen etikai ajánlást követve torzítana kevésbé? Nagyjából tehát ezen kérdések

⁶ BERNÁTH-MESSING 1998

⁷ Egy 2005. május 8-án egy budapesti buszon történő cigány fiatallal szembeni testi sértés, az úgynevezett Mortimer-ügy kapott talán a legnagyobb visszhangot, melyben sokáig rasszizmusként tematizálta a sajtó, a politika, és az értelmiség jelentős része. Tamás Gáspár Miklós pl. rasszista országnak nevezte Magyarországot, majd később az ügy tisztázódása után tévedéséért elnézést kért. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Mortimer-%C3%BCgy>

megválaszolására törekszünk, s mint említettük csak másodsorban érintjük az eset jelen állása szerinti ismereteket.

Két elméleti háttér

A médiára nehezedő nyomások

Egy elméleti keret kialakításának gondolataival kezdenénk, melyek a normatív elvárások problémáját igyekeznek megvilágítani. A média két nagy normatív nyomás alatt van, az egyik az általános morál, a másik a szakmai. Az általános morál szempontjából a rasszizmus olyan ideológia, amely társadalmi veszélyességet rejt, és ezért vele szemben a morális kiállás elvárt. A cél – azaz, hogy a rasszizmus csökkenjen – érdekében pedig a rábeszélés minden fajtája támogatható. Ezzel a nézettel kicsit szemben áll a szakmai etika, amely szintén elítéli a rasszizmust, de a vele szemben alkalmazható eszközök szűkebb körét engedti.

Míg az értelmiségi vagy politikai rasszizmus-ellenes küzdelem lehet dramatizált formájú és manipulatív, addig a média, ha erre az útra lép, hitelét vesztheti. Gondolunk arra, hogy ha egy művész úgy ítéli meg, hogy a rasszizmus gondolkodás leleplezéséhez egy színpadi művet kell létrehozni, melyben sűrítve kaphatja a befogadó az ok-okozati láncolatokat, és egy fiktív történetben sok minden elmondható a rasszizmus lényegéről, addig a sajtó nem léphet át a fikciók világába pusztán azért, mert az meggyőzőbb. Sőt, még az esetek arányait tekintve is a valóságnak megfelelő érzetet kell keltenie, azaz konkrét témánk esetében körülbelül annyi teret szánni a kirekesztettek körüli bűncselekmények rasszista indíttatásának, mint amilyenek a valóságos arányok.

A jó szándékú propaganda sem megengedhető motiváció az újságíró részéről. Eredménye egy torzított valóság lesz, amelyben a hátrányos helyzetű sosem jelenik meg önhibájából hátrányosnak, a hajléktalan mindig a társadalom hibájából válik hajléktalanná⁸ stb. A mi konkrét nagycsécsi gyilkossággal kapcsolatos témánkban is a gyilkosság apropóján szerveződő fórumokon olvashatók volt olyan bejegyzés, amelyben az európai képviselő hazautazásának szelektivitását kifogásolták, és azt kérdezték, Olaszliszkára⁹ miért nem utazott. Más bejegyzésekben pedig azt olvashattuk, hogy a házak körüli földet miért veri fel a gaz, miért nem művelik meg stb.¹⁰ Vagyis a valóságot megszépítő médiapropaganda és témaválasztás szembesülve a személyes tapasztalatokkal vagy a fent említett fórumbejegyzésekkel hitelüket veszítik. Nyilván az ilyen fórumozók eleve előítéletesek, és azért hangsúlyoznak úgy ahogy, de azok az értelmiségi szándékok, melyekben a pozitív előítélet alakítja ki a szelekciót épp oly hiteltelenné válnak.

Összefoglalva megfogalmazhatjuk, hogy míg a művész vagy az értelmiségi megteheti, hogy dramatizáljon, addig a média pozitív diszkriminációs tematizálásai nem vezetnek eredményre, sőt, az előítéletek világában azoknak ad muníciót, akik ellenségesek egy etnikummal szemben.

A média ennek ellenére ki van szolgáltatva az értelmiségi nyomásnak, s még akkor

⁸ GOLDBERG:

⁹ Olaszliszkán 2006-ban cigányok öltek meg fényes nappal egy tanárt, aki egy elészaladó cigány kislány előtt épp le tudott fékezni. Az elkövetők lincselése nem csak azért volt megrázó, mert értelmetlen volt, de azért is, mert a szociológiai folyamatok voltak megfigyelhetők: felnőtt egy generáció, mely az önbíráskodásra és a munkanélküliségre szocializálódott.

¹⁰ http://vastagbor.blog.hu/2008/11/03/nagycsece_az_uj_olaszliszka

is így van ez, ha pozitív diszkrimináció bumerángthatását meg tudná értetni a nyomáscsoportokkal, és pedig azért, mert a nyomáscsoport tagjai önmagukban az elithez tartoznak. Amit ők állítanak, az pusztán azért hírértékű,¹¹ mert ők állítják. Egy Európai Unió képviselő szereplése – bármi is legyen a szereplés tartalma – pusztán attól érdekes, hogy a helyszínre utazott és nyilatkozott. Ő ugyanis az, aki a valóságra hatással lehet lobbijerejénél, politizálásánál, vagy csak a hazánkról kialakított külső kép befolyásolása tekintetében. A hírértéket fokozza, hogy lesznek politikusok, akik majd előbbi politikusunk szereplését és ideológiáját megkérdőjelezzik, tehát máris adva van egy kommunikációs feszültség, egy tér, melyben a média pusztán azért érzi jól magát, mert ezáltal elégítheti ki a feszültség iránt érdeklődők kíváncsiságát, vagyis minket befogadókat.

A médiára nehezedő nyomásoknak azonban még nem értünk a végére, mert létezik még egy, melyet piaci eredetűnek szoktunk tekinteni. A közönség előítélete is nyomja a médiát, mely akár még összhangban lehet az újságíró otthonról hozott saját előítéleteivel. A közönség meglévő sztereotípiáit megerősítő cikk könnyebben válhat népszerűvé, mint az, amelyik paternalista módon nevel. (Ámbár az sem kizárt, hogy az alacsonyabb műveltséggel, az alacsonyabb önértékeléssel, a valahová tartozni akarók esetében a paternalista média is népszerű.) A médiára nehezedő piaci nyomás a sztereotípiákat részesíti előnyben, a mi vizsgált példánkban pedig ezek az etnocentrikus sztereotípiák: „mi különbek vagyunk, hátrányos helyzetűkről csak ők tehetnek”, „ők a bűnözésre hajlamosak”, „nem mi bántjuk őket, bár megérdemelnék, hogy rendet tanuljanak végre” stb.

Különösen finomabb elemzések mutatják ki, hogy még a jó szándékú előítéletmentességre nevelni akaró tudósítások és szövegek is tele vannak sztereotípiakerősítő vonással, a „cigány ugyan, de nem lop” érvelési típussal. Ilyenkor öszvérszerűen érvényesül a két látszólag ellentétes nyomás, a liberális és a sztereotipikus.

A médiának elő kell állítania a valóság reprezentációját. Be kell csomagolni azt úgy, hogy ne csak megértsük, de kíváncsiak is legyünk rá, szórakoztasson, meghasson, megbotránkoztasson a történet. Minél inkább azon az állásponton van egy kutató, hogy a média nem csupán tájékoztatni akar, hanem szórakoztatni, megadni, nevelni, megbotránkoztatni, annál inkább úgy véli, hogy a valóságot a média konstruálja. Véleményem szerint a dolog fordított, a valóságkonstrukciókba illeszkednek az előállítható sztorik. A nagycsécsi kettős gyilkosság is csak négy valóságkonstrukciós modellbe illeszthető összesen: van egy rasszista tematizálási lehetősége, és van egy uzsoraelszámolási, s elviekben mindkettőnek egy személyes tragédia oldalról való közelítése, illetve egy általános, társadalmi problémákat elemző vetülete.

¹¹ Hírérték meghatározásáról ld. ZSOLT 2003

Ideológia

		Rasszizmus	Uzsora
Nézőpont	Személyes		Bulvár helyi
	Társadalmi	Konz. orsz. médiumok	Ballib. orsz. médiumok

Mindazonáltal a helyi és a bulvár médium elhelyezését ebben az ábrázolásban nehéz jelölni, mert mint azt a lapok elemzése megmutatta számunkra a bulvár nyitott mindkét ideológiai vetületre, és a valóság miatt kerül az uzsora oldalára, de nem nyitott arra, hogy társadalmi elemző nézőpontot is felvegyen. A helyi média viszont középre húz, az mindenképp szeretne egy kicsit, de valójában inkább abszurd lesz ezáltal, és egyikről sem mond semmit.

A rasszizmus és a médiafelelősség

A rasszizmus elleni médiafelelősséget elsősorban az országos médiumok vállalják fel. Minél nagyobb lefedettséggel rendelkezik ugyanis egy médium, annál nagyobb a politikai és a nyilvánossági elvárás vele szemben. Ahogy azt Habermas is kifejti, a nagyobb nyilvánosság nem az előítéletnek kedvez, mert abban sokkal inkább a hátrányos helyzetű megszólalási esélyét is elvárjuk.¹² A *kommunikációs etika* a nagyobb médiumoknál automatikusan jobban érvényesül, ahol minden érdekelt megelégedésére kell a konfliktusokat rendezni, szemben a kicsi lefedettségű médiumokkal, melyek képviselhetnek egyéni szélsőségesebb megfogalmazásokat.

A rasszizmus társadalmi vetülete a médiában mindig érzékeny téma, mert a politikai fórumok és kamarillapolitikán kívül a média saját maga is, mint a nyilvánosság intézménye szüntelen keresi a megoldást. Kevés olyan téma van ezért, amire a média mint társadalmi felelősséggel rendelkező intézmény olyan érzékenyen reagálna, mint a rasszizmus lehetőségére. Amolyan csali is lehet ez, melyet legjobban abból vehetünk észre, ha a rendőrség intézményével vetjük össze. A rendőrség abban érdekelt, hogy a rasszizmus jelenséget minimálisnak tüntesse fel, talán mert a rasszizmus épp úgy, mint a szervezett bűnözés már a kezelhetetlen területek közé tartozik, és a rendőrség nem szeret tehetetlennek látszani. Ez persze csak hipotetikus feltételezés, de a nagycsécsei ügy kapcsán is látszik, hogy a rendőrség hivatalosan tagadta a rasszista indíttatást, és azt a legegységesebb esetben szokta csak elismerni. Ezzel szemben a média mindig megkérdi, hogy „csak nem rasszizmus

¹² HABERMAS 2001 kommunikatív etika fogalma alatt fejt ki a diszkurzusetikai hasonló nézetcit.

az indíték?” Egyikük tehát a morális pánik tematizálására,¹³ a másik pedig annak elsimitására törekszik a nyilvánosságban.

Amikor a média nekiveselkedik annak a társadalmi problémának, hogy jobban megértesse az etnikai problémákkal küzdőket négy a szociológiában már ismert megoldás felé tud elmozdulni. Ez a négy szalonképes, felelősségteljes nyilvánosságbeli megközelítés szintén olyan konstrukció, amelyből a médiának valamelyiket választania kell. Mind a négy a kirekesztettség-kívülállás igazságtalanságára igyekszik elméleti megoldást adni.

1. A *szociális megközelítés* szerint a hátrányos helyzetű csoportokon főként az segíthetne, ha a gazdasági és oktatásbeli hátrányok megszűnnek.
2. Egy másik megközelítés szerint az *emberi jogok elismertetése* a rasszizmus megszüntetésének feltétele, ezzel kerülhető el a diszkrimináció.
3. A *multikulturális megközelítés* szemben áll a szociállissal, mert míg a szociális beolvastani és „fősegíteni” akar, addig a multikulturális nézőpont a kulturális különbség hangsúlyozását, az ahhoz való többségi alkalmazkodást pozitív diszkriminációt és toleranciát tart kívánatosnak.
4. Végezetül az előzőnél valamivel kevesebb toleranciával bír a *nemzetiségben* való gondolkodás, amely a kisebbségi autonómia elvét hangsúlyozza.¹⁴ E szerint a kisebbség vegye kezébe saját sorsát.

A nagycsécsi kettősgyilkosságban a lapok a szociális megközelítést választották, már amelyik egyáltalán általánosabb tanulságok megtételére vállalkozott, mint például a Magyar Nemzet.

Lapok szereplése

A téma bár nagy hírértékűként robbant be, részben mert a gyilkosság az emberi faj egyik legdurvább normasértése, részben mert a rasszizmus morális pánikot képes okozni a társadalomban, részben pedig mert a politikai- és médiaelit részéről azonnali vitát generált. Ennek ellenére hamar háttérbe szorították más hírek, mert azok, ha lehet még fontosabbnak ígérkeztek. Ilyen volt az amerikai elnökválasztás, melynek kihatása a világ alakulására igen jelentős volt, etnikai problémák terén pedig a Szlovákiába kilátogató magyar „szurkolótábor” (valójában szélsőjobboldali fiatalokat) ért máig nem indokolt szlovák rendőrségi attakt, mely a két ország közti konfliktust jelezte. Mindeközben a világ és országos gazdasági válság, a különböző válságot meglovagolni próbált miniszterelnök által szervezett magyar nemzeti csúcok napirendjei uralták a hetet.

Ennek ellenére, bár a Népszabadság amúgy sem szerepeltette a gyilkosságot a kiemelt hírek között, 4-ei számában fél oldalas hírt közölt, és keretes írásban utalt egy korábbi folyamatban lévő cigányokat érintő bűncselekményre, ahol szintén felmerült az etnikai konfliktus.¹⁵ De a hét későbbi napjaiban már a Népszabadság nem követte részletesen a nagycsécsi ügy fejleményeit, hagyta, hogy elsodorja a többi hír.

A Magyar Hírlap kisebb felülettel rendelkező lap, arányait tekintve hasonló meny-

¹³ Császai 2003

¹⁴ A nemzetiségi paradigma a zsidóság többsége számára például nem elfogadható.

¹⁵ Ez a pátkai polgárőrök esete, melyben haláleset nem történt, de itt is molotov-koktélt dobtak házakra.

nyiségben foglalkozott a gyilkosság utáni napon az esettel, de a hírben egyértelműen a rendőrök vélekedését erősítette, melyben a rasszizmus nem szerepelt, és az Európai Unió képviselőnek csak jelenlétét említette, de nyilatkozatának tartalmát nem. Ha a Népszabadság híryanagját hasonlítjuk össze a Magyar Hírlappal, egy nagyon markáns különbséget láthatunk. A Népszabadságban az összes olyan körülményt, ami a rasszista indíttatást erősítette, szerepeltette. Az összes romaaktivista gyanúját részletesen leírta, sőt beszámolt arról is, hogy a helybeliek egy gyanús lesötétített üvegű nem helyi autót láttak körözni a napokban. Aki tehát 4-én a Népszabadságot olvasta, az majdnem biztosra vehette, hogy rasszista gyilkosság történt, aki viszont a Magyar Hírlapot, annak még a gondolata is alig merülhetett fel ennek, mert még az ilyen gyanúval megszólalók véleménye is elhallgatásra került.

A Magyar Nemzet 4-i számában nem csak nagy terjedelmet szentel az esetnek az ötödik oldalon, de a helyi vajda szavait is részletesen visszaadja. Beszámol arról, hogy ki lát rasszizmust az esetben, és ki nem. A Magyar Nemzet a Népszabadsághoz hasonlóan szintén abban a hiszemben hagyja az olvasóját, hogy a gyilkosság indíttatása inkább rasszizmus lehet, de szemben a Népszabadsággal azzal, hogy a vajda szavait idézi, a Magyar Gárdát már kizárja. A Magyar Nemzet 6-i számában szélesíti ki a témát Farkas Flóriánnal készített interjújával. Farkas Flórián már elítéli az Európai Unió képviselőt, és mindenkit, aki a rasszizmus „rémével fenyeget”, áttolja a témát az oktatási alapról megfigyelhető anyagi nehézségekre, a kormány „a jövő lehetőségeit éli fel a spórolással” – mondja.¹⁶ Az elméleti modellek közül az interjúalany az 1-es pontban megfogalmazottak érvrendszerét képviseli. Ennél mélyebbre a lap nem jut ugyan, de az egyetlen, amely az apropó alapján szociológiai kérdések felé toldott. Ugyanezen az oldalon már az újabb tények ismeretében a Magyar Nemzet hivatkozik a rendőrség újabb adataira, és az uszorakölcsön – azaz nem a rasszista – indíttatás valószínűségére. Itt az ATV a forrás, és hasonlóképp megtalálja azt a médiumot is – a Bors-ot – ahol a legalaposabb tényfeltárás olvasható, és innen is kiemelni a nem rasszista valószínűsíthetőséget.

Az országos médiumoknál tehát azt találjuk, hogy a rasszizmus–nem rasszizmus tematika érdekli csak őket. Ez alól kivétel a Magyar Hírlap, amely inkább elhallgatja ezt a dimenziót. A többiek azonban annak függvényében foglalkoznak vele szívesen, hogy saját preconcepciójuk mennyire támasztja alá. A „dicsőség” mindig azé a médiumé, amelyiknek igazolódik az előfeltevése, csak hogy ez kétes dicsőség, mert teljes mértékben véletlenszerű. A Klub Rádiót addig érdekli igazán az eset, amíg a rasszizmus veszélye olvasható ki a hírekből, a Magyar Nemzet azt közli részletesen, amikor már a másik verzió valószínűsíthető. Ha a számukra nem kedvező foratókönyv valósul meg, egyszerűen elhallgatják a témát, elfelejtik, hogy melléfogtak, hirtelen nem jelentős az ügy. Mindezek mögött viszont emberi tragédia van, hiszen gyilkosság történt, de ez az elfogult médiumokat már nem érdekli, mindezek mögött súlyos társadalmi problémák húzódnak meg, de az ártatlan áldozatok még akkor hatással sincsenek a világra, hogy a médiumok legalább a társadalmi probléma kezelése felé fókuszálnának.

Pedig mindeközben történné hasznos lépések, és megoldáskeresések, és ezek társadalmi vitája ildomos is volna, de már nincs napirenden, ha a rasszizmus–nem rasszizmus média és ideológiai vita eldőlt. Az uszorakamat visszaszorításával szemben ugyanis lehet és tesznek is olyan törvényalkotói lépéseket, hogy már a kölcsönadást is büntetőjogi kategóri-

¹⁶ FARKAS Flórián: Éhséglázadás lesz. Magyar Nemzet, 2008 nov. 6. 4. o.

ává akarják tenni, és a fertőzött területeken szórólapozásba kezdenek, mely arról informál, hogy milyen kockázata van az uzsorakölcsön felvételének. Sokan ugyanis csak azért veszik fel a kölcsönt, mert gyerekek szegyélli magát az iskolában, hogy neki nincs márkás cipője, és emiatt csúfolják, vagy egyéb iskolai kötelező befizetéseknek akar eleget tenni. Sok esetben tehát elkerülhető volna a csapda, ha az érintettek tudnák mi van a serpenyő egyik, és mi a másik oldalán. A konzervatív lapok azonban már nem szívesen ismerik be, hogy a kormány tesz helyes intézkedéseket, a balliberális sajtó pedig, ha nem rasszizmus, hát nem is foglalkozik a kérdéskörrel.

Érdeemesnek látszott még megvizsgálni egy régiós lapot, és azt a bulvárt, amelyik elsőként dolgozta fel alaposan az esetet. Az Észak-Magyarország 5-i számában a fő cím az, hogy „Nincs elfogadható indok a gyilkosságra”, ez azonban csak a nyilatkozó rendőr szavaiban kiemelése. Az első lapon olvasható szöveg inkább közhelyes, tompítja pl. az EU-s képviselő szavait, és általánosságban beszél a tettesek elfogásának fontosságáról, arról, hogy a rendőrségnek minden bűnügy egyformán fontos. A 3. oldalon bulvárlapos elemek jelennek meg, személyes megközelítés, a félelem kihangsúlyozása, és a gyászoló közösség gyertyagyújtásának szegényes környezetéről fotót közölnek. Keretes írásban az áldozatok szociális helyzete is olvasható. Az írás tanácsalanságot árul el, a „se rasszizmus nem lehetett, se pedig uzsora” Ezt állítja két megszólaltatott is, egy lakos, és a polgármester. Az olvasóra magára is átragad a tanácsalanság, hiszen igen valószínű, hogy a kettő közül az egyiknek lennie kellett, és az újság mégis semleges és mindkettőt tagadja.

Kiemelkedő újságírói teljesítményt figyelhetünk meg viszont a Bors című lap esetében, november 5-én, a szerdai szám 6-7. oldalán. Voltaképpen egyszerű interjúk segítségével kideríti az indítékot, nem nevezi meg, de az olvasó számára valószínűsíti, sőt meg is szólaltatja a lehetséges gyanúsítottat. A tudósítás hangvétele közvetlen, a szereplők mind a keresztnevükön s főként a becenevükön jelöltek, mintha csak ismerőseink volnának. Bulvár elem még a személyes dráma kihangsúlyozása. Ezek mellett viszont a lap az igazság kiderítését tekinti fő szempontjának, s a nyilatkozatokból kiderül, hogy ki konkrétan mennyivel is tartozott, és hogy a falusiak számára nem volt teljesen meglepő a történet, hiszen verések és erőszakoskodások az elmaradt tartozások kifizetése miatt az utóbbi időben rendszeressé váltak. Ami az értelmiség felvetése volt, hogy azért nem lehet uzsora-ügy, mert a legszegényebb soron laktak, elméletileg nem cáfolódik, az élettörténeket feltárásából viszont kiderül, hogy az áldozatok nemrég még gazdagabb környéken éltek.

Mainstream jellemzői közt ki kell tehát emelnünk, hogy addig izgatta a téma a sajtót, amíg a rasszizmus tematikában szerepeltethető volt, amikor ez a kérdés eldőlni látszott, az ügy kipukkant. A személyes tragédia nem jelent meg, elvonttá és általánossá vált a történet. Az elvont gondolatmenet is általában felszínes, leginkább a Magyar Nemzet interjúja járja – igaz a maga nézőpontjából csak – körül a társadalmi kérdéseket. Az eset leírásában megelégszenek a helyi és országos vezetők, valamint a hivatalos szervek kommentárjaival. Ha kis színesként szerepeltetik is az érintetteket, őket nem tekintik hitelesnek.¹⁷

A bulvárban két nézőpont köré szerveződnek az írások. Az egyik a személyes tragédia – ez az ami elfelejtődik a mainstreamban – a másik a nyomozás. Vajon ki követte el a gyilkosságot? Úgy lebeg ez a kérdés a bulvárban, mintha egy szórakoztató krimi olvasói

¹⁷ Csak érdekességként említjük, hogy a középkori jogi gondolkodás sajátja, hogy tanúskodni nem is a szolga tanúskodott, még ha ő is volt jelen egy bűntényen, hanem az úr. KLANICZAY 2003

lennénk, amelyben a sztori tart a rejtélytől az igazság kiderítéséig. Ennek a két motivációnak köszönheti a Bors, hogy 3 nap leforgása után már mindent el tud mondani a történésekről, s hogy amelyik mainstream lapnak a valóság ideológiailag kedvező – a Magyar Nemzetnek, hiszen az uzsorakamat variáció vált igazzá a rasszizmussal szemben – az hivatkozik rá, és ismerteti is.

Összefoglalás

Írásunkban válaszoltunk tehát arra a kérdésre, hogy miként működik a média általában: láthattuk, hogy nem a valóságot tükrözte, hanem valamilyen nézőpontból igyekezett egy valóságkonstrukciót létrehozni. A konstrukció egy lényeges eleme a magyar politikai erőter, és másrésről a bulvár nézőpont. A konkrét vizsgált esetünkben inkább a politikai erőter volt az, amely a valóságtól eltérő konstrukciót eredményezett, és a bulvár szerepelt jobban. Az országos médiumokról az mondható el, hogy azok teljes mértékben a rasszista–nem rasszista dichotómia hatása alatt álltak, pusztán ez határozta meg a hír napirenden tartását, s mikor e kérdés eldőlt, le is vették, és újabb híreknek adtak helyt. A helyi lap ilyen ideológiai szempontból kevésbé volt terhelt, nem mutatott túlzott bulvár elemeket sem, de tényfeltárás tekintetében sem jeleskedett, jóllehet a közelség számára hírértéknövelő tényező kellett volna, hogy legyen. Minőségét tekintve mind az országos nagy presztízsű politikai napilapokra, mind a helyi médiumra a kellő pontosság hiánya volt jellemző. Előbbi esetében az ideológiai szemüveg akadályozta meg a jó kérdések feltevését, utóbbi esetben talán a szakmai lelkesedés és motiváció nem volt elég erős. Jó kérdésfeltevésnek számított volna, hogy vajon a vajda miért állítja olyan magabiztosan, hogy a Gárda nem szervezője a tragikus eseménynek? Tud valamit, vagy fél valamitől? – De ezek mellett az információk mellett mind a jobb, mind a baloldali lapok elmentek. A helyi vizsgált lap (Észak Magyarország) találta meg a legmegfelelőbb utat az emberi dráma arányának érzékeltetésére. A bulvárlap ezt túlzottan is előtérbe rakta, mintegy megrendítő hatásával kívánva olvasót szerezni, míg az országos napilapok szinte szemtelenül el is feledkeztek arról, hogy itt emberi életekről volt szó. Az országos lapok tematizálásában a tragédia eltűnt az ideológiai befolyás hatására, de ebből nem következett az, hogy legalább saját tematikájukban elmélyültté váltak volna, mondhatni az ideológiai tematizálás sem volt kellőképpen alapos és színvonalas, ez ügyben csak a Magyar Nemzet egy interjúját tudtuk felelőlegesen megítélni, mely szintén inkább politikai támogatásból fakadt, bár ezen keresztül a cigánysors elemzése is megjelent.

Megállapítható az is, hogy miben is kiszolgáltató a magyar sajtó, a tényfeltárás gyengesége ez, és az is sejthető, hogy a jó kérdések feltételének oka az ideológiai terheltég. Bizonyos értelemben tehát igen is kimagaslik ebből a mezőnyből az a bulvárlap, amelyik intimpistáskodó stílusa ellenére is krimiként fogta fel a gyilkosságot, melyben az elkövetőt is igyekezett megtalálni, nem pusztán csak az odalátogató elitet szólaltatta meg. A bulvárlapok igazságkiderítő motivációja ugyanakkor nem új jelenség, már a műfaj születésükkor is ezzel legitímálta a magánélet kutatását és nem közügyeknek tűnő témaválasztását.

A nagycsécsi eset médiakezelése aligha segítette a beilleszkedést. A rasszista–nem rasszista tematika voltaképp rossz irányba vitte a társadalmi vitát. Az egyik lap, amely a rasszizmust valószínűsítette a többségi társadalommal szemben jelent meg vádlóként, míg aki az uzsorátamadásban volt érdekelt a kisebbség önhibáját kereste. Ezekben a kommunikációs harcokban az egymásnak feszülő médiumok közösen ártanak, épp azért mert a kisebbség–többség tematizációval egy olyan keretet hoznak létre, amelyben kisebbséginek és

többséginek is egyáltalán nem jó lenni. A beilleszkedést nem segíti az sem, ha egy esetben beigazolódnak a rasszizmusból eredő bűncselekmények, és nem segíti az sem, ha ez cáfolódik, és az „önhibájából olyan amilyen” verzió érvényesül. A média tehát helyesebben járna el, ha felhagyna, vagy önkorlátozást gyakorolna az ilyen keretek megteremtésében, de nem úgy, hogy elhessegeti maga elől az eseményt, hanem úgy, ha tényfeltáróként kíván megjelenni. A tényfeltárásnak aztán a bulvár eszközei épp úgy rendelkezésre állnak, mint a szociológiai vagy antropológiai eszközei, melyeket tulajdonképpen a jó újságírók is használnak. A nagycsécsi esetben majdnem mindenre láttunk példát, csak a legfontosabb, a mélyebb társadalmi probléma feltárása maradt el.

Utóhang

Alighogy elkészült a nagycsécsi médiaelemzés, már Pécssett (két héttel később nov. 18-án) hasonló események történtek, szintén két roma halt meg, de ezúttal nem molotov-koktéltól, hanem kézigránáttól. A politikai reakciók és a média kísértetiesen hasonló jeleket produkált. (A hasonlóság pontosságát nem tudjuk megmondani, mert itt elemzést nem végeztünk.) Ezúttal is a rendőrségi nyilatkozatok tagadták a rasszizmust, néhány roma politikus pedig nem zárta ki, a rendőrségi tagadást pedig elhamarkodottnak tartották, hiszen amíg tettes nincs, azt sem lehet tudni, hogy a tettes rasszista-e. Roma érdekvédők kérésére (Pl. Kállai Ernő kisebbségi ombudsman) külön nyomozócsoportot hoztak létre a romákkal szembeni támadások kivizsgálására.

BIBLIOGRÁFIA

BERNÁTH-MESSING 1998

BERNÁTH László-MESSING Vera: *„Vágóképként csak némában”* Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 1998.

BIBÓ 2001

BIBÓ István: *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Múlt és Jövő, 2001.

CSÁSZI 2003

CSÁSZI Lajos: *Tévéerőszak és morális pánik*. Budapest, Új Mandátum, 2003.

GERBNER 2002

GERBNER, Georg: *A média rejtett üzenetei*. Budapest, Osiris, 2002.

HABERMAS 2001

HABERMAS, Jürgen: *Kommunikatív etika*. Budapest, Új Mandátum, 2001.

KLANICZAY 2003

KLANICZAY Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest, Noran, 2003.

ZSOLT 2003

ZSOLT Péter: *Médiaháromszög*. Budapest-Vác, EU-SYNERGON, 2003.

ZSOLT 2004

ZSOLT Péter: *Médiaetika*. Budapest-Vác, EU-SYNERGON, 2004.

Internetre történő hivatkozás

TAMÁS Gáspár Miklós elnézést kérésének forrása <http://hu.wikipedia.org/wiki/Mortimer-%C3%BCgy> (2008.11.17.)

Elemzett blogok helye:

http://vastagbor.blog.hu/2008/11/03/nagycsecse_az_uj_olaszliszka (2008.11.17.)

BÖRTÖNÖK ÉS ELMEGYÓGYINTÉZETEK, BŰNÖZŐK ÉS ÓRÜLTEK – AZ IZOLÁCIÓ HELYEI, OKAI ÉS MŰKÖDÉSE –

NÉMETH KRISZTINA

*„Három gúnár kiabál,
napnyugatnak-támadatnak száll,
száll a kakukk fészkére,
Ki lesz kakukk vesztére?”
(Gyereklmondóka)¹*

Az esszé ötletét Milos Forman Száll a kakukk fészkére című filme adta, melyben egyszerre találkozhatunk a címben említett két devianciával, a bűnözéssel és az elmebetegséggel. Bár a film az elmebetegség és normalitás határmezsgyéjének provokatív elemzésére és egy határátlépő kálváriájára épül; rejtve a két deviancia természetének különbözősége, valóságához való eltérő viszonya is kirajzolódik. A filmélmény és az alábbi Durkheimtől vett gondolat adta a dolgozat alapkérdését.

„A logikai szükségyszerűség és az erkölcsi kötelezettség között sok analógia van, de nem azonosság, legalábbis jelenleg. Manapság a társadalom másképp bánik a bűnözőkkel, mint az abnormális intelligenciájú alanyokkal; ez bizonyítja, hogy a logikai normákhoz kapcsolódó tekintély, jelentős hasonlóságuk ellenére sem azonos természetűek – egyazon nem két különböző fajtái. Érdekes lenne kutatni, honnan származik ez a különbség, ami eredetileg bizonyára még nem volt meg, hiszen a köztudat sokáig nehezen tett különbséget örült és bűnöző között.”²

Az esszé áttekinti bűnözés és deviancia hasonló megítélésének főbb történeti átlomásait és felveti a két jelenség hasonló társadalmi szankcionálásának lehetséges okait, kitér az izolációs technikák történeti hasonlóságaira és lassú differenciálódására. Végül a felvetett kérdésekre a társadalmi rend fenntartásában, szankcionálásban, a stigmatizáció és a társadalmi kontroll, illetve a stigma és igazságosság érzékeny kapcsolatában keresi a választ.

A devianciák szankcionálása nemcsak a rend fenntartását, hanem az adott kultúra kontinuitásának és monopolhelyzetének megőrzését jelenti.³ Az adott rend normái pedig nemcsak az explicit violátorok (bűnözők) ellen lépnek fel, hanem a fennálló rendszer kumulált jelentéstartalmait, működési mechanizmusait is védik. Ily módon az „örültek” kihívása valóság valódiságának és érvényességének kétségbevonásában rejlik. Ez bizonyos korokban és csoportok szemében veszedelmesebb lehetett, mint a közösen célokat osztó, ám újító jellegű normaszegés, a bűnözés.

¹ KESEY 1977, 7.

² DURKHEIM 2004, 27.

³ BÍRÓ 1998

A deviancia meghatározása, funkciója és időbeli változása

A deviancia fogalma a latin „de via” kifejezésből ered, mely útról való eltérést, letérést jelent. A kifejezésből képzett bármilyen további latin vagy magyar névszó elfogadottól való eltérést, elhajlást jelent, s ezzel leginkább negatív jelentéstartalmakat sűrít. Az eredetileg semleges jelentésű szó ezzel végképp átkerül a konszenzuálisan adott, közösen osztott pozitív értékek mezsgyéjéről a rosszallást, kizárást, szankciót, stigmatizációt kiváltó „deviáns” térfelére, s mintegy a nem emberi világába horgonyozódik le.⁴

Paradox módon azonban, a deviációk épp a megtorlás, a szankcionálás aktusával válnak érzékelhetővé, megfoghatóvá, devianciává. Minden normaszegés által újra definiálódik a norma, s épp a normatív közösség konstituálja a normaszegést: azáltal, hogy szankcionál.⁵

Igy új megvilágításba kerül Durkheim azon tézise, miszerint a bűn „szükségszerű” és „normális” jelenség egy társadalom életében. A bűn (deviancia) mindenekelőtt azért normális, mert minden emberi közösségben jelen van, széles körű elterjedését pedig csak az magyarázhatja, hogy funkciót tölt be.⁶

A deviancia funkciója egyrészt abban áll, hogy a normaszegés által indirekt módon definiálódik a rend, hiszen, ami megbomlott, azt helyre kell állítani, tehát újra meg kell határozni egy korábbi, megbomlás előtti állapot (rend) kritériumait. Durkheim szerint a restitutív szankciók ezen állapot visszaállítását tűzik ki célul. A rend visszaállítása és megőrzése egyet jelent a közösség fennmaradásával is. Másrészről a deviancia ellenkező irányba is tolthatja a társadalmak életét: megmerevedett társadalmak esetében csak az explicit normaszegés képes ismeretlen utakat vagy új túlélési stratégiákat nyújtani.⁷

A deviancia tehát, szerves része az emberi közösségeknek és kultúráknak,⁸ s két oldalról is szabályozza azokat: egyrészt a fennálló rend világos meghatározását adja, és folytonosan újradefiniálja az elfogadott-szankcionált, jó-rossz határokat, másrészt krízishelyzetekben a társadalmi innováció, a túlélés záloga.

A deviancia megítélése kultúránként és koronként változik. A letűnt korok deviáció (vallási tabuk megsértése, istentagadás vagy a feudális nagyúr meglopása) ma legfeljebb kisebb súlyú kihágásnak, vagy magánügynek tűnnek. Ezzel szemben a mai kor legfőbb bűne, a gyilkosság, egykor jóvátétel fizetésével vagy családok közötti vérbosszúval mintegy „magától”, a hatóságok közbeavatkozása nélkül is „megoldódott”⁹

A kora újkorig, a modernitás hajnaláig a szankcionálásban egyfajta egyöntetűség figyelhető meg. Nem válik el egymástól a mai értelemben vett bűn és más (viselkedési, erkölcsi) szabályok megsértése, vagy a felhalmozott közös tudás, a durkheimi értelemben vett „logikai konformizmus”¹⁰ elleni vétség.

A Durkheim által ismertetett törzsi társadalmak vallása csak a szent és profán közti különbséget ismerte, s hiedelmei és rítusai a vallásos tabu köré szerveződtek. Ennek megfelelően a normaszegés is elsődlegesen vallási devianciát jelent – hiszen az alrendszerek diffe-

⁴ BÍRÓ 1998

⁵ BÍRÓ 1998

⁶ DURKHEIM 2005

⁷ DURKHEIM 2005

⁸ BÍRÓ 1998

⁹ GIDDENS 2003

¹⁰ DURKHEIM 2004, 26

renciálódása még nem ment végbe, így a vallás foglalja magában a jogot, tudományt erkölcsöt etc.¹¹

Az ókori Keleten sem vált el egymástól politika, vallás, filozófia és erkölcs. Az ókori Egyiptom politikai teológiája (vallása és uralmi rendszere) egyaránt Maátot, a fáraó által e földön megjelenített istenektől jövő igazságosságot és bőkezűséget jelentette. Utóbbiak megtestesülése az emberek állam általi alávetettségét és a hierarchizált osztálytársadalmak feszültségeit is levezette, hiszen, ha az uralkodó Maát szellemében tevékenykedett, kegyes, igazságos és bőkezű volt a néppel. Ily módon Maát egyben legitimációs alapot is jelent.¹²

A középkori Európa mindössze csak két főben járó bűnt ismert: a vallási eretniséget és az uralkodók elleni vétséget.¹³ Ez a kétféle deviancia elegendően tág fogalomnak bizonyult minden további gyanús elhajlás (szabad gondolkodás, prostitúció, testi és szellemi fogyatékoságok) szankcionálásához is.

A durkheimi fogalomhasználatnál élve, ezekben a társadalmakban a kollektív tudat még elég egységes és erős ahhoz, hogy ezek a „bűnök” mindenki számára ugyanazt jelentse, és egyforma intenzitással váltsák ki a büntetés követelését az egyénekből.¹⁴

A modernizáció előrehaladtával azonban egyre szűkül a kollektív reprezentációk hatásköre. A világról alkotott tudás nagy része privatizálódik, a fennmaradó közös tudás pedig újradefiniálások sorozatán megy keresztül, egyre kevesebb teret hagyva a régebbi kollektív reprezentációknak.

A vallás nézetrendszerének szempontjából ez a folyamat a szekularizáció. Utóbbi a racionalizálódó világi élet szempontjából „a világ varázsától való megfosztását”¹⁵ jelentette. A racionalizáció, a modernizáció újfajta szabadságot adott az embernek. A gondolat szabadsága fokozatosan teret adott az egyéni valóságfelépítéseknek, megsokszorozta az énközpontú világokat, s ezáltal a jóról és rosszról alkotott képzeteket, a normarendszereket is.

Mindez jelentősen kiszélesítette a devianciák fogalmát is: a XIX-XX. századra nagyvonalakban kialakult a devianciák mai reprezentációja, melynek középpontjában a bűnözés, a mentális zavarok, a szexuális devianciák és a különböző függőségek (alkoholizmus, drogfogyasztás) állnak.

A szabadság kiterjesztése és a modern állam létrejötte új helyzetet teremtett a devianciák terén. Míg – Durkheim érvelése szerint – a primitív törzsek a szankcionálással csak a régi rend helyreállítását akarták elérni, addig a középkori társadalmakban a restitutív funkció a nyilvános büntetésekkel és kivégzésekkel tagadhatatlanul elrettentésül is szolgált. Végül a modern kor felé haladva egyre inkább a „ferde hajlamú” – egyszerre veszélyeztetett és társadalmat veszélyeztető – népesség izolálása, később javítása és gyógyítása válik céllá.

A fejlődési ívben azonban inherens ellentmondások rejlenek. A helyzet paradox volta abban rejlik, hogy a modern kor javító-nevelő célkitűzése és rendelkezésre álló bünte-

¹¹ DURKHEIM 2004

¹² ASSMANN 2008

¹³ GIDDENS 2003

¹⁴ DURKHEIM 2001

¹⁵ WEBER 1998

tő-ellenőrző eszközei hallatlanul megnövelték a deviánsnak bélyegzett csoportok számát, elvitatva tőlük a frissen kivívott szabadságjogok majd' mindegyikét. Míg a középkori európai társadalmak jórészt megelégedtek a zsidók gettókba tömörítésével és leprások szigorú elkülönítésével, a XX. századra addig nem ismert kényszerűen szegregáló-izoláló intézmények tucatjai jelentek meg: börtönök, tébolydák, elmeógyógyintézetek, nevelőintézetek, rezervátumok és koncentrációs táborok.¹⁶

Az izoláció szinterei: börtönök és elmeógyógyintézetek morfológiai elemzése

A társadalomból való kizárást elősegítő gyakorlatok és uralmi technikák széleskörű elterjedése és alkalmazása a XX. századra tehető. A felvilágosodás villantotta fel az ész általi rendezés lehetőségét, s egyben „a mindent rendben látni”, klasszifikálni, rendszerezni kívánó utópikus víziót is. A „rend” megteremtése az összes, szép, új világba nem illő elem („rossz”, „beteg”, „őrült”, „intellektuálisan zavaró” és „gyanús”) kigyomlálását is magában hordozta.¹⁷ (Példaként említhetők erre Mária Terézia és II. József cigányokat letelepedésre kényszerítő és gyerekeket elkobzó rendeletei.)¹⁸

Ezzel együtt változott a devianciák belső felosztása, megítélése is: míg a bűn a XX. század elejére kriminalizálódott, és csak valóban a „büntetőjogi eseteket” értették alatta, addig az örület reprezentációja medikalizálódott.¹⁹ Durkheim terminusaival kifejezve a bűnön egyre inkább az együttélést lehetővé tevő erkölcsi konformizmus megsértését, míg elmebetegségen a kölcsönös megértést lehetővé tevő logikai konformizmus elleni vétséget értették.

Azonban a már szakosodott, különböző funkciókat ellátó intézmények csak nagyon lassan, és igen kis mértékben alkalmazkodtak ehhez a változáshoz.

A XVIII. és a XIX. század eleji börtönök nagy, reprezentatív épületek voltak. Külső megjelenésükben a neogótikus stílus és a kastélyépítészet jegyeit hordozták. Bár már ez idő tájt megjelentek a felügyeletre való specializálódás külsődleges, könnyen felismerhető jegyei (magas falak, kapu, kicsi, szűk ablakok), az épületek összbenyomásukat tekintve alkalmasak voltak a kortársak szerint arra, hogy „növeljék a város építészeti szépségét.”²⁰

Giddens szerint a börtönbüntetés kevéssé volt elterjedt; többnyire csak halálraítélteket zártak el. Bár a körülmények sokszor híján voltak a kényelemnek, magának a börtönnek a hangulata a maihoz képest meglehetősen fesztelen, oldott volt.²¹ Korabeli források is megerősítik, hogy a börtönön belüli élet sem maradt a külsődleges jegyek által sugalmazott és megjelenített nagyvonalúságtól. Atholl egy 1790-es, London környéki börtön életéről, és a börtönön belül rendezett bárról a következőképp számol be:

„A teát négy órakor szolgálták fel, hegedű-és fuvolazenére, majd a társaság nyolc óráig táncolt, amikor is elfogyasztotta a hidegvacsorát. Kilencor vetettek véget a mulatságnak, ami a börtönzárás normális ideje volt.”²²

¹⁶ BASHFORD – STRANGE 2003

¹⁷ BASHFORD – STRANGE 2003

¹⁸ KENDE 2000

¹⁹ BASHFORD – STRANGE 2003

²⁰ PRATT 2003, 27. (FORD.: N. K.)

²¹ GIDDENS 2003

²² GIDDENS 2003, 142.

Az iparosodás és a növekvő mértékű racionalizáció tette a közvélemény szemében felháborítóvá a fogdák felemás fényűzését. Ezzel egy időben kezdtek a börtönök fokozatosan mai formát ölteni, és elsősorban a felügyeletet, mint funkciót, valamint az ezzel kapcsolatos praktikus megfontolásokat igyekeztek megjeleníteni.²³

Foucault a következőképpen vázolja fel azt a fejlődési ívet, mely a kedélyes börtönöktől az ellenőrzött társadalom felé halad. A folyamat kulcsmozzanatát a fegyelem megteremtésében, a felügyelet és az ellenőrzés egyre tökéletesedő technikáiban látja.²⁴

„A fegyelem olykor megköveteli az elzárást, az összes többtől különböző, önmagában zárt hely kijelölését. Az egyhangú fegyelem kedvenc helye. Annak idején ott volt a csavargók és a nyomorultak nagy 'elzárása'; aztán egy egész sor diszkrétebb elzárás következett. A kollégiumokban lassan a kolostor modellje kerül előtérbe; az internátus, ha nem is a leggyakoribb, de a legtökéletesebb nevelési rendszerként jelenik meg.”²⁵

Az ily módon megteremtett egységesség, a fegyelem, és a tudat, hogy „mindenkinek megvan a saját helye” – vagyis az értékelés (jutalmazás-büntetés) következtében a rangsorban elfoglalt pozíciója –, egy komplex, hierarchikus rendszert teremt.²⁶

Az időbeosztást is mereven meghatározó, élet minden területére kiterjedő intézmények célja olyan terek létrehozása, melyek maximálisan biztosítják a fegyelem kialakításához szükséges áttekinthetőséget. Ezek egyszerre biztosítják az ellenőrzőknek a láthatatlanságot és a hatalmat, valamint a lehetőséget az ellenőrzőknek azonnali elválasztására vagy totális izolására.²⁷ Mindez a Bentham által megálmodott Panoptikon-elvet követi.

„Megszüntetik a tömeget, a sűrű sokaságot, amely a többszörös csere színhelye, egymásba mosódó egyének halmaza, kollektív hatásrendszer, s helyébe az elkülönített egyének halmaza lép. A panoptikon az ör oldaláról nézve megszámlálható és ellenőrizhető sokaság, a foglyok oldaláról pedig elkülönült és megfigyelt egyedüllét.”²⁸

Bentham szerint az ideális hatalom látható és ellenőrizhetetlen. Az ebből fakadó frusztráció leküzdésének érdekében az ellenőrzöttnek (rabnak, bolondnak, betegnek, tanulóknak) azonosulnia kell a hatalommal, mintegy interiorizálnia kell azt. Foucault szerint az egyre növekvő számú ellenőrző eljárásnak (térítés, erkölcsi nevelés, munkára biztatás) és az egyre több és kiterjedtebb fegyelmező intézménynek köszönhetően kialakult a fegyelmező társadalom.²⁹

„Valóságos alávetettség születik, gépiesen, a fiktív viszonyból. Ilyen formán nem szükséges az erő eszközeihez folyamodni, hogy az elítéltet jó magaviseletre, az örülte nyugalomra, a munkást munkára, a tanulót szorgalomra, a beteget az előírások betartására szorítsák. Benthamet valósággal ámulatba ejtette, hogy a panoptikus intézményekben milyen enyhe le-

²³ PRATT 2003

²⁴ FOUCAULT 1990

²⁵ FOUCAULT 1990, 193

²⁶ FOUCAULT 1990

²⁷ FOUCAULT 1990

²⁸ FOUCAULT 1990, 274

²⁹ FOUCAULT 1990

het a bánásmód: nincs több rács, lánc, nincsenek súlyos lakatok...Akit a láthatóság mezejébe helyeznek, és aki, ezt tudván, magáévá teszi a hatalom kényszerítéseit, s engedi, hogy spontán működjenek rajta: magáévá teszi a hatalom által diktált viszonyt, s e viszonyban két szerepet játszik egyszerre; saját alávetettsége alapelvevé válik.”³⁰

A börtönök mindinkább hasonlóvá váltak a köznapi funkcióit ellátó épületekhez, mintegy álcázva igazi funkciójukat.³¹ Pratt szerint a folyamat értelmezhető Elias civilizációs elméletének keretei között, mivel ebben az esetben is a társadalom zavaró és kínos funkcióit ellátó részei válnak láthatatlanná; csakúgy, mint ahogyan az élet működésének testi funkciói is egyre inkább a magánszféra, a rejtettség leple alá kerülnek a civilizáció előrehaladtával.³²

A XIX. és a XX. század folyamán nemcsak a börtönök, hanem az előbb egyház által működtetett, majd később állami fenntartás alá kerülő dologházak, tébolydák, ispotályok is eltűnnek az emberek szeme elől. Az államhatalmak igyekeznek minden „zavaró elemet”, szegényt, munkátlant, testi fogyatékos, tébolyultat, árvát eltüntetni. Mindez előbb egy helyre zsúfolást jelentett, ahol az egyes ellátó funkciók bábeli zűrzavara volt jellemző (ispotály-hospital-dologház). A XVIII. században kezdődik meg a már említett differenciálódás: előbb a börtön professzionális térszerkezetének, majd a bűn kriminalizált reprezentációjának kialakításával, melynek középpontjában már a gyilkosság áll.

A szankció eredete

A börtön és az elmeegógyintézet funkciója (a veszélyesnek tartott populáció izolálása), célkitűzése (javítás, illetve gyógyítás), végül működési módja (szabadságtól való megfosztás, szigorú fegyelem, zsúfoltság) is meglehetősen hasonló.

Az intézetek falai között kialakuló reflexek – hatalomnak való behódolás, a szabadság érdekében tett képmutatás – is meglehetősen hasonló. Az sem elhanyagolható, hogy a szabadság/elbocsátás utáni reintegrációs esélyek mindkét esetben igen csekélyek. Ezzel szemben az intézményi hospitalizáció – melynek legbizhatóbb indikátorai a visszaeső bűnelkövetők arányszáma és az önként bennlakó páciensek arányszáma – olyan makacsul kitartó jelenségekre és működésbeli hiányosságokra mutatnak rá, amelyek megoldhatatlannak látszanak a fennálló keretek között.

„Tehát elhatározottam, hogy Joachim elutazik. {...} Lemegy hát a keskeny vágányú vasúton a mélybe Landquartig, Romanshornig, azután át az óriási, mély tavon – amelyen a versben átlovagol a lovas –, és egész Németországon keresztül haza. Ott él majd a síkföldi világban, olyan emberek között, akiknek fogalmuk sincs róla, hogy hogyan kell élni, akik mit sem tudnak a hőmérőről, a betakarozás művészetéről, a prémzsákról, a napi andalgásról, a...Nehéz lenne megmondani, felsorolni, hogy mi mindenről nem tudnak odalenn; de az az elképzelés, hogy Joachim, miután több, mint másfél esztendő telt el idefenn, most a tudatlanok között fog élni, ez az elképzelés, amely csak Joachimra vonatkozott, és csupán távolról,

³⁰ FOUCAULT 1990, 276

³¹ BASHFORD – STRANGE 2003; PRATT 2003

³² PRATT 2003

mintegy próbaképpen őreá, Hans Castorpra – úgy elkábította, hogy behunyta a szemét, és elhárítón legyintett: 'Lehetetlen, lehetetlen' – mormolta.”³³

„N-n-n-némelyikönk már ö-ö-ö-ötéve ittvan – kezdi Billy. Képes újságot tekerget a kezében, s a keze fején cigarettaégek nyoma látszik. – És lesz olyan, b-b-b-b-biztosolyanis, aki m-még öt évet lehúz aztán, h-h-h-hogy t-t-t-t-temárelmentél, meghogy a n-n-nagyvilágsorozatnak vége. És...nem veszed észre..... – félredobja a képes újságot, s odébbáll. Ú-ú-ú—úgyisminekmondjam.”³⁴

„A-a-a-a-asszed, nekem öröm itt bent lenni? A-a-a-asszed, én nem inkább mászkálnék sportkocsin a barátnőmmel? Csak te nem tudod, mi az, ha az emberen r-r-r-röhögnek! N-n-nem, mert te olyan nagy i-i-izompacsirtavagy! V-v-v-viszont én nem vagyok izompacsirta! Se Harding. Se F-f-f-fredrickson. S-s-s-se Sefelt. T-t-te úgy b-b-b-beszélsz, m-m-m-minthogyhanekünk m-m-m-m-majálisvolna ittben!.....Á.....b-b-b-beszélhetekén...”³⁵

Egy börtönlázadásban részt vevő rab a bíróság előtt így nyilatkozott saját védelmében:

„Megértheti-e bárki a börtönélet borzalmait, még ha el is látogat egy börtönbe? Természetesen nem. Nem értheti meg anélkül, hogy részévé válna az ottani világnak, érezné a rabok aggodalmait, tapasztalná kiszolgáltatottságukat és életük reménytelenségét. A börtönélet senkit nem javít meg, és senkit sem készít fel arra, hogy aztán új életet kezdhessen odakint... Ha a börtönhatóságok csakis úgy képesek bánni a rabokkal, mint az állatokkal, akkor a rabok természetesen úgy is fognak viselkedni, mint az állatok. A magamfajta rabokat gyógyíthatatlan pszichopatáknak írják le, akiknek más gondolatuk sincs, mint rontás és pusztítás. Ezt azonban inkább csak ürügynek nevezhetjük, mintsem igazságnak. Kérdem önöket, kifejezheték volna-e másképp magukat a rabok?”³⁶

A korábbiakban utaltam arra, hogy Durkheim szerint a törzsi társadalmakban a különböző eredetű (morális vagy logikai) normaszegések szankcionálása között nem volt különbség.³⁷ A vallási és a jogi szabályszegés közötti világos különbségtétel viszonylag újabb keletű.

A büntetés hosszú időn keresztülli közös volta indirekt módon azt feltételezi, hogy a kétféle normaszegés egyformán veszélyesnek tételeződött az egykori társadalmak életében, s az ezek közti különbségtétel csak nagyon lassan kristályosodott ki. Bár ma már fel lehet állítani a bűn és az örület között egyfajta fokozati különbséget, a logikai normasértés még mindig elég erőteljes ahhoz, hogy a társadalmak szemében veszélyt jelentsen.

A két deviancia – bűnözés és örültség – között az a hasonlóság, hogy mindkettő a

³³ MANN 1974, 517-518.

³⁴ KESEY 1977, 117

³⁵ KESEY 1977, 181.

³⁶ GIDDENS 2003, 158

³⁷ DURKHEIM 2004

fennálló rend egy-egy aspektusát támadja: a bűnözők a fennálló rendet és az emberi együttélés kereteit erőszakosan, fizikailag veszélyeztetik, míg az elmebetegnek címkézett népesség a közösen felépített valóságot fenyegeti logikai-intellektuális szabályszegéseivel, és emellett az együttélés harmonikusságát is kihívja, mivel a hétköznapi kommunikáció során nem a konszenzuális tartalmakat, a dramaturgiai normákat követi.

Bár elképzelhető a bűnözés és örültség között egyenes összefüggés is (például a pszichopata gyilkosok, vagy beszámíthatatlan bűnelkövetők esetében), a két jelenség inherens természetében mégis jelentős különbség húzódik meg.

A mertoni anomiaelméletben a bűnözők újítók, akik elfogadják a társadalmilag konstruált célokat, de elvetik a bevett eszközöket.³⁸ Újításuk az erőforrásoktól való hozzáféréstől és az egyéni személyiségbeli tényezőktől függően lehet a brutális erőszak vagy lázadás, illetve kifinomult, újabb és újabb technikákat kifejlesztő fehérgalléros bűnözés. Ezzel szemben az elmebeteg gyűjtőnévvel illetett, mentális zavarokkal küzdő populációt nehezebb a Merton által kidolgozott kategóriákba sorolni: egyes tünetegyüttesek heves érzelmkifejezéssel vagy agresszióval járhatnak, melyek értelmezhetőek lázadásként. Ebben az esetben az egyént mind a kulturálisan bevett célokhoz, mind az eszközökhöz ambivalens viszony fűzi. Fontos szempont azonban, hogy míg a felfokozott érzelmkifejezéssel együttjáró viselkedés sokkal könnyebben észrevehető, és „megbízhatóbban” diagnosztizálható, addig más mentális-lelki eredetű betegségek – melyek ritualizmusként vagy visszahúzódként kategorizálhatók – észrevétlenek maradhatnak.

Egyes szerzők szerint az örültség, elmebetegség társadalmi konstrukciójában sokkal nagyobb szerepe van a társadalmi cselekvés (social reaction) elméletének, és a címkézéseméletnek, mint más társadalmi integrációval, dezorganizációval (Durkheim, Merton), illetve kulturális támogatottsággal foglalkozó elméleteknek.³⁹ A labeling azokban az esetben érvényesül a legerőteljesebben, amikor az eseménnyel, vagy reprezentációval kapcsolatos normák nem tisztán meghatározottak, kétségesek, vagy plurálisak.⁴⁰ Emellett utóbbi megközelítés rámutat arra, hogy maga a folyamat inkább egymással lazán összefüggő, fuzzy logika szerint szerveződő nézeteket integrál, semmint egzakt, egységes megközelítésen alapul. A címkézés aktusa a két csoport közti interakció folyamán zajlik, s a folyamat végeredménye minden esetben tükrözi a társadalom hatalmi szerkezetét: a hatalmon lévők megbélyegzik a rosszabb érdekérvényesítő helyzetben lévőket.⁴¹

„a 'deviancia megtanulásának' folyamatát rendszerint épp azok az intézmények segítik elő javítóintézetek, börtönök, elmeógyógyintézetek -, amelyeknek elvileg a deviáns viselkedés korrigálása lenne a feladatuk.”⁴²

Rosenham a címkézésemélet keretei között végzett kísérlete világitott rá arra, hogy mennyire pauszibilis a pszichiátria diagnosztika. A kísérlet azt bizonyítja, hogy ha valaki egyszer egy deviáns stigmát kap, nem egykönnyen tud tőle megszabadulni, s egész viselkedése, személyisége a stigma erőterébe kerül, ezen keresztül ítélik a továbbiakban meg - hiába produkál a címkézés után normális viselkedést. A pszichiátriákra jelentkező

³⁸ MERTON 2002

³⁹ PALMER – HUMPREY 1990

⁴⁰ PALMER – HUMPREY 1990

⁴¹ GIDDENS 2003

⁴² GIDDENS 2003, 149.

nyolc teljesen egészséges ember mindössze azt állította magáról, hogy hangokat hall; mind-egyiküket skizofrének diagnosztizálták. Viselkedésük ezek után teljesen köznapi, „normális” volt. Ennek ellenére mindegyiküket „enyhült skizofréniával” bocsátották haza. Stigmájuktól, tehát, nem szabadultak.⁴³

Az örültek címkézés leginkább a hétköznapi tudásba integrálhatatlan élmények köré csoportosul, és a fogalmat körülvevő normák szervezetlensége miatt érvényesül. Jó példa erre az autizmus. Utóbbi állapot nem feltétlenül jelent kognitív kapacitásbeli hiányosságokat („bolond”, „értelmi fogyatékos”), sőt éppen extrém képességek birtoklásával is együtt járhat. Az autisták megbélyegzése és társadalomból való kizárása azonban igen látványos, s épp azért, mert a társadalom nem tud mit kezdeni azokkal, akik a kommunikáció rejtett tartalmi-logikai-szokásbeli szabályait nem veszik figyelembe. Így például nem tartanak szemkontaktust, másokat nem kezelnek érző és cselekvő individuummként, vagy éppen egyszerűen nem kommunikálnak.

Szasz reziduális szabályszegés elméletét egy másik kommunikációs-valóságértelmező deviáció, a skizofréria kapcsán dolgozta ki.⁴⁴ A reziduális szabályszegés olyan alapvető, széles körben osztott, beágyazott normák, hallgatolagos szokások megsértését jelenti, melyek konformista oldalról és a hétköznapi tudáskészlettel nem értelmezhető másként, csak „örültségként” Szasz radikális felvetése szerint az elmebetegség fogalma csak mítosz, melyet helyesebb lenne „életproblémának” tekinteni. A felmerülő problémákkal bárki a megfelelő szakintézményhez fordulhat, akarata szerint, szabadon. Szasz azonban felháborítónak tartja az életproblémával rendelkezők bűnözőkhöz hasonló „üldözését”, hiszen azok nem „szegtek törvényt”⁴⁵

A devianciák szankcionálása azonban nemcsak a rend fenntartását, hanem az adott kultúra kontinuitásának és monopolhelyzetének megőrzését jelenti.⁴⁶ Az adott rend normái pedig nemcsak az explicit violátorok (bűnözők) ellen lépnek fel, hanem a fennálló rendszer kumulált jelentéstartalmait, működési mechanizmusait is védik. Ily módon az „örültek” kihívása valóság valóságának és érvényességének kétségbevonásában rejlik. Ez bizonyos korokban és csoportok szemében veszedelmesebb lehetett, mint a közösen célokat osztó, ám újító jellegű normaszegés. Ez magyarázhatja a bűnözők és örültek elleni fellépés Durkheim által felvetett, történelmi korokon átívelő azonosságát, illetve a probléma mai közös kezelési módját, az izolációt. Utóbbi arra szolgál, hogy megkülönböztesse, tudományosan diagnosztizálja a közös tudásra potenciálisan veszélyesnek tartott egyéneket, s jelezze a társadalom felé: „ők nem a mi valóságunkban élnek”.

A Bergner-Kellner szerzőpáros találóan szögezi le: „embernek lenni – ez azt jelenti, hogy világban élni. Azaz olyan valóságban, mely rendezett, s mely értelmet ad az élet menetének.”⁴⁷ A szerzők által kidolgozott nomoszépítő tevékenység és a schützi recept-tudás is azt az emberi-társas erőfeszítést írják le, mely a körülöttünk lévő világot rendben akarja látni, értelmezni, s ezáltal birtokolni, uralni akarja.

Mivel a természetes beállítódás szerint zajlik le minden értelmezés és cselekvés az

⁴³ GIDDENS 2003

⁴⁴ GIDDENS 2003

⁴⁵ GIDDENS 2003

⁴⁶ BIRÓ 1998

⁴⁷ AINLAY-CROSBY 1998:14

(élet)világban, Schütz ezt mindennapi világnak nevezte. A mindennapok világának kiemelt szerepét életünkben számos tényező együttes hatása biztosítja: egyrészt ez egy interszubjektív világ, amelyben az egymással való kommunikáció és egymás megértése a lehető legtermészetesebben adott,⁴⁸ másrészt ezen világ biztosítja azt a szilárd alapot, melyen a kommunikáció értelmezhetővé válik.

Ha az elsődleges valóság nem volna megkérdőjelezhetetlenül adott, összeomlna „a világ”. A társas lét, a társas tudás lehetetlenné válna.

A recept-tudások és azok relevanciáinak köre kétszeresen is társasan konstruált: egyrészt közösen osztottak, másrészt társas kapcsolatokon keresztül terjednek.⁴⁹ Lerner „igazságos világba vetett hit”-tézise is hasonló megállapításokat tartalmaz. Az igazságosan működő világ illúziójának fenntartása centrális jelentősége van abban, hogy a dolgok objektív rendjét, működését elfogadhatónak, az élet dolgait kiszámíthatónak, megérthetőnek érezzük.

„Nem hisszük, hogy a dolgok csak úgy történnek ebben a világban; az eseményeknek van egy olyan rajzolata, mely nemcsak a szabályosság vagy az előreláthatóság érzetét kelti, hanem a helyénvalóság meggyőző élményét is, mely az ’Igen, ez az, ahogy lennie kell’ implicit állításban fejeződik ki.”⁵⁰

Mindezeket gyakorta hatja át normatív szemléletmód, mely nemcsak a közös tudás fenntartásához járul hozzá, hiszen „ugyanaz a rendteremtő folyamat, amely a világot érthetővé teszi figyelmünknek ennek változásaira irányítja, a másokkal folytatott interakciónkat ilyen szigorúan korlátozza, akadályozza – sőt néha egyenesen meggátolja. Ez a stigma természeté.”⁵¹ Az igazságosság és egyes individuumok megbélyegzése, megbüntetése és távol tartása elválaszthatatlannak tűnik:

„’Stigma’ és ’igazságosság’: mindkettő személyközi kapcsolatokra utal; egymással szemben álló társadalmi aktorok ítéletei nélkül egyikről sem igen lehetett beszélni. Mindkettő azon emberi igényből ered, hogy értelemmel ruházzuk fel tapasztalatainkat. Mindkettő abban segíti az egyént, hogy a világot rendezettnak érezze maga körül. Végül: mindkét fogalom ’normatív’ kérdések forog: mit ’kellene’ és mit ’nem kellene’ tenni.”⁵²

A mentális zavarokkal küzdők stigmatizációja a társadalmi kontroll eszköze csakúgy, mint a bűnüldözés.⁵³

Látható, hogy a közösen konstruált és fenntartott valóság éppolyan elengedhetetlen, mint az emberélet, a tulajdon védelme, vagy a közös nyelv és pénzrendszer birtoklása a közösségben éléshez.

„Ha tehát az emberek nem értenének egyet bármikor a gondolatok terén, ha nem lenne egyöntetű elképzelésük az időről, térről, okról, számról stb., akkor bármiféle megegyezés lehetetlenné válna az értelemek közt, s így az egész társadalomban is. A társadalom nem hagyhatja az egyének szabad

⁴⁸ PREGLAU 2000.

⁴⁹ AINLAY-CROSBY 1998

⁵⁰ AINLAY-CROSBY 1998, 25.

⁵¹ AINLAY-CROSBY 1998, 23.

⁵² AINLAY-CROSBY 1998, 12.

⁵³ AINLAY-CROSBY 1998

belátására a kategóriákat, nem mondhat le róluk, mert azzal magamagáról mondana le. Ahhoz, hogy élni tudjon, nemcsak elégséges mértékű morális konformizmusra van szükség; a logikai konformizmusnak is van egy olyan minimuma, amit a társadalom nem tud nélkülözni.”⁵⁴

BIBLIOGRÁFIA

AINLAY–CROSBY 1998

AINLAY, Stephen C. – CROSBY, F.: Stigma és igazságosság – a különbözőség dilemmája In: *Deviációk* Szerk. BÍRÓ Judit Budapest, Új Mandátum, 1998. 12-29.

ASSMANN 2008

ASSMANN, Jan: *Uralom és üdvösség Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában* Budapest, Atlantisz, 2008.

BASHFORD–STRANGE 2003

BASHFORD, Alison – STRANGE, Caroline: Isolation and exclusion in the modern world: an introductory essay In: *Isolation Places and Practices of Exclusion* Szerk. BASHFORD, Alison – STRANGE, Caroline New York, Routledge, 2003. 1-21.

Előszó In: *Deviációk* Szerk. BÍRÓ Judit, Budapest Új Mandátum, 1998. 7-10.

DURKHEIM 2005

DURKHEIM, Emile: A szociológia módszertani szabályai (részlet) In.: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig* Szerk. FELKAI Gábor– SOMLAI Péter– NÉMEDI Dénes Budapest, Új Mandátum, 2005. 272-314.

DURKHEIM 2001

DURKHEIM, Emile: *A társadalmi munkamegosztásról* Budapest, Osiris, 2001.

DURKHEIM 2004

DURKHEIM, Emile: *A vallási élet elemi formái* Budapest, l'Harmattan, 2004.

FOUCAULT 1990

FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés* Budapest, Gondolat, 1990.

GIDDENS 2003

GIDDENS, Anthony: *Szociológia* Budapest, Osiris, 2003. 137-175.

KESEY 1977

KESEY, Ken: *Száll a kakukk fészkére* Budapest, Európa, 1977.

⁵⁴ DURKHEIM 2004, 26.

KENDE 2000

KENDE Ágnes: The Hungary of the Otherness *Journal of European Studies* Vol.8. 2000. 187-201.

MANN 1974

MANN, Thomas: *Varázshegy* Budapest, Európa, 1974.

MERTON 2002

MERTON, Robert, K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* Budapest, Osiris, 2002. 201-278.

PALMER–HUMPREY 1990

PALMER, Stuart – HUMPREY, John. A.: *Deviant Behavior Patterns, Sources, and Control* New York and London, Plenum Press 1990.

PRATT 2003

PRATT, John: The disappearance of the prison: an episode in the 'civilising process' In: *Isolation Places and Practices of Exclusion* Szerk. BASHFORD, Alison – STRANGE, Caroline New York, Routledge, 2003. 23-40.

PREGLAU 2000

PREGLAU, Max: Fenomenológia szociológia –Alfred Schütz In: *Szociológiaelmélet* Szerk. MOREL Budapest, Osiris 2000. 83-100.

WEBER

WEBER, Max: A tudomány mint hivatás In: *Max Weber – Tanulmányok* Szerk.: Wessely Anna, Budapest, Osiris, 1998.

PSZICHIÁTRIAI BETEGEK INTEGRÁCIÓJÁNAK LEHETŐSÉGEI EGY SZOCIÁLIS INTÉZETI KÖRNYEZETBEN

BÁNYAI BORBÁLA – LÉGMÁN ANNA

Kutatási témánk a pszichiátriai betegek társadalmi integrációja és munkaerő-piaci megjelenése. Jelen írásunkban Magyarország legnagyobb pszichiátriai betegek ellátó szociális otthonának működését és a társadalomban betöltött funkcióját vizsgáljuk, hogyan jelennek meg a beilleszkedés és a kiilleszkedés folyamatai egy nagy intézmény, esetünkben a szentgotthárdi szociális otthon keretei között. 2007. nyarán négy napot töltöttünk Szentgotthárdon, ahol Magyarország legnagyobb pszichiátriai otthona található. A terepmunka részeként mélyinterjút készítettünk az intézet dolgozóival (igazgató, főnővér, mentálhigiénés nővér, gazdasági igazgató, az intézet területén lévő célszervezet szentgotthárdi képviselője, a szentgotthárdi gyámhivatal vezetője). Két bentlakó beteggel illetve az egyikőjük hozzátartozójával (aki egyben a gondnoka is) életútinterjút csináltunk. Emellett résztvevő megfigyelőként rengeteg információt gyűjtöttünk a városról, az intézetben és a városban lakókról, az intézet és a város kapcsolatáról, az intézet működéséről.

A pszichiátriai betegek helyzete a magyar társadalomban

A pszichiátriai betegek többsége mindhárom hagyományos rétegződés vizsgálati dimenzió (iskolai végzettség, foglalkozási pozíció, jövedelem) alapján a társadalom alsó, szegény rétegéhez tartozik. A munkaerő-piacon szinte egyáltalán nem jelennek meg, inaktívak, soha nem dolgoztak vagy a betegség diagnosztizálása után tartósan munkanélkülivé váltak. Nem képesek megfelelni a munkaerő-piac követelményeinek, elvárásainak, a munkáltatók megítélése szerint munkavégzésük kiszámíthatatlan, teljesítményük, képzettségük nem piacképes, így nem tudják felvenni a versenyt az „egészségesekkel” Európában Magyarországon az egyik legalacsonyabb a foglalkoztatási ráta. A korlátlan verseny következménye, hogy a kevésbé versenyképes csoportoknak (mint pl. a pszichiátriai betegek) a munkába állása jelentős állami beavatkozás nélkül elképzelhetetlen.

Ferge¹ szerint a szegénység egyik oka a piacgazdaság létét lehetővé tevő jogok és viszonyok. A rendszerváltás után a magyar jogszabályi háttér és a piacgazdaság jellemzői és működése révén az emberek egy részének egyfajta túlélési stratégiájává vált a munkaerő-piacról való kivonulás. Az állam redisztribúciós rendszerének fönntartásával kapcsolatban a nyolcvanas években két, egymással ellentétes álláspont jelent meg a nyilvánosságban.² Ferge szerint a társadalom legfőbb követendő értéke a szolidaritás, míg Kolosi szerint a hatékonyság. A kérdés aktualitása vitathatatlan a mai magyar viszonyok közt is. A gazdasági fejlődés megtorpanása, illetve a gazdasági válság felerősítette azokat a bírálatokat, amelyek szerint az állam túl sokat költ szociális juttatásokra, amelyek gátolják a piacgazdaság szabad működését és a foglalkoztatás bővítését. A másik tábor állítása szerint azonban a jóléti állam megszűnésével, a szociális védőháló leszűkítésével a társadalom alján élők még jobban leszakadnának és kiszorulnának a többségi társadalomból.

¹ KOVÁCH 2006

² KOVÁCH 2006

Az állam működése és a jogszabályi háttér bár lehetővé teszik az esetetek megélhetését, ugyanakkor nem ösztönzik a foglalkoztatottság számának emelkedését. A pszichiátriai betegek a jelenlegi körülmények között nem tudnak a munkaerő-piac aktív szereplőivé válni. A jogszabályok alapján rokkantnyugdíjat és segínyt kapnak, ami szerény megélhetést biztosít számukra. Így nincsenek ösztönözve arra, hogy a nyílt munkaerő-piacon megjelenjenek. Másrészt a piaci vállalatokat az állam megpróbálja érdekeltté tenni (állami dotáció) a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában, azonban olyan adminisztratív követelmények kapcsolódnak a megváltozott munkaképességűek alkalmazásához, ami ellehetetleníti a foglalkoztatásnak ezt a formáját. Az a pszichiátriai beteg, aki képes és akar is dolgozni, a piacgazdaság szabályaitól eltérően működő, állami támogatással finanszírozott védett munkahelyen – az „egészségesek” világától hermetikusan elzárta – helyezkedhet el, kiegészítve ezzel az állam által nyújtott minimális juttatásokat.

Magyarországon a pszichiátriai betegek ellátása jellemzően kórházak pszichiátriai osztályán és pszichiátriai gondozókban történik. A pszichiáterek által gyógyíthatatlannak diagnosztizált betegek számára az állam szociális otthonokat működtet. Ide azok a betegek kerülnek, akiket a környezetük nem képes befogadni, akiket gyógyíthatatlannak és önellátásra képtelennek ítélnék. Az állami szabályozás és a pszichiátriai ellátórendszer betegekkal kapcsolatos szemléletmódja jelentősen nem változott az elmúlt hetven évben, a pszichiátriai betegek akkor és most is a társadalom periferiáján élnek. A szentgotthárdi Fővárosi Önkormányzat Pszichiátriai Betegek Otthona, és az Intézetben belül működő védett munkahely tökéletesen jeleníti meg ennek a Magyarországon domináns szemléletmódnak a változatlanságát, állandóságát, 1952 óta nagyobb reformok és átalakítások nélkül működik, mint a pszichiátriai ellátórendszer egyik szerve részé.

Az elmeszociális otthonokról

Az elmeszociális otthonok megalakulásuk óta a betegek társadalomból való kizárását szolgálták. Foucault³ szerint a börtönök elrendezését átvéve a pszichiátriai kórházakban folyamatosan felügyelik a bentlakókat, ezáltal teljes hatalmat szerezve felettük. Goffman⁴ a pszichiátriaiakat totális intézményeknek tartja, ahol a betegek teljesen kiszolgáltatottak. A pszichiátriai intézmények nem hogy segítenék a társadalomba való integrációt, hanem elvárják, hogy az ide kerülők egy a többségi társadalom normáitól, szokásaitól és hétköznapijaitól teljesen eltérő normarendszerhez szocializálódjanak. A sikeres szocializáció révén az adott intézménybe kerülők képtelenek lesznek az intézetben kívüli életre.

Az MDRI (Mental Disability Rights International) 1997-es jelentése a magyar pszichiátriáról az elmeszociális otthonok (pl. Szentgotthárd) működését negatívnak tartja és megszüntetésüket javasolja. Magyarországon ezek az intézmények azokat a betegeket fogadják, akik nem rehabilitálhatóak, így rehabilitációs munka az otthonokban nem folyik, a betegek társadalomba történő visszatérése nem cél – állapítja meg a jelentés.

„Kritikával illetik általában az otthonok alapvető koncepcióját, miszerint ezek a városoktól távol, gyakran az országhatár mellett, elzárta működnek, elszigetelve ezzel a lakókat minden közösségtől, kórosan függővé téve őket az intézményes ellátástól (5). (...) Sok esetben indokolatlannak látják a betegek benntartását. (...) Az MDRI képviselői ember-

³ FOUCAULT 1984

⁴ GOFFMAN 1974

telennek és megalázónak találták a lakók helyzetét, akiknek az a sorsa, hogy – szakképzett személyzet hiányában – elviseljék napjaik minden foglalkoztatást nélkülöző állandó monotonitását. (...) Végső soron az elmeszociális otthonok rendszerének fokozatos leépítésére tesz javaslatot. (A szerzők szerint a közösségi ellátás anyagi hátterét csak az elmeszociális otthonok leépítése során felszabaduló források biztosíthatják.)⁵

Úgy tűnik, hogy az otthonok leépítése, az ellátórendszer reformja helyett az állam az intézmények fenntartása és korszerűsítése mellett döntött. A jelentés után 10 évvel a szentgotthárdi intézet a fővárosi önkormányzat folyamatos pénzügyi támogatásával tovább bővült és fejlődött. 1999-ben a közigazgatási hivatal végleges működési engedélyt adott az intézménynek, ami azt jelzi, hogy az Intézet működése során minden törvényi és jogszabályi előírást betartott.

Az intézmény alapvető koncepciója nem változott, a határ menti kisvárosba kerülő betegek életük hátralevő részét itt töltik. Ugyanakkor érezhető az elmeszociális otthonok létét és funkcióját megkérdőjelező kritikák hatása az intézet működésében, ami megpróbál megfelelni az új korszak kihívásainak. Az alábbiakban részletesen bemutatjuk, hogy megalapításakor milyen funkciója volt az intézetnek az ellátórendszerben, hogyan változott a szerepe, illetve hogy jelenleg hogyan működik.

Szentgotthárd

Szentgotthárd a legnyugatibbra fekvő Szlovéniával és Ausztriával is határos magyarországi kisváros. A főváros 265 kilométer, így minimum három óra szükséges Budapestről a városba való eljutáshoz.

A II. világháború után a városban kijárási tilalom volt, 1968-ig hermetikusan el volt zárva, csak igazolvánnyal lehetett Szentgotthárdra bejutni, ennek köszönhetően egy meglehetősen belterjes, zárt közösség alakult itt ki. A rendszerváltás után a határok átjárhatókká váltak, és megkezdődhetett a kapcsolat kiépítése a szomszédos országokkal, Ausztriával és Szlovéniával (pl. megnyílt a szlovén kulturális központ a városban, létrejött a határon átnyúló ipari park). Elterjedt tevékenységgé vált a bevásárlóturizmus, rendszeresen járnak a városba a határ mentén élő osztrák és szlovén lakosok is, a város jellemzője lett a kulturális sokféleség és nyitottság. A turizmus további fellendítése érdekében 2007 nyarán megnyílt a város vadonatúj termálfürdője, ami elsősorban a külföldi vendégeket célozza (kizárólag autóval megközelíthető, magas árak, külföldi feliratok stb.).

Szentgotthárd neve a közelmúltban a Rába habzása kapcsán vált országosan ismertté, talán ennek is köszönhető, hogy a környezetvédelmi témák mentén egyre erősebb a civil jelenlét a városban.

A szociális intézetről a város honlapja nem tesz említést. A városban lakók és az intézetben dolgozók szerint az intézetet és az itt lakókat a város teljes mértékben elfogadta, Szentgotthárd természetes és szerves része a pszichiátriai otthon, ami már több mint 50 éve működik itt. Szentgotthárdnak kb. 10000 lakosa van, a szociális intézetben 734 fő él, a lakosság kb. 7%. A város legnagyobb foglalkoztatója az Opel gyár volt a bezárásáig, jelenleg azonban a szociális intézetben dolgozik a legtöbb szentgotthárdi, 324 fő. Mindez azt jelzi, hogy a szociális intézet működése szorosan összefonódik a város működésével, az intézet léte hozzájárul a város lakóinak megélhetéséhez, a város prosperálásához.

⁵ RÉTHELYI 2000

A szociális intézet múltja

A Fővárosi Tanács 1952-ben alapította az Intézetet, mely azóta is közigazgatásilag a fővároshoz tartozik. Az épületek eredetileg dohánygyárként üzemeltek, amit 1948-ban bezártak. Az Intézet megalapításakor a gyár maradványaiból próbáltak meg kialakítani egy élhető környezetet. Ekkor még nem különítették el a pszichiátriai betegeket más „deviáns” csoportoktól, a pszichiátriai betegek mellett hadiárvák, hajléktalanok és fogyatékosok is voltak az intézet lakói között. A zavaró, a társadalom gördülékeny működését akadályozó egyéneket előszeretettel száműzték Szentgotthárdra és más, hasonló intézményekbe (ld. Elkülönítő).

A fővárosból érkezett a személyzet, és a lakók többsége is (ekkoriban azonban még helyi lakosok is bekerülhettek ide). Az Intézetet eleinte egy képzetlen házaspár irányította, orvosokat csak később kezdtek el foglalkoztatni. 1966 körül született az a döntés, hogy kizárólag pszichiátriai betegeket fogadnak, ekkor vált elmebetegeket ápoló otthonná az intézet. Az 1960-as évek végére készült el az a pavilon, ahol foglalkoztatót alakítottak ki, és az 1970-es évek végére 530 főre duzzadt a bentlakók száma, 170-180 dolgozóval. Az 1980-as években nagyívű fejlesztés kezdődött: az eredeti épületet átépítették, a területet kibővítették és egy újabb épületet vehetett használatba az intézet. A régi foglalkoztató pavilon helyett az Intézet kezdeményezésére a főváros elhatározta, hogy egy új foglalkoztatót építtet.

Az Intézet – megalapítása óta – mind területileg, mind a befogadólétszámát tekintve folyamatosan bővült és fejlődött. 1991-re alakult ki a jelenlegi 734 fős lakólétszám.

Az Intézet múltjáról kevés forrás maradt fenn. A vezetőség az intézet 50 éves évfordulójára történeti anyagokat gyűjtött, azonban a Vas Megyei Levéltárban csak néhány újságcikket találtak, az ápoltak személyi iratai pedig az 1960-as években eláztak és csak a nyilvántartás maradt meg. Az Intézetről az egyik legjelentősebb forrás Hajnóczy Péter Elkülönítő című 1976-os cikke, ami meglehetősen negatív képet fest az intézet működéséről. A cikk is beszámol arról, hogy a második világháború után az elme-szociális otthonokat Budapestről távol alakították ki (többnyire nemesi kastélyokból, kúriákból) részben a kórházi túltelítettség csökkentése, azaz akut ágyak felszabadulása, részben a politika számára „problémás” és a családok számára „felesleges” emberek eltávolítása végett. Harangozó és munkatársai⁶ szerint hazánkban nem volt jellemző a politikai pszichiátria, azonban a „nem kívánatos rokonokat”, „zavaró egyedeket” könnyedén elmebeteggé lehetett nyilvánítani, és távoli vidéki otthonokba utalni. Az ilyen típusú intézetekbe való bekerülés gyakorlata sokáig szabályozatlan⁷ elsősorban adminisztratív eljárás volt, a lakók egy részének az elmebetegséget igazoló orvosi zárójelentésük is hiányzott. Hajnóczy cikke szerint a szentgotthárdi intézetben az embertelen bánásmód, és az erőszakos fegyelmezés volt a jellemző „kezelés”, melyet a marxista főiskolát végzett igazgató és a gondnoknő irányított.

A szociális intézet jelene

Az intézmény jelenleg 4 hatalmas épületből és egyéb kiszolgáló létesítményekből áll, amit több mint 2 HA park és magas kökerítés vesz körül. Az otthonban hat osztály működik, emellett itt található egy fővárosi központú célszervezet egyik telephelye is, ahol a sze-

⁶ HARANGOZÓ – TRINGER – GORDOS – KRISTÓF – WERRING – SLEZÁK – LÓRINTZ – VARGA – BULYÁKI 2008

⁷ BAKONYI 1983

mélyzet megítélése szerint jó állapotban lévő betegek pénzkereső munkát végezhetnek. Az intézet létrehozott egy alapítványt is az otthon működésének segítésére, illetve az intézményhez tartozik még egy védett ház is, ami a falakon kívül, a városban található.

734 beteg él az otthonban, a személyzet 324 főből áll, ebből 166 dolgozó egészségügyi végzettségű. 2 teljes állású orvos (egy általános és egy üzemorvos), egy félállású háziorvos és három félállású pszichiáter van Szentgotthárdon, állandó pszichiáterük nincs. 1 osztályon 75 beteg, 13 nővér és 1 mentálhigiéniai nővér van. A személyzet nagy része (pl. igazgató, főnővér) már több évtizede az intézetben dolgozik, alacsony a fluktuáció, ami az intézet állandóságát, változatlanságát (és változtathatatlanságát) biztosítja. Az állandó pszichiáter hiánya utalhat egyrészt arra, hogy az intézet betegeinek ellátása szakmai szempontból nem jelent kihívást (egyfajta elfekvőként működik az otthon, nem történik tényleges gyógyító, kezelő terápia), másrészt, hogy aki ide kerül elszigeteltté válik, kiesik a szakmai vérkeringésből.

A szociális intézet működésének nagy részét a fővárosi önkormányzat finanszírozza. Az állami normatíva és a fővárosi önkormányzat az intézet működési és fenntartási költségeinek 70-75%-át állja, a többit a saját bevételek teszik ki. A saját bevétel 90%-át az itt lakók által fizetett térítési díj adja. A többi a különböző támogatásokból, pályázati és szolgáltatásokból befolyó pénzekből (pl. intézet menzájára bejárnak városból étkezni) áll. Az itt lakók számára megállapított térítési díj 46000 Ft volt 2005-ben, azonban olyanokat is fel kell venni az intézetbe, akik nem képesek megfizetni ezt az összeget (nincs annyi jövedelmük, és nem alkalmasak az intézetben belüli munkavégzésre sem). Jelenleg a 734 lakóból 250-300 lakó nem tudja fizetni a teljes térítési költséget, ők kevesebbet vagy semmit nem fizetnek. Ez a szám jelzi, hogy az ide kerülők jelentős része a társadalom legszegényebb rétegéhez tartozik, hiszen havi jövedelme nem éri el a 46000 Ft-ot sem.

Szentgotthárd városában az intézet lakóit nem stigmatizálják, a város egyfajta szimbiózisban él az intézettel, elfogadja a létét és a lakóit, sőt sok városinak a megélhetési forrását is az intézet biztosítja. A fővárosból Szentgotthárdra kerülő betegek többségének a gondnoka is szentgotthárdi.

A 734 főből 553 főnek van szentgotthárdi hivatásos gondnoka, ők emiatt szentgotthárdi lakosokká is váltak (az ő esetükben a kiilleszkedés hivatalosan is megtörtént). „Így biztos volt, hogy a beteg elveszti családi és szociális kapcsolatrendszerét, és még a gondnokával is alig tud kapcsolatot tartani, ezáltal visszatérése teljesen reménytelenné válik”⁸ Ez egyrészt jelzi a családtól való végleges elszakadást, hiszen törvény szerint csak akkor lesz valakinek hivatásos gondnoka, ha a közeli rokona vagy családtagja nem vállalja el, másrészt a szentgotthárdi intézet zártságát, hiszen az intézet lakóinak szinte alig van kapcsolata az intézeten illetve a városon kívüli világgal.

Az intézetben minden lakónak van gondnoka, a többség korlátozó gondnokság alatt áll, ők végezhetnek pénzkereső munkát, szemben a kizáró gondnokság alatt állókkal, akik önállóan semmit sem tehetnek.

Az 553 főre három hivatásos gondnok jut, a rendszer főre kivül túlterhelt, azonban ha a család nem vállalja a beteget, akkor hivatalból kötelező megoldani a cselekvőképességük teljes birtokában nem lévő betegek hivatalos képviselőjét, így a szentgotthárdi kezel-

⁸ HARANGOZÓ – TRINGER – GORDOS – KRISTÓF – WERRING – SLEZÁK – LŐRINTZ – VARGA – BULYÁKI 2008

tek esetében az itteni gyámhivatalnak kell ellátnia a gondozottak ügyeit.

Az otthon lakói

Az Intézet közigazgatásilag Budapesthez tartozik, csak budapesti lakosok kerülhetnek ide (a szentgotthárdiak a környéken működő hasonló intézményekbe Sajtoskállóra, Hegyfalura mehetnek). Az ápoltak 51%-a nő, a legfiatalabb 24, a legidősebb 93 éves. A lakók többsége, 32%-a, 51-60 év közötti. Az ápoltak 60%-a skizofrén, 15%-a demens, de vannak itt mániás depressziósok, alkoholisták, és drogfüggők is.

Az intézetbe való bekerülés hosszadalmas folyamat. A beteg hozzátartozója, vagy a beteggel kapcsolatban álló szociális munkás, ápoló, gondnok kezdeményezi az intézeti elhelyezést a budapesti gondozóirodában. Itt készítene egy környezettanulmányt (lakáskörnyezet, iskolai végzettség, kapcsolatok, mentális állapot, intelligenciaszint, kommunikációs készség, alkoholfogyasztási szokások), rendezik a beteg hivatalos iratait, és felveszik a várólistára. Több év is eltelhet, mire a várólistáról az intézménybe kerülhet a beteg (ez jelzi, hogy bár az intézmény nem egy korszerű ellátási forma, mégis óriási igény van rá, és jelenleg nincs alternatívája a magyar ellátórendszerben a szociális otthonoknak).

Ha megüresedik egy hely, ami az esetek többségében azt jelenti, hogy meghal egy ápolt, akkor tudnak csak felvenni valakit a várólistáról. A fővárosnak Tompán, Zalaapátiban, Budapesten és Szentgotthárdon van pszichiátriai otthona, a szentgotthárdi a legnagyobb ilyen intézmény.

Amikor megérkezik az Intézetbe egy új lakó a felvételi részlegre kerül, úgynevezett befogadó team (mentálhigiénias dolgozó, ápoló) várja, ahol felméri a fizikai és az elmeállapotát, megismertetik az intézettel, a szabályokkal, közlik vele a napirendet, és körbevezetik, ha igényli. A lakókkal terápiás szerződést kötnek, ahol fel vannak tüntetve a lakók kötelességei, jogai, az ellátásról való tájékoztatás, nyilvántartás, a fizetendő térítési díj, a lakó-hozzátartozó kapcsolattartás. Elintézik a gondnokságot (ha nincs még rendezve) és az egyéb adminisztrációt (pl. lakcímátjelentés), ha képes dolgozni, akkor megmutatják neki a lehetőségeket, ha nem, akkor mentálhigiénias programot, egyéb életvezetési gyakorlatokat ajánlanak neki. A beteg állapota alapján az orvosok eldöntik, hogy melyik osztályra kerül, és beállítják a gyógyszeradagját. A rosszabb egészségi, mentális állapotban lévő betegek a régebbi, kevésbé felújított épületbe kerülnek, ahol 6-an, 8-an vannak egy körteremben, és úgy vannak kialakítva a szobák, hogy könnyebben figyelemmel lehessen a betegeket tartani. A jobb állapotban lévő betegek egy jobb minőségű, 4 ágyas szobákkal ellátott épületbe kerülnek, ahol házastársi (2 ágyas) szoba igénylésére is lehetőség van.

Élet az Otthonban

„Az intézetbe kerülők többsége nem szabad akaratából kerül ide, általában mentő hozza be, és nincs lehetősége innen távozni.”

A társadalomból való kiilleszkedés már akkor megkezdődik, amikor pszichiátriai betegek diagnosztizálnak valakit. Ez a diagnózis egy stigma, ami élete végéig elkíséri az embert. A Szentgotthárdon lakók nagy része már régóta a pszichiátriai ellátórendszer keretei között él, több kórház pszichiátriai osztályát is megjárta, mielőtt ide került volna, ismeri a kórházi mechanizmusokat, kezeléseket, játékszabályokat és az elvárt viselkedési módokat. A kiilleszkedés végső állomása az intézet, ahol egy zárt, hierarchikus intézeti rendszerhez alkalmazkodva végképp elveszítik a lehetőségét annak, hogy egyszer majd a többségi

társadalomban élhessenek. A lakók az eddigi tapasztalataik alapján viselkednek az intézetben is, és átmeneti epizódként tekintenek csak az ittlétükre. („...nehezebben kezelhető és megfelelő szociális, illetve pszichés támogatáshoz nem jutó betegek úgynevezett „forgóajtós betegek” váltak, akik számára a pszichiátriai osztályok egy része (szociális) krízisszolgálatot nyújtott (nem túl hatékonyan)”⁹ A szociális otthonok a pszichiátriai ellátórendszer többi intézményétől azonban egy lényeges dologban különböznek, ez a végállomás, innen kikerülni szinte lehetetlen.

„Ha valaki el akar menni innen, gondnoka keres neki egy másik ilyen intézetet Magyarországon, vagy ha a gondnok családtag és elvállalja a beteget, akkor hazaviheti, de ez ritka”

Mikor szembesülnek azzal, hogy az intézeti lét végleges, hogy nincs választási lehetőségük, szocializálódniuk kell egy zárt, a szabadságukat erősen korlátozó intézethez, sokan megpróbálnak ellenállni. A többség azonban szép lassan beletörődik a megváltoztathatatlanba, és alkalmazkodnak az intézmény hétköznapijaihoz.

A betegek számára életük egy új szakasza kezdődik el, az eddigi fizikai-, szociális környezetük gyakorlatilag megszűnik amikor az Intézet lakói lesznek. A pszichiátriai betegek többsége nem tud igazán alkalmazkodni a társadalmi elvárásokhoz, nem tudja követni a társadalom által elvárt normákat. „Gyakorta alapelveként érvényesült a betegek kirekesztése és elzárása, tehát a közösség „védelme” a súlyosabb betegektől.”¹⁰ Harangozó és szerzőtársai szerint az ilyen típusú intézetek létesítése, melyek a beteg lakóhelyétől, eredeti közösségtől távol esik szintén ezt a megállapítást igazolják. Míg az egészségesek világában a kisebbséghez, a deviáns pszichiátriai betegek csoportjához tartoztak, itt csak egy beteggé válnak a többi 734 beteg között.

A betegek fokozatosan hospitalizálódnak az intézethez, hiszen minimális időt töltenek csak az intézet falain kívül, van aki bekerülése óta egyszer sem volt a városban. Az újonnan jöttek legfontosabb feladata, hogy minél gyorsabban alkalmazkodjanak az intézet rendjéhez, szabályaihoz, elfogadják és kövessék az előírásokat. Ez nem csak egyfajta tág keretet, könnyen betartható, az itteni életet megkönnyítő előírásokat jelent, hanem a nap minden percét, az élet minden területét meghatározó szabályokból áll. A hospitalizáció végeredményeként az egyén alkalmazkodik az intézet szabályaihoz és beilleszkedik az intézet hétköznapi életébe, miközben véglegessé válik a kinti világból való kiilleszkedése.

„Amikor az intézetbe kerülnek nehézségeik vannak, amikor tudatosul bennük, hogy valóban itt kell élniük, odakerülnek egy osztályra, és látják, hogy szeretettel fogadják őket, gondoskodnak róluk, pár hónap után egészen jól beilleszkednek az intézet életébe.”

A betegek számára az Intézet válik az otthonukká, a világukká, az életterükké, ahol az életük minden eseménye zajlik. Ezzel párhuzamosan a külvilág szinte teljes mértékben megszűnik számukra. Az ápoltak itt laknak, itt alszanak, tisztálkodnak, esznek, itt dolgoznak és többnyire itt is szórakoznak. A magánszféra és a nyilvános szféra nem válik szét az életükben, minden egy helyszínen, az intézetben zajlik.

Az Intézet egy miniállamként működik, egy önálló város a városban, szinte teljes

⁹ HARANGOZÓ – TRINGER – GORDOS – KRISTÓF – WERRING – SLEZÁK – LŐRINTZ – VARGA – BULYÁKI 2008

¹⁰ HARANGOZÓ – TRINGER – GORDOS – KRISTÓF – WERRING – SLEZÁK – LŐRINTZ – VARGA – BULYÁKI 2008

infrastrukturális, szolgáltatói ellátással és önálló szabályokkal, normákkal. A megszámlálhatatlan kerítésen belüli lehetőség ellenére, ha egy időmérleg felmérést végeznénk az Intézet lakóival, azaz meg kéne mondaniuk órára lebontva, hogy telik egy napjuk, a semmittevés, illetve a cigarettázás lenne a leggyakoribb, és legtöbb időt felemészítő tevékenységük.

A kerítésen belüli kis társadalomban a lakók és a személyzet is az Intézet rendszeréhez alkalmazkodik. Az intézetben mindennek megvan a pontos helye és ideje, különben kaotikussá válna minden. Az egészségügyi személyzetnek egyeztetnie kell a mentálhigiéniai személyzettel az egyes tevékenységekről, programokról, amikről aztán tájékoztatják a betegeket. Így a betegek nem önálló akaratok és igényeik szerint maguk választják meg azt, hogy mikor mi történik velük, alkalmazkodnak egy már régóta kialakított és bejáratott rendhez.

A szabadság, az intézetből való kijutás a jobb pszichés állapotban lévő, engedelmesebb betegek számára adatik csak meg egy-két órára, amikor átléphetik az Intézet kapuját, kimenőt kapnak. Ilyenkor többnyire a közeli kocsmák egyikébe mennek, esetleg ruhát venni, vagy a boltba.

Az intézetbe különböző állapotú és diagnózisú betegek kerülnek, akik különféle ellátást, tevékenységet, foglalkoztatást és ellenőrzést igényelnek. Óriási energiákat fordítanak az otthonban arra, hogy értelmes elfoglaltságot nyújtsanak az itt lakóknak, aki képes rá munkabérért dolgozni, vannak rehabilitációs foglalkoztatások, különböző terápiákon (zene, irodalom, színház) is részt vehetnek a lakók, és minden szobában van televízió. Számtalan szolgáltató egység is található a falakon belül (fodrászat, mozi, színház, zenekar). Rendszeresen a különböző közösségi események (biciklitúra, mozi, színház) elsősorban az intézmény falain belül, a különböző terápiás elfoglaltságok, és bizonyos keretek között a város mindennapi életébe is bekapcsolódhatnak a lakók (fellépések, kiállítások). Az intézmény más hasonló intézményekkel is kapcsolatban áll. Támogatják a lakók közötti párkapcsolatokat is, házasságot is köthetnek, sőt házastársi szobát is biztosítanak számukra. Azonban az egyéni szükségleteket, elvárásokat a nagy intézményi rendszer képtelen figyelembe venni. A rendszer működésmódjából következően mindenkire – kisebb-nagyobb eltérésekkel – ugyanazok a szabályok érvényesek.

Több olyan beteg is van, aki a kinti társadalomban is (kisebb-nagyobb segítséggel) képes lenne ellátni magát. Egyes betegek indokolatlan benntartását jelezheti, hogy vannak szökések, a betegek egy része nem tud vagy akar alkalmazkodni az intézet rendjéhez. Sokan dolgoznak az intézet foglalkoztatójában, önállóan ellátják magukat, kijárnak – a megengedett keretek között – a városba, (szinte úgy élnek, mint az egészségesek), számukra az intézet szabályai és rendje túlságosan szigorú, ami korlátozza őket a mindennapi életvitelükben.

„Én azért úgy gondolom, hogy aki kicsikét él betegségtudattal, az belátja, hogy nekem szükségem van arra, hogy kezeljenek, és bele tud törődni ezekbe a dolgokba, öneki nagyon nagy lehetőségei vannak itt az intézetben”

Totális intézmény az, ahol tartósan és a világtól elzárva tartózkodnak hasonló társadalmi státuszú személyek egy „általános és mindenkire kötelező erejű fegyelmi rend keretein belül”¹¹ Ez a definíció érvényes a szentgotthárdi intézetre is, mely több mint 50 éve működik a világtól elzártan (bár Szentgotthárd város felé nyitottan) szinte azonos státu-

¹¹ BERKOVITS 2008

szű ápolattal, aprólékos, az élet minden területét behálózó szabályok alapján. A pszichiátriai intézeteknek a rend betartásához számos eszköze lehet.

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy a szentgotthárdi intézetben milyen terápiákat alkalmaznak, és ezek hogyan járulnak hozzá az intézmény számára „megfelelő viselkedés” kialakításához. Az egyes terápiákat intruzivitásuk és alkalmazásuk gyakorisága szerint ismertetjük. „Intruzív az a kezelés, mely az ellenálló, együtt nem működő betegre is kifejti hatását.”¹²

A legkézenfekvőbb terápia, ami a további terápiák szükséges előfeltétele is egyben, és fegyelmező eszközként is használható, az ápoltak gyógyszeradagjának meghatározása.¹³ Gyógyszeres kezelésben mindenki részesül az intézetben, melynek megfelelő beállításával sok betegnél elérhető, hogy „kezelhetővé”, és együttműködővé váljon. „Gyakori probléma, hogy orvosokkal rosszul ellátott intézményekben orvos felügyelete nélkül alkalmaznak neuroleptikus kezelést, gyakran nem terápiás célból, hanem az intézmény rendjének fenntartása érdekében.”¹⁴ A szentgotthárdi intézetnek jelenleg nincs teljes állású pszichiátere, de több félállású pszichiáter is felügyeli a betegeket. A szentgotthárdi ápoltak esetében a gyógyszeres kezelés célja a tényleges terápia mellett az alkalmazkodás elősegítése az Intézet normáihoz, elvárásaihoz.

A szentgotthárdi intézetben ténylegesen szükség van hatékony fegyelmezésre, mert 734 ápoltat, és több száz dolgozót kell irányítani.

Az Intézet pontos szabályainak betartását segíti a viselkedésterápia alkalmazása is. A viselkedésterápia alapja, hogy maga a viselkedés tanulás eredménye, tehát „ha egy viselkedés az egyén számára káros következményekkel jár (például büntetéssel), akkor annak megjelenési valószínűsége a jövőben csökkenni fog”¹⁵ Ezt csak azoknál a jobb állapotban lévő betegknél alkalmazzák, akik esetében lehetséges a tanulás, jutalmazás, büntetés. A viselkedésterápia kevésbé intruzív, mint a gyógyszeres kezelés, azonban Kovács szerint intézeti körülmények között a legintruzívabb módszer lehet, mert itt jobban érvényesül a terápia kényszerítő jellege. Az ápoltak ugyanis az intézet területét csak korlátozottan hagyhatják el, a viselkedésüknek megfelelő gyakorisággal és időtartamra, ugyanakkor ezek a „jutalmazások”, „engedmények” rendkívüli jelentőségre tesznek szert ebben az ingerszegény környezetben. Tehát az intézetből való időleges szabaduláshoz szükséges a „jó magaviselet” és természetesen a megfelelő mentális állapot. Jó példa a viselkedésterápia alkalmazására a Hajnóczy cikkéből elhíresült elkülönítő is, ami mind a mai napig működik. Jelenleg speciális részlegnek hívják, és a személyzet elmondása szerint a szakorvos javaslatára azok kerülnek ide három hónapra, akik deviáns, normasértő magatartásukkal zavarják a többieket, vagy veszélyeztetik magukat, és nem tudnak beilleszkedni a közösségbe. „Érezzék, hogy nem jót tettek.” Ez egyfajta büntetésként funkcionál, bár ha ez a viselkedés a lakók betegségéből fakad, akkor a büntetés nem a megfelelő módszer.

Ezzel szemben a legjobb állapotban lévő, jól viselkedő betegek minden nap el-

¹²Az egyes terápiákat Winick rendszerezte intruzivitásuk szerint, legkevésbé intruzív a pszichoterápia, viselkedésterápia, a pszichotrop szerekkel történő kezelés stb. KOVÁCS 2004

¹³KOVÁCS 2004

¹⁴KOVÁCS 2004

¹⁵KOVÁCS 2004

hagyhatják az intézetet két órára. A védett házban élőknek van a legnagyobb lehetősége az intézet keretei közül való kitérésre. Azonban az ő esetükben is fellelhető a viselkedésterápia eszköze, a büntetés-jutalmazás módszere. „Az itt élők tartanak attól, hogy visszakerülnek, ezért mindent megtesznek.” Összességében elmondható, hogy a viselkedésterápia a szentgotthárdi intézetben hatékonyan elősegíti a szocializációt az intézethez.

A mentálhigiéniá és a munkarehabilitáció is értelmezhető a viselkedésterápia részeként, azonban interjúink alapján kiderült, hogy fontos szerepe van az intézet szakmai, és az ápoltak mindennapi életében is. A munka nem érinti az összes ápoltat. Az intézetben jobb állapotban lévő, a szabályoknak megfelelően viselkedő betegek dolgozhatnak a célszervezetben, amiért pénzt is kapnak. Az ápoltak számára ennek nagy jelentősége van, mert általában nagyon alacsony a nyugdíjuk, sokan az intézet térítési díját sem tudják fedezni, és csak minimális zsebpénzt kapnak. A mentálhigiéniás foglalkozásokon azok vesznek részt, akik még nem dolgozhatnak, úgyhogy sok beteg számára ez a munkarehabilitáció kapuja. A mentálhigiéniás foglalkozásokon előállított termékekkel vásárokra szoktak járni, így az órarendszerűen beosztott mindennapok közé néha kis változatosság is kerül. Az intézeti munka egyfajta beilleszkedésként is értelmezhető az egészségesek világába, hiszen az egészségesekhez hasonlóan pénzkereső tevékenységet végeznek, viszont kívülről állást is, hiszen mindezt olyan környezetben teszik, ahol csak betegekkel találkoznak.

Az Intézetben tapasztalataink alapján a fegyelmelés egyik legalapvetőbb eszköze a paternalisztikus viszonyokban rejlik. Harangozóék szerint a paternalisztikus orvoslás gyakorlata azokban az egészségügyi intézményekben gyakoribb, ahol a feudálisztikus berendezkedés, hierarchikus szervezeti kultúra, rugalmatlan, antidemokratikus, öntörvényű belső szabályrendszer jellemző. „Minél inkább az intézmény törvényei az uralkodóak annál nagyobb a hospitalizációs ártalom. Az intézménnyel kapcsolatos személyes függőség a dolgozóknál is kialakulhat”¹⁶ A szabályok betartásáért, az intézet mindennapi problémamentes működtetéséért az intézet dolgozói felelősek, akiket (a betegekhez hasonlóan) gyakran ellenőriznek. Ahhoz tehát, hogy az intézet dolgozói megtartsák állásukat, be kell tartatniuk és tartatniuk az intézet rendjét, a napi rutint. A nemi szerepekben is a változatlanul fennmaradt paternalisztikus, konzervatív világrénd tükröződik, az intézetben jellemzően nők dolgoznak, míg az igazgató férfi. Az igazgató biztosítja a folyamatos munkát és a kellemes munkakörülményeket, ő az intézet eddigi és jövőbeni fejlődésének motorja, akit a személyzet tagjai istenítenek (interjúalanyaink mind kizárólag dicsérő szavakkal illették). „Igazából, biztosan, hogy észrevették, hogy igazgató úr mennyire nyitott, és nagyon sokoldalú, és tényleg mindenben a lakók érdekeit képviseli. Én úgy gondolom, hogy ezt a nagyon sok változást azért neki lehet köszönni mindenben. Ő tényleg mindenben nagyon törekszik arra, hogy az intézetünknek jó hírneve legyen, meg a lakóink a legjobb ellátásban részesüljenek.”

Foglalkoztatás, munkalehetőség az intézetben

A viselkedésterápia egyik formájaként említettük a munkalehetőséget, amit jó magaviseletű, megfelelő mentális állapotban lévő betegek végezhetnek. A munka elsősorban mint

¹⁶ HARANGOZÓ – TRINGER – GORDOS – KRISTÓF – WERRING – SLEZÁK – LÓRINTZ – VARGA – BULYÁKI 2008

rehabilitáció jelenik meg az intézetben. Háromféle foglalkoztatás van:

Fejlesztő-felkészítő foglalkozás, amit egy célszervezet¹⁷ megbízásából végeznek a személyzet megítélése szerint a legjobb állapotban lévő, jó magaviseletű lakók (az engedély 140 főre szól, de jelenleg csak 125 fő dolgozik). Az Intézet kölcsönösen előnyös megállapodást kötött a célszervezettel. Az Intézet feladata a munkaerő biztosítása (a megfelelő lakók kiválasztása), alkalmassági vizsgálatának elvégzése és a papírok beszerzése (OOSZI vélemény, nyugdíj), a cég bérleti díjat fizet, a munkát (drótmérés, karácsonyfaizzó készítés stb.) szerzi, az alapanyagot hozza, elszállítja a termékeket, és értékesíti azokat. Amikor kialakították a 140 engedélyezett férőhellyel rendelkező foglalkoztató épületét a cég biztosította a berendezést, kialakult egy irányító személyzet, akik jelenleg az intézet alkalmazásában álló mentálhigiéniai ápolókkal együtt koordinálják a foglalkoztatást. Az itt dolgozó lakóknak 49000 Ft-os munkabért fizetnek egy hónapban napi hat óras munkáért. Több mint 20 éve tart az együttműködés a céggel. A cég jelentős állami támogatáshoz jut a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásáért, és az Intézetnek is előnyös ez a kapcsolat, hiszen az itt lakók egy része munkarehabilitáción vehet részt, és sok ápolat az itt kapott pénzből fizeti az intézet térítési díját.

Munkarehabilitáció amióta a törvény engedélyezi és támogatja (2004 óta) van az Intézetben. Ennek keretében 4 órában dolgoznak a lakók. (Ez után kevesebb támogatást kap az intézet, és alacsonyabb bért az ápoltak, mint a fejlesztőfelkészítő foglalkoztatás esetében.) A lakók az intézeten belül kiegészítő munkákat végeznek, van udvari brigád, mosodai részleg, illetve vannak nagy hagyománnyal bíró varrodai munkák is. Ennek keretében jelenleg 60 ápolat dolgozik.

A mentálhigiéniai foglalkoztatás részeként készítik fel a lakókat a különböző munkákra, és döntenek el, hogy lehet-e a lakóval munkaszerződést kötni, azaz alkalmas-e a munkarehabilitációs, illetve fejlesztő-felkészítő munkára. A foglalkozás keretén belül egy körmendi bútortársaság hulladékanyagait újrahasznosítva sokféle terméket készítenek (pl. hangulatfüggöny). Ezeket az intézeten belül és a városban értékesítik (az Intézet, mint szociális foglalkoztató adhat számlát). Sok árut a lakók vesznek meg, illetve az itt dolgozók vagy a kultúr csoport elviszi vásárokra, vagy egyéb rendezvényekre a termékeket.

A munka minden ember számára a társadalomba való integrálódás egyik fontos te-repe, a család, a személyes kapcsolatok, és az oktatás mellett. Az itt lakók számára állapotuk javulásához kulcsfontosságú, hogy egy munkahelyi közösség tagjává válhassanak. Azonban a szentgotthárdi intézetben működő foglalkoztatók védett munkahelyek,¹⁸ ahol csak pszichiátriai betegek dolgoznak, egészségesek felügyelete mellett. Az intézeten belüli védett munkahely esetében a védettséget nemcsak az jelenti, hogy betegtársaikkal dolgoznak együtt az itt lakók, hanem hogy nem hagyják el az otthon területét a munkavégzés alatt. Ha valakinek az állapota romlik, és nem képes munkába állni, annak nincsenek negatív következményei, szemben a nyílt munkaerőpiaccal. Az Intézetben belüli foglalkoztatás sza-

¹⁷A célszervezet olyan vállalat, ahol a foglalkoztatottak minimum 60%-a megváltozott munkaképességű.

¹⁸A védett munkahelyen legalább tíz fő dolgozik, a foglalkoztatottak 2/3-a megváltozott munkaképességű, akiknek minimum 50%-os a munkaképesség-csökkenése.

bályai, normái merőben eltérnek a nyílt munkaerőpiac rendszerétől, azaz a többségi társadalom foglalkoztatással kapcsolatos szokásaitól, normáitól, így a nyílt munkaerőpiacon való megjelenés a védett munkahelyi pályafutást követően szinte lehetetlenné válik.

Az Intézetben belül a dolgozók egyfajta kiváltságos pozícióba kerülnek a betegtársak közt. Napjaikat nem semmittevéssel, vagy terápiákon kell tölteniük, hanem a többségi társadalom által is elismert pénzkereső tevékenységet végezhetnek. A munkát vállaló lakóknál szempont a gyógyszer kiválasztásánál és adagolásánál az is, hogy az munkaképességüket ne korlátozza, és bevétele a munkaidőhöz igazodjon. Az lakók között általában jellemző a szegénység, minimális (2007-ben 5000 Ft/hónap) az intézet által szolgáltatott zsebpénzből kell gazdálkodniuk, ezért a munkával keresett kiegészítő jövedelem további előnyöket jelent a betegtársakkal szemben.

A városi védett ház

„Ez a benti léthez képest szabadság. Az itt élők tartanak attól, hogy visszakerülnek, ezért mindent megtesznek.”

A többségi társadalomba való visszakerülés, a reintegráció irányába mutató lépés, hogy 2007-ben létrehoztak egy védett házat a városban, ahol 14 kiválasztott személy viszonylagos önállóságban élhet az intézet falain kívül. Bár számtalan szállal kötődnek a védett házban lakók az intézethez, ez azonban mégiscsak egy jelentős lépésnek tűnik az önálló életvitel, az intézeten kívüli élet megvalósítása felé. Ugyanakkor az intézmény deklarált céljával, alapvető feladataival ez a kezdeményezés nem összeegyeztethető. A kiválasztottak bármikor visszakerülhetnek az intézetbe, illetve nincs lehetőségük arra, hogy hivatalosan kikerüljenek az intézet keretei közül és önálló életet kezdjenek Szentgotthárdon kívül. A védett ház működése szorosan kapcsolódik az intézethez, a ház az intézet által megállapított aprólékos szabályok szerint üzemel az intézeti személyzet felügyeletével, és az itt lakók napjaik nagy részét továbbra is az intézetben töltik. A védett házban lakó 14 ápoltnak is be kell járnia a városból minden nap az Intézetbe dolgozni. Esetükben a lakóhelyi reintegráció többé-kevésbé megvalósulni látszik, azonban a munkahelyet, foglalkoztatást tekintve továbbra is szegregálódnak.

Életutak (Sanyi-Teri)

Szentgotthárdi tartózkodásunk alatt életútinterjút készítettünk egy az intézetben lakó házaspárral. Az interjú elkészítéséhez a gondnokaik engedélye, illetve (mint a helyszínen kiderült) az igazgató hozzájárulása kellett (az ellenőrzés ránk is kiterjedt ott tartózkodásunk alatt, nem lehetünk egyedül az intézet területén, nem beszélgethettünk szabadon a lakókkal).

Sanyi

2001-ben került az intézetbe. Amikor Budapesten az utcán elkezdett törni-zúzni, soron kívül felvették Szentgotthárdra. Kizáró gondnokság alá került, és a bátyja lett a gondnoka. Mikor a bátyjával összeveszett helyi hivatásos gondnoka lett és szentgotthárdi lakossá vált. Saját maga kezdeményezte, hogy a kizáró gondnokságot változtassák korlátozó gondnokságra, amit a bíróság kivizsgált és megítélt. Egy idő után nem fogadta el a hivatásos gondnokát sem, ekkor megint a testvére lett a gondnoka.

Teri

Volt egy kislánya, aki 9 évesen meghalt. Ezt nem tudta feldolgozni azóta sem. Az

egyik fia is a szentgotthárdi otthonban van, de testvérei is intézetekben élnek. Ő már 16 éve itt él az otthonban. „Tulajdonképpen ez a 16. éve hogy itt vagyok bezárva.”

Teri és Sanyi

Mielőtt Szentgotthárdra kerültek volna mindketten megfordultak már több pszichiátriai osztályon is. Leszázalékolták őket, de csak minimális járulékokat kapnak. 6 éve vannak együtt, az intézetben találkoztak, és a gondnokaik beleegyezésével a város templomában összeházasodtak. Házastársi szobában laknak, és mindketten az intézet foglalkoztatójában hat órában dolgoznak. Így némi pénzt félre tudnak tenni, amiből ételmezt és egyéb élvezeti cikkeket (cigaretta, kávé, alkohol stb.) vásárolnak a városban. Ők rendszeresen elhagyhatják az intézetet, állapotuk megengedi ezt. Nem szeretnek az intézetben lenni, úgy érzik minden ok nélkül bezárták ide, szabadságukban korlátozzák és megfigyelik őket, folyamatosan gyógyszereket kell szedniük, nincs magánéletük, és rabszolgamunkát végeznek minimálbérért. Nincs betegségutadatuk, és képtelenek elfogadni azt, hogy nem élhetik a kinti világban a saját önálló életüket. Rendszeresen elszöknek az intézetből (ilyenkor jó pár hónapig büntetésben vannak pl. nem hagyhatják el az intézetet), ugyanakkor valamilyen módon mindig visszakerülnek ide (vagy maguktól visszajönnek, vagy visszahozzák őket). Ez azt jelzi, hogy bár az intézmény rendszeréhez nem tudnak alkalmazkodni, ugyanakkor a kinti világ normáit sem képesek betartani.

Teri és Sanyi esete azt jelzi, hogy azok számára, akik bizonyos szinten képesek önálló életvitelre, az intézet túlságosan zárt, merev, hierarchikus rendje nem nyújt megoldást, ők azok, akik nem tudnak alkalmazkodni az intézeti és az intézeten kívüli élethez sem. Számukra jelenthetne segítséget egy olyan ellátási forma, ami az egyéni igényekhez rugalmasan alkalmazkodva segíti a többségi társadalomban a pszichés problémákkal küzdő emberek boldogulását.

Összefoglalás

Nyugat-Európában a nagy pszichiátriai intézmények eltűnésével párhuzamosan egyre inkább előtérbe kerülnek a közösségi ellátási formák, ahol az egyén lakóhelyén, saját környezetében próbálnak meg segíteni a pszichiátriai problémákkal küzdőket. A sokkal költségesebb fekvőbeteg-ellátás helyett egyre nagyobb jelentősége lesz a járóbeteg-ellátásnak. Ezzel párhuzamosan a társadalmi reintegrációjuk elősegítése érdekében a nyílt munkaerőpiacon való megjelenésüket is számtalan állami kezdeményezés támogatja.

Magyarországon az 1950-es évektől napjainkig ezzel ellentétes folyamatok zajlottak. Ahogy azt a szentgotthárdi intézet esetében is láttuk, az állam és az önkormányzatok továbbra is sok pénzt fordítanak a nagy pszichiátriai otthonok fenntartására. Ugyan az utóbbi időben a magyar pszichiátriai ellátásban is elkezdődtek az ágyszámcsökkentések, példa erre az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet bezárása, ehhez azonban nem kapcsolódott a pszichiátriai ellátórendszer reformja, korszerűsítése. A Lipóton lévő betegeket és személyzetet vagy más kórházak pszichiátriai osztályaira helyezték (anélkül hogy az ágyszámot növelték volna, így egy-egy intézmény túlterheltsége jelentősen nőtt, míg az ellátás színvonala, hatékonysága, egy-egy betegre fordított idő csökkent) vagy hazaengedték őket (sokak számára ez a hajléktalanságot jelentette). Magyarországon néhány civil kezdeményezésen kívül nem segítik a pszichiátriai betegek nyílt munkaerőpiacon való megjelenését sem, az állam elsődlegesen segélyeket és rokkantnyugdíjat biztosít a pszichiátriai betegek számára, illetve védett munkahelyek fenntartását és működését támogatja.

Mindez azt jelzi, hogy a magyar ellátórendszer korlátozza a pszichiátriai betegek társadalmi integrációját, a pszichiátriai betegséggel küzdők ellátását a többségi társadalomtól való elkülönítéssel látják megoldottnak. Ez az elkülönítés azonban rengeteg negatív következménnyel jár. A pszichiátriai betegek stigmatizálásán és kizárásán kívül a már évtizedek óta fenntartott ellátórendszer működése sem hatékony.

Ha a bevezetőben említett szolidaritás-hatékonyság ellentétpár tükrében vizsgáljuk a szociális otthonok működését, meg kell hogy állapítsuk, hogy egyik alapvető társadalmi értéknek sem felelnek meg. Az otthonok fenntartása hatalmas állami pénzeket emészt fel (Harangozó), és a pszichiátriai betegek szegregációját erősíti.

Így Szentgotthárd a főváros által példamutatóan működtetett elit szociális otthon, ami a legmodernebb eszközökkel, gyógyszerekkel és tárgyi környezettel felszerelt, tökéletesen funkcionáló intézménye egy korszerűtlen, évtizedek óta változatlan módon fennálló és üzemelő ellátórendszernek.

BIBLIOGRÁFIA

BAKONYI 1983

BAKONYI Péter: *Téboly, terápia, stigma*. Budapest, Szépirodalmi, 1983.

BERKOVITS 2008

BERKOVITS Balázs: *Foucault és Goffman – A humán tudományok működése*. <http://www.c3.hu/~prophil/profi034/berkovits.html> (2008.10.30.)

FOUCAULT 1990

FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest, GONDOLAT, 1990.

GOFFMAN 1974

GOFFMAN, Erving: *Asylums essays on the social situation of mental patients and other Reprint*. Harmondsworth, PENGUIN BOOKS LTD, 1974.

HARANGOZÓ 2008

HARANGOZÓ Judit TRINGER László GORDOS Erika – KRISTÓF Róbert
WERRING Róbert SLEZÁK Adrienne LŐRINTZ Zsuzsa – VARGA Attila
BULYÁKI Tünde: *Paradigmaváltás a pszichiátriában*.
<http://www.lam.hu/folyoiratok/lam/0108/9.htm> (2008.09.20.)

HAJNÓCZY 1981

HAJNÓCZY Péter: Az elkülönítő. In: *Folyamatos jelen*. Budapest, SZÉPIRODALMI, 1981. 65-95.

KELEMEN 2004

KELEMEN Gábor, Csákiné Király Livia: *Pszichiátriai és szenvedélybetegek szociális ellátása: segédanyag a szociális szakvizsgálóhoz*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2004.

KOVÁCS 2004

KOVÁCS, József: A nem önkéntes pszichiátriai kezelés és a véleményszabadság. *Fundamentum* Issue VIII., No. 1., 2004, 23-43.

KOVÁCH 2006

KOVÁCH Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon: szociológiai tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2006.

RÉTHELYI 2000

RÉTHELYI János: A Mental Disability Rights International jelentés háttere és hatástörténete. *Lege artis medicinae: Orvostudományi továbbképző folyóirat* 10. 2000. 167-170.

HATÁRMEZSGYÉN. PROGRESSZÍV KÖZÖSSÉGEK A ZSIDÓ VALLÁSI MEZŐBEN

SZÁSZ ANTÓNIA

Bevezetés

A hazánkban 15 éves múltra visszatekintő progresszív judaista mozgalom, mint minden alulról szerveződő megújulási mozgalom, beindította a fennálló rendszer (jelesül a zsidó hitközségi rendszer) védekező mechanizmusait. Különösen azért, mert mélyen gyökerező, tradicionális ideológiák és gyakorlatok megváltoztatására törekszik. A vallási előírások újraértelmezése, a szokások modern igényeknek megfelelő átalakítása, az emancipált – női rabbit is megengedő – felfogás jókora intézményi és személyes ellenállásba ütközik a többi zsidó vallási irányzat, de még a szekuláris zsidók részéről is. Ennek folytán a progresszív (vagy reform) zsidók igen ambivalens helyzetben találják magukat. Világi életükben, munkájuk, mindennapjaik során elfogadja őket a környezetük. Ugyanakkor mások zsidó mivoltuk miatt gyakran kívülállóként, idegenként viszonyulnak hozzájuk, és nem ritkán – közvetlen vagy közvetett módon – hangot is adnak ennek. Ám ugyanilyen attitűddel viseltetnek irántuk a többi zsidó vallási irányzathoz tartozó szervezetek, és a más felfogású zsidó emberek is. A progresszív közösségek egzisztenciális helyzetük stabilizálása, zsidóként való hivatalos elismertetésük, valamint magyar és zsidó identitásuk, továbbá modern életvitelük és igényeik harmonizálása végett komplex integrációs stratégiákat dolgoztak ki. A zsidó vallási és világi mezőben való érvényesülésük, a mezőben zajló dinamikus változó viszonyok interpretálásához tanulmányomban szeretném feltárni a szervezeti elutasításuk hátterében meghúzódó érdek- és értékütközéseket, bemutató, miképp manifesztálódnak a vizsgált mezőben. Másfelől pedig szeretnék rámutatni arra, milyen értékek és érdekek okán jönnek létre a szakadások mellett új összefogások, és mutatkoznak meg a személyes vagy szervezeti elfogadás, illetőleg a beilleszkedés első jelei.

A tanulmány hátterét szolgáló kutatás egyfelől a hazai progresszív zsidó közösségekben végzett több éves, résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka, másrészt a zsidó mezőben folytatott kvalitatív vizsgálat, média- és dokumentumelemzés eredményeire támaszkodik.

A progresszív judaizmus rövid bemutatása

Az irányzat kialakulása

A zsidóságban mindig is voltak újító mozgalmak, de a legmarkánsabb változást a liberális judaizmus indította el, amely az 1830-as évek Németországában bontakozott ki. Újfajta vallásfilozófiáját a német és osztrák zsidó felvilágosodás nagy gondolkodói fektették le, köztük Martin Buber, Gershom Scholem, Franz Rosenzweig vallásfilozófusok.¹ Az irányzat szemlélete Martin Buber azon gondolatával rokonítható, amely a vallási törvényeket betű szerint követő életformával szemben a törvények értelmét kereső, azok szellemében cselekvő vallásosságot tartja a zsidóság követendő példájának.

Az 1910-es években német hatásra, hasonló alapelvek mentén fejlődött ki a reform judaizmus az Amerikai Egyesült Államokban – s ott is terjedt el leginkább, mivel életképes

¹ Löwy 1988

választ adott az amerikai kultúra növekvő szekularizációjára és az asszimilációs nyomásra.²

A liberális és a reform judaizmus követőit tömöríti a Progresszív Judaizmus Világszervezete (*World Union for Progressive Judaism*, röviden WUPJ), amely 1928-ban alakult meg Berlinben. A WUPJ ma Amerikában, Izraelben, Nyugat-Európában és több kelet-európai országban (összesen 42 országban) képviselteti magát; több mint 1200 zsinagóga a tagja és 1,7 millió hívő tartozik hozzá – ezzel a progresszív judaizmus, követőinek számárányát tekintve, a legnépesebb zsidó vallási irányzat a világ zsidóságán belül. Magyarországon két közösség a WUPJ elismert tagszervezete. Sokáig az egyetlen ilyen magyarországi szervezet az 1992-től egyesületként, 2004 decemberétől pedig hitközségként bejegyzett Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség volt, élén egy női rabbival. 2006 júniusában a tagság egy része kivált, és megalakította a Bét Orim Progresszív Zsidó Közösséget, amely 2007-ben tett szert hitközségi státuszra, vallási vezetője Raj Ferenc rabbi (a berkeley-i Beth El hitközség nyugalmazott rabbija) lett.

A progresszív judaizmus főbb jellemzői

A vallási megújulás tartalmi (azaz ideológiai, teológiai) és formai (rituális/liturgikus, szokásbeli) jegyekben egyaránt jelentkezik. A Tórát (Mózes öt könyvét) nem isteninek, vagy Isten által diktált, hanem isteni ihletettséggű, de emberek által írottak tételezik, így az összes tórai törvény betartását nem tartják kategorikus köteleességüknek. Explicit módon kinyilvánítják azt, hogy számukra bizonyos vallási előírások, parancsolatok prioritást élveznek, míg másokat mellőznek, mivel azokat csupán egy adott történelmi korban (abban, amelyben leírták őket) ismerik el relevánsnak. Szerintük mindenkinek jogában áll a parancsolatokat – néhány alapvető előíráson túl – a maga számára hierarchikusan rendezni, s nem kéri számon azok betartását (így például azt sem, hogy valaki kóser háztartást vezet-e).

Eltérően viszonyulnak a zsidó tradícióhoz is: mint értékes örökséget, céljuknak tekintik megismerését, azonban nem tartják állandónak és megváltoztathatatlanak, sokkal inkább folyamatosan változóknak, amely reagál a társadalmi változásokra, és az egymást követő nemzedékek tapasztalatait, a szekuláris világban megjelenő, számukra értéket képviselő ideákat is magába építi. Ideológiájuk és a tradícióhoz való eltérő viszonyulásuk folyománya a vallási törvények újraértelmezése, a szertartások bizonyos mértékű racionalizálása (számuk csökkentése, hosszuk lerövidítése, a hagyományos kezdési időpontok elcsúsztatása), hogy a modern ember életritmusának jobban megfeleljenek, továbbá az emancipáció érvényre juttatása a hitéletben, amelynek révén a férfiak és a nők egyenlő eséllyel tölthetnek be bármely közösségi vagy zsinagógai posztot, akár a rabbi hivatását is. Úgy gondolják, hogy az ideológiai elemeknek és a rituális gyakorlatoknak a mai embert megszólítóknak kell lenniük, ezért megváltoztatása, új elemekkel való gazdagítása megengedhető. Nem ragaszkodnak az imák eredeti szövegéhez, olykor formai újításokkal a mai kornak megfelelővé és személyessé teszik, sőt, elfogadhatónak tartják újabb imák kitalálását is (pl. a kórházban fekvők vagy repülőútra készülők számára).³

A progresszív zsidóságban a nők teljesen egyenrangúak a férfiakkal, bármilyen státuszt betölthetnek, rituális tér- és tárgyhasználatuk nem különbözik a férfiakétól: nem

² SILVERSTEIN 1994

³ Ld. *Függelék*

kell elkülönülve ülniük, „felmehetnek” a Tórához a hetiszakaszok olvasásakor, magukra ölthetik az imaszíjakat, imarójtokat és az imasálat – amit a hagyományos, bevett irányzatokban nem szokás. Az egyenjogúság a házasság körüli jogokban és szokásokban is megmutatkozik. A hagyományos zsidó esküvőn a menyasszony lényegében passzív, és a házasságlevél csupán a férj anyagi kötelezettségeit tartalmazza feleségével szemben. A reform esküvőn a házasulandók egyenrangú, aktív félként vesznek részt, és a házasságlevél kölcsönös kötelezettségeiket rögzíti a szeretetre és a törődésre. Hagyományosan a válás vallási eljárását (héberül: get) csak a férj kezdeményezheti. Ha ezt nem teszi, akkor a nő – legyen akár polgárilag elvált – vallási értelemben továbbra is volt férjéhez van kötve. Amennyiben újraházasodik, a második házassága tiltott kapcsolatnak minősül. Az e kapcsolatból született gyerekeknek tilos elfogadott kapcsolatból születettel házasodniuk. A progresszív zsidóság igazságtalannak tartja ezt a törvényt, és semmisnek tekinti. Több külföldi hitközségnél a nő hivatalos írást (getet) adhat volt férjnek arról, hogy vallási értelemben is semmis a frigyük.

A progresszív mozgalom kialakulásának, illetve megjelenésének társadalmi motívumai

Ha megvizsgáljuk a vallási megújulás említett (liberális, reform, illetve progresszív) változatait, azt találjuk, hogy mindegyik gyökerénél makroszinten bekövetkező társadalmi-kulturális változások állnak, illetve mikroszintű átalakulások: a vallási megújulást képviselő csoportok társadalmi helyzetének, értékeinek és értékítéleteinek, intencióinak megváltozása. A vallási megújuláshoz vezető, világszerte tapasztalható motívumok közül kiemelendő a modernizáció, a gondolati szabadság általános kívánalma, az emancipáció mind szélesebb körű kivívása, a zsidóságnak a többségi társadalomba történő, egyre fokozódó asszimilációja, a szekularizáció növekedése, egyúttal az ezzel szinte párhuzamosan megjelenő (újra)vallásosodási igény. Az egyéni késztetések, attitűdök és igények ezen túlmenően nagyon változatos képet mutatnak – a különböző régiók és személyek eltérő történelmi tapasztalata, társadalmi-kulturális helyzete okán.

Magyarországon nem csupán a zsidóság tekintetében, hanem általában is elmondható, hogy a rendszerváltozás felerősítette a már korábban elkezdődő folyamatokat. Angelusz Róbert és Tardos Róbert rámutatott arra, hogy a szocialista rendszer felbomlásának egyik legjellegzetesebb tünete volt az, ahogyan Magyarországon az 1980-as évektől kezdve sorra jöttek létre különféle csoportok, egyesületek, szerveződések, mozgalmak, vallási közösségek stb., amelyek újfajta identitásokat kínáltak tagjaiknak, vagy lehetővé tették az addig peremre szorított identitás-elemek nyílt kifejezését. Az emberek vállalni kezdték korábban illegitim, üldözött vagy nem-kívánatos identitásaikat, a múlthoz, a tradícióhoz, a korábban elítélt szokásokhoz vagy eszmékhez való ragaszkodásukat. A legkomolyabb elmozdulás a hívő identitás nagyarányú növekedése, csaknem megduplázódása volt, ami a korábban lefojtott, illetve a nyilvánosság elől némileg elrejtett vallásos érzelmek felszabadulásával hozható összefüggésbe.⁴

A rendszerváltozással együtt járó társadalmi változás okozta bizonytalanságban a zsidó gyökerek felkutatása, az identitáskeresés, az „új” közösség utáni vágy nem ritkán a zsidó tradíciókat őrző és ápoló vallási közösségek felé vette – kinél időlegesen, kinél tartó-

⁴ ANGELUSZ–TARDOS 1992, 68.

san – az irányt.⁵ Nyilvánvaló igény jelentkezett a kettős, magyar-zsidó identitás harmonizációjára – minthogy az erőteljes asszimiláció, szekularizáció, a pártállami rendszer, az antiszemitizmus illetve a Holocaust borzalmi miatti elfojtás, a zsidóságtól vagy a zsidó hagyományoktól való elfordulás a zsidó identitáselemeket zavarossá, kialakulatlaná, s a magyar identitáselemekkel sokszor összeegyeztethetlenné tette. A szekuláris világ változásaira és kívánalmaira érzékeny progresszív mozgalom ezt a harmonizációt deklarált céljai közé sorolta. A korábbi traumák feldolgozásán túl példát kíván nyújtani arra, hogyan lehet pozitív zsidó identitást felépíteni a zsidó tradíció megismerésén, a zsidó vallási és kulturális életben való részvételen keresztül.

A progresszív judaista szemlélet és gyakorlat fogadtatása

A legtöbb zsidó irányzat a progresszív szemléletet és gyakorlatot elfogadhatatlannak tartja, minthogy számukra a zsidó törvények által kijelölt zsidó út, vagyis a *háláchá*, egységes egészként követendő etalon, a tórai törvények pedig isteniek, ezért betartásuk kötelező. Továbbá, sokan gondolják úgy, hogy a diaszpórában élő zsidóságot évszázadokon át a zsidó tradíció fenntartása, a hagyományos értékek szerint való életvitel, a zsidó tanítások által közvetített normák szigorú betartása őrizte meg. Ezért – érthető módon – a progresszív irányzat ideológiája és gyakorlata rendkívüli intézményi és személyes ellenállásba ütközik más irányzatok, de még a szekuláris zsidók részéről is.

A hagyományos (ortodox vagy konzervatív), illetve progresszív felfogás, érték- illetve normarendszer sok szempontból különbözik egymástól, eltérnek értékpreferenciáik is. Ezért bizonyos tettek és normákat (törvényeket, előírásokat, kötelezettségeket) a különféle zsidó vallási irányzatok követői eltérőképpen ítélik meg. Azonban nem mondhatjuk azt, hogy egyik nézőpont vagy gyakorlat jobb vagy rosszabb a másiknál. A „jó” és „értékes” mindig valamely normarendszer elvárásainak, tehát valamilyen standardnak, mércének, kívánalomnak való megfelelést jelent. Az adott társadalmi és normatív kontextus határozza meg tehát, hogy milyen minősítést kap egy cselekedet. S az adott kontextusban az eltérő minősítések értelme megérthető, felfejthető.

A progresszív judaizmus követői (a reformzsidók) a zsidóság eltűnéséről, illetve megtartásáról is eltérően vélekednek, mint az ortodox vagy konzervatív irányzat követői. Úgy látják, hogy a tradícióőrök száma nyilvánvalóan rohamosan fogy, mozgalmuk viszont az asszimilált rétegek számára a megnövekedett szekularizáció közepette is alternatívát nyújt a zsidó vallás és hagyomány megismerésére és követésére, ezáltal pedig komoly szerepet játszik a zsidó hagyományok megőrzésében, a teljes zsidó identitásvesztés elkerülésében. Ezzel lehetőséget ad sok, magát zsidónak valló személynek arra, hogy saját érték- és normarendszerét a zsidó hagyományok szellemében építse fel, átélhesse zsidósága pozitív töltetét, és zsidóságának gyakorlását modern életvitelébe illeszthesse.

A zsidóság megtartása, a hagyományok őrzése azért sarkalatos pont, mivel a közösség túlélése rendkívül fontos. A zsidóság tekintetében ez a diaszpórában – a szekularizációval, kulturális keveredéssel, modernizációval – veszélybe került. A hagyományosan bevett irányzatok úgy látják, a progresszív mozgalom változtatása, hagyományos normáktól és értékélelési szempontoktól való eltérése, továbbá, a nem a hagyományos értékrendre való nevelés ezt még inkább veszélyezteti, elbizonytalanítja. Emiatt a tágabb zsidó közösség egy

⁵ vö. KOVÁCS 2002

nagy része a progresszív irányzat képviselői iránt ellenszenvvel viseltetik, intézményeiből – ha csak lehet – elutasítja.

Magyarországon a dualizmus óta az ún. neológ (konzervatív, hagyományörző) hitközségek feletti szervezet, a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz) van domináns pozícióban. E szervezet tartja a kapcsolatot a kormányzattal, dönt a befolyt pénzek szétosztásáról. A Mazsihisz a progresszív mozgalmat és a hazai progresszív közösségeket nem fogadja el zsidó vallási szervezatként. Ez az elutasítás egyfelől egzisztenciálisan ellehetetleníti a progresszív közösségeket, akik külföldi támogatásra szorulnak (e támogatások nem kiapadhatatlanok, folyamatosan kell tehát törekedniük saját létfeltételeik megteremtésére), másfelől megkérdőjelezi zsidó státuszukat.

A magyar zsidó besorolás és önbesorolás kérdése

A *magyar zsidó* fogalma igen komplex – több tényezőből áll, amelyek mindegyike megosztható vagy elvitatható, illetve eltérő súllyal, előjellel eshet latba.

A magyarság definiálása is sokrétű. A zsidóság meghatározása még kevésbé egyértelmű, viták tárgyát képezi ma is. A zsidóság nem határozható meg népként, vagy vallásként, mert hiányoznak hozzá azok az alapvető kritériumok, amelyek szerint a modern tudomány meghatároz egy népet vagy vallást.

A zsidó vallási törvény szerint zsidó az, akinek anyja zsidó vagy (vallási bíróság előtt) betért a zsidó vallásba. Izrael alkotmánya zsidónak fogad el bárkit, akinek van zsidó nagyszülője.

Amiként sokféle zsidó identitás létezik, úgy a zsidóságnak, a zsidó mivoltnak is sokféle meghatározása lehet (és van forgalomban): vallási, etnikai, kulturális, származási, családhoz kötődő, érzelmi, nyelvi stb.

Egyéb meghatározások is léteznek: zsidó az, aki a) önmagát annak tartja, b) akit a zsidók annak tartanak, c) akit a környezete annak tart. Csepeli gondolatmenetén továbbhaladva, az egyedül feszültségmentes állapot az, ha a háromféle besorolás megegyezik.⁶

Feszültséggel jár – a fentiek alapján – az, ha egy önmagát nem zsidóként definiáló magyar állampolgárt zsidónak, továbbá nem magyarnak (a magyarságtól idegennek) minősítenek. Vagy ha egy vegyes házasságból származó, önmagát magyar zsidónak valló, zsidó identitással rendelkező embert a vágyott zsidó közösség nem fogad el zsidónak (vallási alapon), míg tágabb környezete zsidónak tartja. Illetve, ha valakit zsidó vallásgyakorlóként nem fogadnak el magyarnak, stb.

Fontos kérdés tehát, hogy ki határozza meg a progresszív zsidó egyének, illetve közösségek magyarságát, illetve zsidóságát, s ezek a meghatározások milyen súllyal szerepelnek egymás mellett, vagy egymással szemben, valamint milyen és mekkora hatást gyakorolnak az adott entitásra. A besorolást végző lehet tehát:

- a) *önmaga* – tovább árnyalja a képet, hogy hol, mikor, egyéni vagy közösségi szinten történik-e az önbesorolás (pl. lehet manifeszt vagy rejtőzködő az identitás);
- b) *a csoport* (ahova tartozva) – tovább árnyalja a képet, hogy mit tekintünk referencia-csoportnak: a zsidó vallási, avagy a zsidó világi mezőt;

⁶ CSEPELI 1992, 113-114

- c) *a környezet* – tovább árnyalja a képet, hogy mit tekintünk most környezetnek: a munkahelyi vagy iskolai környezetet, az antiszemita inzultusok kontextusát, a tágabb magyar társadalmat, vagy csak a vallási kontextusnál tágabb zsidó környezetet.

A progresszív közösségek esetén további feszültséggel jár, hogy a zsidó vallási mezőben épp vallási értelemben kérdőjelezzik meg a zsidóságot szervezeti, közösségi, és adott esetben (nem ritkán) egyéni szinten. Miközben e közösségek és egyének azért fordultak zsidóság felé, hogy zsidó identitásukat felépítsék, megerősítsék, kifejezzék.

A hazai progresszív közösségek nézete és gyakorlata az, hogy nyitva állnak a ve-gyes házasságban élők előtt, az önmagukat nem vallási, hanem kulturális (vagy egyéb) értelemben zsidónak vallók előtt. Ugyanakkor komoly erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy legitim zsidó szervezetként elismerjék őket.

A hazai progresszív zsidó közösségek integrációs stratégiái az elmúlt évtizedekben

A kezdetek 1970–1986: a zsidó kultúra iránti érdeklődés, a kulturális tanulás időszaka

A progresszív közösség leendő alapítói az 1970-es években mentek el a József körüti rabbiszeminárium péntek esti keddusaira (szombat fogadási szertartásaira), majd Raj Tamás rabbi körül kialakult egy tanulókör, ahol zsidó kultúráról, vallásról, filozófiáról tanulhattak.

1986-tól: a progresszív ideológia és gyakorlat megismerése

A rabbiszemináriumban találkoztak egy progresszív zsidó házaspárral, akiknek személyisége, életvitele rendkívül szimpatikus lett számukra. A házaspár segített abban, hogy útmutatást és gyakorlati segítséget kapjanak a zsidó kultúra progresszív szemléletű gyakorlásához. Londoni progresszív zsidó fiatalok tartottak nekik előadásokat és rítusokat Budapesten, majd pedig Londonban. Egy évet töltött náluk egy segítő rabbi is.

1991-ben a kis közösség egyik nőtagja kedvet kapott ahhoz, hogy rabbinikus tanulmányokat folytasson a londoni Leo Baeck College-ban.

1992: névadás és egyesületté alakulás

1992-ben informális közösségből hivatalosan bejegyzett egyesületté alakultak, *Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség* néven. Az angol támogatók szorgalmazására *vallási tevékenységet is végző* egyesületté, a progresszív világszervezet (WUPJ) tagszervezeteként. Ezt azonban nem mindenki akarta, így végül azok alapították meg az egyesületet, akik úgy érezték, hogy a névadás egy fontos dolog, s azzal, hogy formálisan is megalakulnak, erősítik a saját identitásukat és belső erejüket, ugyanakkor a zsidóságot a zsidó vallási hagyományban gyökerező rítusokban is szeretnék megélni.

Megalakulásuk után több mint 10 évig szembesültek és küzdöttek jogi és politikai elismerésük hiányával, egyéni és intézményi ellenszenvvel, elutasítással, illetve a társadalmi diskurzusból való kizártsággal. Megoldást kellett tehát találniuk számos, jórészt ebből adódó problémájukra. Anyagi helyzetük bizonytalan, nincs saját zsinagógájuk, a megszerzésért folytatott lobbitevékenység sok nehézségbe ütközik. Saját rítusaik szerint való temetkezésük jogi helyzete megoldatlan. A rituális fürdő szabad használata nincs biztosítva a számukra.

1998–1999: dilemma: önálló egyházi státusz vagy a Mazsihisz-tagság lenne kedvezőbb?

A rabbinó 1998-ban fejezte be londoni tanulmányait, és 1999-ben iktatták be Budapesten.

Felvetődött, hogy az immár vallási vezetővel rendelkező közösség önálló egyházzá alakuljon-e, vagy inkább kérje tagfelvételét a Mazsihiszbe.

1998-ban a közösség felvételi kérelmet nyújtott be a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségéhez, minthogy a kormányzattal való kommunikációt és az állami pénzek elosztását ez a neológ szervezet végzi. Ebben kinyilvánították, hogy a Szim Salom közösség „*természetesen a magyar zsidó hitközségek sorába tartozik*”, s mint ilyen, igényli, hogy a közösséget a Mazsihisz autonóm tagozatként fogadja tagjává. Ám kérelmüket elutasították azzal az indokkal, hogy a Szim Salom gyakorlata ellentétes a Mazsihisz alapszabályában foglaltakkal. Az elutasítás indoka érték-norma alapú volt, ám háttérben finansiális, intézményi okok, a szerep-egalitárius szellemiségtől és a női rabbitól való ódzkodás álltak, valamint a híveik elvesztésétől való félelem, akik esetleg liberálisabb közösséghez csatlakoznának. Sokan aggódtak – és aggódnak – a zsidóság, a zsidó tradíció „eltűnése”, a környező társadalomban való feloldódás, illetve a túlzott liberalizmus miatt.

Mivel nemzetközi nyomásra sem vált kedvezőbbé a fogadtatásuk, ismét felvetődött a közösség egyes tagjaiban az önálló egyházzá alakulás gondolata.

Az elutasítás okán magas rangú amerikai reform rabbikból álló delegáció érkezett Budapestre, hogy látogatásukkal előmozdítsák a progresszív irányzat népszerűsítését, valamint legitimitásának elismerését. Ám azt nem támogatták, hogy a közösség önálló státuszú egyházzá alakuljon. Többek között azért sem, mert ez a zsidó egység megbontásaként lett volna értelmezhető. Hangsúlyozták, hogy a WUPJ fél évszázados hagyománya szerint a tagszinagógák liberális beállítottságuknak megfelelően párbeszédre törekednek más irányzatok képviselőivel, illetve integrálódni próbálnak a föderatív szervezetekbe. Ez legnagyobb mértékben az Egyesült Államokban sikerült.

A közösség újragondolta stratégiáját. A közgyűlésen kimondták, hogy egy külön egyház alapításával „*nem égetik-e föl maguk mögött azt a hidat, mely [egyszer talán] a Mazsihiszhez köthetné őket*” A WUPJ képviselői biztosították őket arról, hogy támogatni fogják a közösséget a tagfelvételben. Kérelmük azonban 1999-ben végleges elutasításra talált.

2000: a Mazsihisz világi zsidó szervezetként fogadja el őket

A külföldi progresszív szervezetek nyomására, valamint a Mazsihiszen belüli viták nyomán – miszerint a Mazsihisznek, mint a magyar zsidóság képviselőjének diszkriminálni sem szabad, ugyanakkor az alapszabályában foglaltaktól eltérő gyakorlatot folytató szervezetet sem fogadhat soraiba – a progresszív közösséget zsidó vallási szervezetként nem, de zsidó civil szervezetként nyilvántartásba vette a Mazsihisz. Erről 2000 februárjában az alábbi nyilatkozatot adták ki:

Tisztelt Vezetőség, Kedves Hittestvéreink!

[...] „A Magyarországi Rabbikar egyhangúlag kinyilvánítja, hogy a Szim Salom mozgalom azon tagjait, akik a zsidó vallási törvények szerint zsidók,⁷ testvéreinek tekintik, velük minden, a zsidóságot érintő politikai és

⁷ Vallási értelemben zsidónak számít, akinek édesanyja zsidó, vagy aki rabbinikus bíróság előtt betért a zsidóságba.

társadalmi kérdésben együttműködni óhajt. Kijelentjük azonban, hogy a Szim Salom mozgalom a tradicionális neológ hagyományoktól alapjaiban különbözik, ezért hitközségként nem ismerhetjük el, felvételét a Mazsihiszbe nem fogadhatjuk el."

E nyilatkozat értelmében a Mazsihisz Vezetősége a Szim Salom Egyesület felvételi kérelmét elutasítani kénytelen. Egyúttal értesítjük Önöket, hogy Egyesületüket társadalmi szerveződésként, a Magyarországi Zsidó Civil Szervezetek nyilvántartásába vettük. Biztosítani kívánjuk Önöket, hogy a Mazsihisz teljes jó szándékkal viseltetik munkájuk iránt, és mindenkor örömmel néz elébe a magyarországi zsidóság érdekében az Önökkel történő közreműködésnek.

Jelen levélből egy példányt csatolunk a World Union for Progressive Judaism, European Region-nek küldött válaszukhoz.

Tisztelettel: Tordai Péter (elnök) Zoltai Gusztáv (ügyvezető igazgató)

2004: bejegyzik a Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközséget

A sorozatos elutasítások folytán a Szim Salom közösség saját kezébe vette problémáinak rendezését. Erős hangsúlyt fektettek gazdasági és kulturális menedzsmentjükre, a közösség-építésre és a külkapcsolatok erősítésére, partnerségek létesítésére. Mivel hitéleti tevékenységük is egyre intenzívebbé vált, 2004-ben hitközségi minőségben jegyeztették be magukat. Az önálló egyházi státuszt ekkor már a progresszív világszervezet sem ellenezte.

2005: elindul a nyitás a progresszív közösségek felé

Éppen eltérő felfogásuk és gyakorlatuk, mondhatni újszerűségük okán 2005 áprilisában a Marom Egyesület meghívta a Szim Salom rabbinóját más zsidó vallási irányzatok képviselőivel egyetemben az Erzsébet téri Gödör Klubban szervezett kerekasztal-beszélgetésre. Jóllehet a több résztvevő explicit módon vagy ironikus formában, de kifejezte elhatárolódását a rabbinótól és közösségtől, mégis fontos változás történt: részesei lettek a zsidóságról folyó és zsidóságon belüli társadalmi diskurzusnak.

Egy szerencsés érdekegyezés okán további rendezvényekre is eljutottak, és elismertségre is szert tettek. Történt ugyanis, hogy 2005-ben 18 szervezet megalakította a Mazsihisz hegemoniáját megkérdőjelező *Zsidó Közösségi Fórumot* (ZSKF). Úgy érezték, a hazai zsidóság sokszínűségét a Mazsihisz nem tudja és nem is óhajtja képviselni, így hát új összefogásra van szükség. Közösen szervezték meg a *Párbeszéd a zsidóságról* című konferenciát 2005. november 17–20. között a Magyar Tudományos Akadémián.⁸ A ZSKF-ben a Szim Salom olyan szervezetekkel is partnerkapcsolatba került, amelyek korábban őrizkedtek a velük való érintkezéstől, minthogy ellenszennvel viseltettek irántuk.

2006–2007: megalakul a Bét Orim közösség, és hitközségi státuszra tesz szert

2006 júniusában az akkor már több mint 200 fős tagsággal rendelkező Szim Salom Közösségből kiváltak egy csoportja megalakította, és egyesületként bejegyeztette a *Bét Orim Progresszív Zsidó Közösséget*, amely 2007-ben tett szert hitközségi státuszra, a progresszív

⁸ <http://www.zskf.org/index.php?page=A+Konferencia>

irányzat amerikai, ún. reform vonalának első hazai képviselőjeként. Vallási vezetője a Kaliforniában élő, s onnan az év felében hazalátogató Raj Ferenc reformrabbi (a Berkeley-i Beth El hitközség nyugalmazott rabbija) lett. Raj Ferenc hazánkban és külföldön is ismert rabbi, a történettudományok doktora, aki a budapesti Rabbiképző Intézetben végzett.

2008: mind általánosabbá válik az igény a sokszínűsége

A hazai zsidóságban egyre nagyobb hangot kap az igény arra, hogy magyar zsidóság sokszínűsége megfelelő képviseletet kapjon, s ezt ne egy hegemon helyzetben lévő, neológ vallási ernyőszerkezet, vagyis a Mazsihisz gyakorolja. Az „ügy” már a napi sajtóban is hangot kapott, vagyis kikerült a szélesebb nyilvánosság elé.⁹

A kérdés megvitatására a Mazsihisz 2008. november 16-ára összehívta a döntési jogkörrel nem rendelkező ún. Magyar Zsidó Kongresszust. A magyar zsidók on-line fórumain¹⁰ megfogalmazódott a kétség a tekintetben, vajon mennyiben tekinthető ez a kongresszus érdeminek, s mennyiben kívánja csupán a látszatot fenntartani.

A Szim Salom és a Bét Orim közösség a szétválásuk okozta feszültség dacára egy közös cél érdekében novemberben összefogtak, és közös nyilatkozatot tettek közzé – az ún. masszorti (szintén egalitárius szemléletű) közösséggel egyetemben – arról, hogy nem kívánják részt venni a kongresszuson, mivel érdekeiket nem érzik képviseltetve általa. Helyette közösen értekeznek majd arról, mit kellene tenniük az érdekképviseletük érdekében.

Modernitás és hagyomány szintézise, a sokszínűség igenlése

Fentebb már szó volt arról, hogy a liberális judaizmus a német zsidó felvilágosodás (Enlightenment) terméke. Sikeresen ötvözte a zsidó hagyományt a modernitással: úgy alakította és értelmezte a zsidó tradíciót, hogy a modern kor embere választ találjon benne kérdéseire, és az asszimilált zsidóság igényeinek megfelelően. Nyugat-Európában a XIX., az Egyesült Államokban a XX. század első felében áttörést hozott, és mára a legnépesebb zsidó vallási irányzattá fejlődött.

Láttuk, hogy Magyarországon egy maroknyi közösség adaptálta angliai közvetítéssel a nyugat-európai mintát. Ám az ottani siker nem következett be: hazánkban máig néhány száz fős tábora van a progresszív irányzatnak. A tények azt mutatják, hogy a magyar zsidóság jelentős része aktuális kérdéseire, problémáira – legalábbis egyelőre – nem a progresszív judaizmusban keresi és találja meg a válaszait.

Itt más a történelmi és társadalmi kontextus, mint a nyugati felvilágosodás korában. Az embereknek és csoportoknak eltérőek a történelmi tapasztalataik, eltérő a hagyományhoz és önnön zsidóságukhoz való viszonyuk (a Holocaust okozta traumák, az elfojtás, a szocialista rezsim szekularizációs politikája miatt, s még folytathatnánk a sort). A kívülről importált, újfajta ideológia és gyakorlat ráadásul nagy ellenállásba ütközik a hazai zsidó vallási, sőt nem ritkán a szekuláris miliőben is, intézményi és egyéni szinten egyaránt.¹¹

Ugyanakkor a fiatalabb generációk körében megjelennek a zsidó tradíció és a modernitás szintézisének alternatív útjai: mint például a modern ortodoxia, illetve a modern életvitelű és felfogású zsidó fiataloknak a zsidó hagyományhoz való pozitív viszonya, glo-

⁹ Például: a Népszabadságban és a HVG-ben.

¹⁰ Például: szombat.hu, judapest.org

¹¹ Szász 2008

bális és lokális kérdések iránti nyitottsága, s ezek megvitatásának modern diskurzusai. Mindezen jelenségek és tendenciák háttérében egyfelől a magyar zsidóság sajátos helyzete, történelmi tapasztalata, sorsélménye, és ennél fogva eltérő igényei és kérdései állnak, másrészt a közép-kelet-európai térség és – még szűkebben – a magyar társadalom történelmi múltja, jelen társadalmának jellemző viszonyai, illetve a modernizációnak a nyugatitól eltérő volta áll. Egyszermind a fiatalabb generációk újfajta, természetesebb, innovatív viszonya a modernitáshoz, amely lehetővé teszi a modernitás helyi és kvázi csoportszintű értelmezését, a tradíció és a modernitás dichotóm viszonyának feloldását, a lokális és globális kérdések csoport- vagy közösségi szintű megvitatását, értéknek tekintve a diverzitást, a vélemények pluralitását. Ezt fejezi ki a Judapest nevű¹² on-line fórum mottója is: „*Két zsidó, három vélemény*”¹³ Illetve a Pilpul.net portál¹⁴ elnevezése. A *pilpul* ugyanis vitatkozást, újfajta interpretációk megvitatását jelenti – egykor talmudikus értelemben használták, manapság ennél általánosabban, a zsidó kultúrához, illetve a zsidósághoz kapcsolódó (tehát akár világi) témák megvitatására is.

A magyar zsidóság sokszínűsége, a gondolatok és intézmények pluralitása értékévé válik, s ez az a kontextus, ahol a progresszív közösségek is elfogadásra és partnerségre tudnak találni. Továbbá ez adja azt a tágabb fórumot, ahol nem vallási felfogás és meggyőződés alapján vonódnak be, illetve rekesztődnek ki az egyének, illetve csoportok, ahol a témák sokféle megközelítése nemhogy megengedett, de kívánatos is.

Összegzés

A hazai progresszív közösségek létezéséhez már hozzászólt a magyarországi zsidó vallási és világi mező. Ám egzisztenciális helyzetük továbbra is bizonytalan. Kérdéses, vajon a feljük való nyitás, a velük való együttműködés milyen szempontból és milyen mértékben tekinthető beilleszkedésnek, illetve befogadásnak. Illetve, a zsidóság pluralitásának kifejezése érdekében való összefogások és törekvések napjainkban nem mutatnak-e inkább afelé, hogy a progresszív közösségek sok egyéb zsidó szervezettel egyetemben itt nem a jelenlegi hitközségi struktúrába való beilleszkedésre, mint inkább egy új struktúra kialakítására törekzenek.

A jelenlegi rendszerben vizsgálva a kérdést, a hazai ortodoxia és neológia egyértelműen deklarálta, hogy a progresszív hitközségeket nem fogadja el zsidó *vallási* szervezetnek – csupán világi minőségükben ad támogatást nekik: kis összeggel támogatja hírlevélük megjelenését. Eközben a Bét Orim közösség rabbijával, Raj Ferenc rabbival párbeszédet folytat, zömmel informális kontextusban, lévén a budapesti Rabbiképző Intézetben végzett és felavatott, nemzetközileg ismert és elismert rabbiról van szó. Mindazonáltal az adott közösség helyzetében ez még nem hozott érdemi változást.

Másfelől viszont a pozitív hatások is kétségtelenek. Elindult a progresszív közösségek és más zsidó közösségek közötti párbeszéd: kerekasztal-beszélgetések, viták, zsidó fesztiválokra való közös részvétel, illetve partnerségek, együttműködések keretében. A

¹² *judapest.org* – zsidó popkulturális blog: <http://www.judapest.org>

¹³ <http://www.judapest.org/ket-zsido-harom-velemeny-2/>

A Judapest.org bloggerei az alábbi, 1998-ban megjelent antológia címét választották mottójuknak: Brawarsky, Sandee – Mark, Deborah 1998 *Two Jews, Three Opinions: A Collection of 20th-Century American Jewish Quotations*. New York: Peridgee Trade.

¹⁴ *PILPUL* – alterzsidó weboldal: <http://pilpul.net>

szervezeti kapcsolatok felvételében és megszilárdításában, a más közösségek képviselőivel való interperszonális és intézményi szintű kommunikáció hangnemében fontos szerepet játszanak egyrészt a régi barátságok, személyes kapcsolatok (vagyis granovetteri megfogalmazásban: a gyenge kötések ereje), a pluralitás értéként való igenlése, és ezzel a progresszív zsidók másságának elfogadása. A különböző zsidó szervezetekhez tartozó egyének és csoportok ismeretséget kötnek olyan on-line és off-line fórumokon, ahol globális és lokális kérdéseket vitatnak meg, ahol a különböző szervezetekhez tartozók kicserélik gondolataikat. Egy-egy téma kapcsán érdeklődve fordulnak a különböző, s így a progresszív vélemények és gyakorlatok felé is.

A *Judapest.org* egyik (még hozzá önmagát neológnak valló) bloggere nehezményezte például, hogy az új zsidó naptárban világi szervezetként jelölik meg a Szim Salom és a Bét Orim közösségeket, ugyanakkor a Bét Orim vallási vezetőjét mint rabbit megnevezik. A naptár szerkesztője rögvest reagált az ellentmondásra: azzal szabadkozott, hogy a Mazsihisz honlapjáról vette át az információkat [ahol egyébként szándékosan a zsidó civil szervezetek között tüntetik fel a progresszív közösségeket], és ígéretet tett a jövőben ennek módosítására.¹⁵

Úgy tűnik tehát, hogy a párbeszéd és az új összefogások olyan folyamatokat indítanak el, olyan attitűdváltozást, konkrét eredményeket vagy lehetőségeket teremtenek, amelyeket a progresszív közösségek hivatalosan, szervezeti, hitközségi minőségükben eddig nem tudtak elérni. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a zsidóság sokszínűségét igenlők és ösztönzők célja nem az adott – progresszív vagy egyéb – zsidó hitközségek, illetve szervezetek helyzetének javítása, hanem egy demokratikusabb zsidó mező, hitközségi és világi struktúra kialakítása. A különféle szervezeteket az együttműködésre azonban ennél konkrétabb célok sarkallják, gyakorta a saját szervezetük helyzetének javításának vágya, amely tehát eleinte mozgatórugója, később pedig eredője lehet egy demokratikus átalakulásnak. Mindenesetre a zsidó vallási, és ettől – a Mazsihisz hegemon helyzetete miatt – nem független világi mezőben komoly harcok zajlanak az erőforrásokért és az értékek, viszonyok kijelöléséért.

¹⁵ *Lehet-e valami "neológ" flódni?* <http://www.judapest.org/lehet-e-valami-neolog-flodni/#more-2958> (2008.10.12.)

LEVELEZÉSEK, HIVATALOS DOKUMENTUMOK (1992–2008)

A progresszív közösségek belső és külső levelezési anyagai, hivatalos dokumentumai.

Internetes források a zsidó képvisellel kapcsolatban: (itt csupán ízelítőre van lehetőség)
Ellentétek jegyében. Összeül a Magyar Zsidó Kongresszus.

http://hvg.hu/itthon/20081111_zsido_kongresszus.aspx(2008.11.11.)

Magyar zsidó peresztrojka.

<http://www.judapest.org/magyar-zsido-peresztrojka/>(2008.09.23.)

Zsidó kongresszus – látszat vagy lehetőség?

http://www.szombat.org/?l1=news&l2=plug_news&l3=showNews&id=1007(2008.11.10.)

KÖVES 2008

KÖVES Slomó: *Kell-e egységes zsidó képviselet?*

<http://nol.hu/archivum/archiv-477524>(2008.01.04.)

PANYI 2008

PANYI Szabolcs: *Kongresszusi kételyek.*

<http://www.szombat.org/kongresszusi+ketelyek.html>(2008.11.10.)

SZÁNTÓ T. 2008

SZÁNTÓ T. Gábor: *Új zsidó képviselet kívántatik.*

<http://www.szombat.org/uj+zsido+kepviselet+kivantatik.html>(2008.10.05.)

BIBLIOGRÁFIA

ANGELUSZ– TARDOS 1992

ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert: Ideológiai átrendeződések Magyarországon a pluralizmus időszakában. In: *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Somlai Péter. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet (TS 3/2 kutatási beszámoló), 1992. 63–77.

CSEPELI 1992

CSEPELI György: *Nemzet által homályosan.* Budapest, Századvég Kiadó, 1992.

KOVÁCS 2002

KOVÁCS András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2002

LÖWY 1988

LÖWY, Michael: *Rédemption et utopie. Le judaïsme libertainaire en Europe centrale.*

Une étude d'affinité élective. «Sociology d'aujourd'hui». Paris, Presses Universitaires de France, 1988

SILVERSTEIN 1994

SILVERSTEIN, Alan: *Alternatives to Assimilation: The Response of Reform Judaism to American Culture, 1840–1930.* «Brandeis series in American Jewish history, culture and life». New England, Hanover and London, Brandeis University Press, 1994.

SZÁSZ 2008

SZÁSZ Antónia: A progresszív judaista mozgalom és a tradicionális zsidó értékek és normák. A hazai mozgalom ideológiája és gyakorlata által indukált társadalmi diskurzus, egyéni és intézményi reflexiók. In: *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben.* Szerk. S. Nagy Katalin, Orbán Annamária. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008. 97–107.

FÜGGELÉK

A progresszív felfogást és gyakorlatot a másik pólus, az ortodoxiához képest próbálom bemutatni az alábbi táblázatban.¹⁶

<i>Ütközőpont</i>	Ortodox felfogás és gyakorlat	Progresszív felfogás és gyakorlat
<i>A Tóra eredete</i>	A Tóra isteni eredetű. A benne lévő parancsolatokat tehát transzcendensnek feltételezik. Betartásuk kategorikus kötelesség.	A Tóra isteni ihletettségu, de emberek által írott. Ezért a tórai parancsolatok hierarchikus rendezése, egy részük újraértelmezése, akár negligálása, megváltoztatása megengedhető, elfogadott.
<i>A normakövetés oka, mikéntje</i>	Kötelességből történik; szigorú. Preskriptív (előíró) felfogás van. Nem szükséges a meggyőződés. Az erkölcs felfogása teológiai (az erkölcsi normák isten parancsai).	Személyes meggyőződésből történik. Ígény van emotivista motívumra. Fontos az érzelmi, illetve gondolati elfogadás (a szellemiség megértése), a meggyőződés. Lehetséges a preferenciarendezés.
<i>A normakövetés motivációja</i>	Deontologista (kötelességelvű). [„Tedd meg eredménytől függetlenül!”] Alapmotívum: a törvények tisztelete. A tórai parancsolatok kategorikus kötelességet jelentenek, és isteni eredetüknél fogva erős készízetést éreznek betartásukra. A rabbinikus törvények kevésbé kötelező erejűek, de előírtak és szokás erejüknél fogva is erős normatív nyomást gyakorolnak. A szocializáció során a külső norma-rendszert interiorizálják, ezért belső motivációt éreznek betartására, amely így önmagában rejti jutalmát.	Konzekvencialista (következményelvű). [„Tedd meg, ha jó a következménye!”] A parancsolatok többségét az alapvető erkölcsi normákat leszámítva – nem feltétlen kategorikus kötelességnek fogják fel. Átbeszélük, akár újra is értelmezik az erkölcsi és egyéb törvényeket, szituációkat. Személyes értékeik, vágyaik, ízlésük stb. szerint cselekszenek. Mind acselekedeteiket, mind a normákat mérlegelik aszerint, hogy milyen következménnyel járhatnak. (uo.: cselekedet- és szabály-utilitarizmus)
<i>Normakövetés, háláchához való viszony</i>	A háláchá egységes egészként követendő etalon. Csak egy háláchá van.	A parancsolatok többsége közül mindenki szabadon válogathat, azokat a maga számára hierarchikusan rendezheti: felépítheti a „saját hálácháját”.
<i>Normák értelmezése és megtartása</i>	A régi Tóra-magyarázók tisztelete. Írott és Szóbeli Tan szigorú követése. Nincs elavulás. A cselekvés normák által meghatározott, a	A ma emberének értelmezése is legitím. Sok norma nem általános, illetve nem örökérvényű. Adott kor, adott

¹⁶ A táblázatot a szerző állította össze.

	gondolat szabad. Szabad választás: a tekintetben van, hogy vallásos zsidó életet él-e valaki. Ha igen: meg van mondva, mit tegyen.	történelmi kontextus termelte ki. Nem követnek minden normát. Szabad választani. Szabad újragondolni, szabad új szokásokat kitalálni. Nincs általános előírás a normakövetést illetően.
<i>Emancipáció</i>	Elutasítja.	Elfogadja, kinyilvánítja.
<i>Tradícióőrzés és -feltés</i>	A zsidó tradíció változatlan formában történő őrzése, fenntartása fontos – a tradicionális normák szerint való életvitel tartja meg a zsidóságot.	A zsidó tradíció értékes; megismerése is értékes. Aktualizálása, átalakítása megengedett. Modern életvitelbe illesztve, változó formában őrződhet meg. Egyébként a többség nem tud a szerint élni.

A SZEGÉNYSÉGBEN ÉLŐ FIATALKORÚ ANYÁK ÉLETMINŐSÉGE ÉS A SZOCIÁLIS ELLÁTÓRENDSZER

GYUKITS GYÖRGY

Ha egy fiatalkorú lány gyermeket vállal gyökeresen megváltozik addigi élete, és e változásban a szociális tényezőknek meghatározó szerepük lehet, különösen, ha rossz körülmények között él a család, márpedig a fiatalkorúak gyermekvállalása a hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok körében a legnagyobb arányú.¹

A tanulmányban bemutatjuk a gyermeket vállaló fiatalkorú nők szociális helyzetéből adódó problémáit, és a szociális ellátórendszerrel való kapcsolatukat, illetve ennek anomáliáit. Továbbá ajánlásokat teszünk a feltárt problémák megoldására is. Az írás az életminőséget szociális nézőpontból tárgyalja.

Módszer

A fiatalkorú anyák szociális körülményeivel kapcsolatos információkat kvalitatív szociológiai módszerrel nyertük: hatvan strukturált interjú készítettünk: interjúalanyaink fiatalkorúak voltak, amikor megszülték első gyermeküket. Ha szükségesnek tartottuk interjú készítettünk e nők élettársával vagy férjével, valamint szüleikkel is.

Az interjúzás a fővárosban, Miskolcon, és Borsod megyei aprófalvas településeken készült. A településtípusok között jelentős különbségekre számítottunk, mind az itt élők élethelyzete, mind a szociális ellátórendszer tekintetében.

A fiatalkorú gyermekvállalás okai

E tanulmánynak ugyan nem célja, hogy a fiatalkorú gyermekvállalás okait részletesen tárgyalja² ennek ellenére szükségesnek tartom, – ha vázlatosan is – e jelenség értelmezési keretének körvonalazását, hiszen a fiatalkorúak gyermekvállalásának szociális következményei nehezen érthetőek a kiváltó okok ismerete nélkül, és az őket érintő szociálpolitikai irányelvek meghatározása során fontos kiindulópontul szolgálhatnak.

Az eddigi kutatási eredmények³ azt mutatják, hogy a társadalmi és az emberi tőkének⁴ döntő szerepe van a fiatalkorúak gyermekvállalásában. A társadalmi és emberi tőke ugyanis alapvetően meghatározza az életesélyeket:

Mivel a városi gettókban és a vidéki cigánytelepeken élő népesség nem képes emberi és társadalmi tőkébe beruházni oly mértékben, mint a társadalom középosztálybeli tagjai, ennek következtében iskolai végzettségében szakadékszerű lemaradás mutatkozik, de ún. kapcsolati tőkéje tekintetében is hátrányban van, mivel kapcsolati hálójukból hiányoznak az ún. hídszerű kapcsolatok⁵ és a multiplexitás:⁶ Így jellemző, hogy kapcsolati hálójuk elemei alacsony presztízsűek, és a kapcsolati hálózat nem terjed túl a közvetlen

¹ KELLY 1998

² Ezzel kapcsolatban lásd: GYUKITS 2003

³ KELLY 1998, GYUKITS 2003

⁴ COLEMAN 1994, 1998

⁵ GRANOVETTER 1994, 1998

⁶ KELLY 1998

rokonok, valamint az ismerősök körén. Ez életkilátásaik szempontjából azt jelenti, hogy nagymértékben csökkennek esélyeik a „jó állások” megszerzésére, szemben a középosztály tagjaival. Fentiek egyenes következménye, hogy ezeknek a lányoknak a korai gyermekvállalás további életpályájuk szempontjából nem jelent olyan hátrányt, mint a társadalmi hierarchiában feljebb elhelyezkedők számára.

Amellett érvelünk tehát, hogy a fiatalkori gyermekvállalás társadalmi jelenség, és elsősorban a rossz szociális körülmények között élők körében gyakori. Fentiekből következik, hogy a fiatalkori terhesség nem roma sajátosság.

Ezt támasztja alá, hogy a fenti tendenciák megfigyelhetők az amerikai gettólakók körében is, ott pedig nem él roma népesség.⁷ Mivel a romák döntő többsége katasztrofális szociális körülmények közepette él, pusztán ezért gyakoribb körükben a fiatalkorúak gyermekvállalása.

A fiatalkorúak gyermekvállalásának szociális következményei

Eddig azt mutattuk meg, hogy milyen szociális tényezők játszanak szerepet a fiatal korúak gyermekvállalásában, most az vizsgáljuk meg, milyen hatásai lehetnek a gyermekvállalásnak a fiatalkorú anya szociális helyzetére.

A fiatalkorúak esetében már maga a terhesség is súlyos konfliktusok forrásává válhat a családban. Ilyenkor többnyire a szülők részéről érkezik a nyomás, amely arra irányul, hogy vetessék el a gyerekeiket. Fiatalkorúak lévén a szülőknek komoly befolyásolási eszközei vannak, hiszen dönthetnek úgy is, hogy az újszülöttet – az anya akarata ellenére – állami gondozásba adják. Ez a veszély a fiatalkorú terhes lányokat arra készítheti, hogy elmeneküljenek otthonról, és igazán szerencsésnek mondható az, akit az élettársa családja befogadja őket. De az anya az utcára, jobb esetben illegálisan valamelyik anyaothtonba is kerülhet. Azért illegálisan, mivel fiatalkorúak lévén nem jogosultak az anyaothtonban való elhelyezésre.

A családi konfliktusok hátterében gyakran etnikai problémák húzódnak meg, ha például a „magyar” család kitagadja a lányt roma élettársa, és születendő „félíg cigány” gyereke miatt. Ilyen esetekben jellemző, hogy a roma család fogadja be a fiatalokat. A roma családok azért befogadóbbak, mivel a „magyar” leánnyal létesített kapcsolat számukra egyáltalán nem stigmatizáló, sőt a család presztízst is növelheti is.

A párkapcsolatok többnyire rendkívül instabilak. Ennek okai:

Egyrészt szerepet játszhatnak benne a párok szülei, hiszen a családdal való konfliktusnak, mint ahogy fent is láthattuk a párra nézve komoly egzisztenciális következményei lehetnek, és ez hozzájárulhat a párkapcsolat felbomlásához.

De a párkapcsolatok instabilitása elsősorban a férfi és női szerep gettó és telepbeli sajátosságaival áll összefüggésben: A férfiak családfenntartó szerepe ugyanis – a munkaerőpiacról való kiszorulásuk miatt – megrendül, és a férfiaság olyan szimbólumai kerülnek előtérbe, mint a fizikai erő, vagy a nemi potenciál.⁸

Ráadásul a többnyire élettársi kapcsolatban lévő férfi, aki alkalmi munkából él, könnyen, és nagyobb anyagi áldozat nélkül – gyermekeit elhagyva – kiléphet a kapcsolatból. A fiatalkorú anya magára maradása teljes anyagi ellehetetlenüléshez vezet, hiszen

⁷ KELLY 1998, GYUKITS 2003

⁸ KELLY 1998

pusztán szociális segítyből megélni csak nagyon szűkösön lehet. Ebből az áldatlan helyzetből sokszor az egyetlen kiút a szülőkhöz való visszaköltözés.

A tipikusnak tekinthető életút a következő: A fiatalok lányok elmenekülnek a családjukból, ami elsősorban az ottani viszonyok (fizikai erőszak, bántalmazás) miatt következik be, erre egy új párkapcsolat és a belőle születendő gyermek jelenti az egyetlen lehetőséget. Ám ezek a viszonyok az új kapcsolatban is könnyen újratermelődhetnek, az azonos, vagy nagyon hasonló szociális körülmények miatt, és a pár „szétmegy”. Ezután a leány visszaköltözik a szüleihez.

Azáltal, hogy az apa nem képes eltartani a családját tradicionális családfenntartó szerepe megrendül, ennek azonban az apa – gyermek kapcsolatra is hatása van,⁹ ami megnyilvánulhat abban, hogy nem foglalkozik a gyerekekkel. Ennek a gyerek fejlődése szempontjából súlyos következményei lehetnek: úgymint magatartás problémák jelentkezése vagy a rossz iskolai teljesítmény.

A kiegyensúlyozottnak tűnő párkapcsolatok esetében is, az anya nagyon kiszolgáltatott helyzetben van, és nem csak anyagi értelemben. A gettóban lakók körében ugyanis a férfiak családon belüli erős dominanciája figyelhető meg, olyan kérdésekben is, mint a fogamzásgátlás vagy egy újabb gyermek vállalása. Sőt a fogamzás gátlás módszerét is általában a férfiak határozzák meg. A tradicionális családfenntartó szerepüket elvesztett férfiak számára fontos, hogy olyan fogamzásgátló módszert válasszanak, amely nemzöld képességüket – amely férfiasságuk szimbóluma – nem veszélyezteti. Ezért oly népszerűtlen az óvszer, és ezért oly gyakori „fogamzásgátló eszköz” az abortusz. Előfordul, hogy – a nőnek más lehetősége nem lévén – titokban kell elvetetnie a gyermeket, mivel a gyermekvállalás költségei elsősorban őt terhelik.

Az anyagi értelemben vett függőség nem csak azért alakul ki, mivel a nő marad otthon a gyermekkel, hanem van ennek egy olyan aspektusa is, amely speciálisan a fiatalok korúsággal áll összefüggésben: A korai terhesség és szülés következtében ugyanis szinte mindegyik leánynál abbamarad az iskola. A későbbiek során, ha különböző okok miatt is, de nincs lehetőségük a félbeszakadt tanulmányok befejezésére. Mivel gyakori, hogy tizenöt – tizenhat – tizenhét évesen is még csak az általános iskolába jártak, ezért általában a terhesség a nyolc általános végzését szakította meg. Nem szükséges ecsetelni, hogy milyen lehetőségei vannak a munkaerőpiacon egy olyan gyermeket nevelő nőnek, akinek még a nyolc általános sincs meg? De talán még elszomorítóbb azoknak a lányoknak a helyzete, akiknél valamilyen szakiskola marad félbe, hiszen nekik karnyújtásnyira volt a lehetőség, hogy a későbbi életük során sorsuk jobbra forduljon.

De nem csak párok női, hanem férfi tagjainál is abbamaradhat az iskola az összeköltözést követően. Az egyik pár például minden szülői háttérrel felégetve maga mögött elköltözött, hogy új életet kezdjen. A lánynak nincs meg a nyolc általános a élettársa viszont hegesztő képesítéssel rendelkezik, ennek ellenére elképesztő nyomorban élnek a két gyermekükkel. Kérdésemre, hogy miért nem kap munkát, a férfi azt válaszolja, hogy ugyan megszerezte a képesítést, de a mestervizsgája nincs meg, ami hatvanezer forintba kerül, és erre nincs pénzük.

A férfi és női szerepek elkülönülésének speciális gettóbeli jellemzője az állammal, illetve ennek intézményeivel való kapcsolatban állás kettőssége: a nők a szociális ellátó-

⁹ LAWRENCE–GINGSBURG–SCHWARZ–PINTO–MARTIN–ZHAO–MORGAN–SLAP 1997

rendszerrel a férfiak pedig általában a büntetés végrehajtással állnak kapcsolatban.¹⁰ A nő számára szociális szempontból az egyik legsúlyosabb élethelyzet, amikor a férje vagy az élettársa börtönbe kerül. Tehát a férfi bűneiért a nő és a gyermek is legalább annyira megbűnhődik.

A fiatalok másik leggyakoribb és legsúlyosabb problémája a lakáskérdés megoldatlansága. Ez a kérdés a fiatalok esetében azért gyakori, mert a leányok sok esetben a rossz családi körülményeik miatt szinte belemenekülnek az első párkapcsolatukba. Így tehát a szülőktől való elköltözés meghatározó kérdése e kapcsolatoknak, ezért vállalják még az illegális beköltözést is egy üresen álló lakásba, csak hogy elkerüljenek otthonról. Meg kell jegyezzük, hogy a szülőnél maradók lakhatási problémái sem kielégítőek, mégpedig a zsúfoltság miatt.

A településtípusok közötti különbségek is lényegesek, ugyanis más-más típusú problémák jellemzőek az aprófalvas teleüléseken és a nagyvárosokban. A nagyvárosokban a munkalehetőségek, míg a falvakban a társas kapcsolatok a jobbak.

Érdekes a migráció kérdése is. Ennek dinamikáját a fenti két szempont határozza meg: A jobb munkalehetőségek végett költöznek a városokba, míg a társas kapcsolatok miatt költöznek vissza. Nézzünk erre egy példát: A fiatal pár Budapestre költözik a jobb megélhetés reményében, ez alatt értve a pár férfi tagja alkalmi munkája révén egészítik ki a szociális támogatásokat. Mint fent említettük a kapcsolatok sokszor igen labilisak, ezért ha a pár szétköltözik, akkor az anya ott marad egyedül a gyermekével kiszolgáltatottan egy idegen nagyvárosban. A szociális támogatásokon kívül más jövedelme nem lévén, reális alternatívát jelenthet számára a visszaköltözés vidékre a szüleihez. Ahogy a gyermekek nőnek, úgy emelkednek a gyermekek ellátásának költségei, ezért az anya gyermekeivel együtt visszatér a városba, és megpróbál alkalmi munkát vállalni. Kialakul tehát egyfajta sajátos „ingázás” a szülőfalu és a város között, amelyben meghatározó szerepe van a szociális hálónak, ugyanis a költözésre kínálózkodó lehetőségekről csak ennek segítségével szerezhetnek tudomást a fiatal anyák.

A szociális rendszer válaszai

Az alábbiakban arról lesz szó, hogy a fiatalok anyák szociális problémáira milyen válaszokat ad a szociális ellátórendszer, illetve milyen anomáliák tapasztalhatóak e téren, továbbá milyen változtatások lennének szükségesek.

A fiatalok anyaság jelentése

Alapvető kérdés, hogy a szociálpolitika egyes szereplői, illetve a különféle szakmai szervezetek hogyan definiálják a fiatalok anyaságát. Azaz milyen jelentést tulajdonítanak ennek a jelenségnek, és milyen konnotációi vannak e jelentéseknek. A szakirodalomban két uralkodó nézőpont van ezzel kapcsolatban. Az egyik a fiatalok terhesség kockázatait hangsúlyozza, úgymint az újszülöttek egy éven belüli nagyobb halálozását, vagy az alacsony születési súly gyakoribb előfordulását. A másik megközelítés viszont a fiatalok anyaság szociális dimenzióit helyezi előtérbe.¹¹ A két megközelítésmód önmagában nem ellentétes, de a belőlük levont következtetések már éles ellentétben állhatnak egymással. Az első meg-

¹⁰ KELLY 1998

¹¹ GERONIMUS 2003

közelítési módból ugyanis logikusan következik, hogy a fiatalok gyermekvállalás kerü- lendő, mert veszélyeztetni a születendő gyermek egészségét, életben maradását, míg a másik nézőpont szerint a fiatalok anyaság egyfajta adaptáció a kedvezőtlen szociális körülmé- nyekhez.¹² Ez utóbbi szemléletmód természetes jelenségként fogadja el a fiatalok gyermekvállalását a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok esetében.

Véleményem szerint ez utóbbi megközelítés előnye, hogy nem viszi tévútra a szo- ciális szakmában tevékenykedőket: Ha a fiatalok terhességet pusztán egy rizikófaktornak tekintjük, akkor azt hihetjük, hogy szokásos felvilágosító programokkal (itt gondolhatunk a fogamzásgátlással kapcsolatos ismeretterjesztő előadásokra) sikeresen küzdhetünk e jelen- séggel szemben, míg a másik szemlélet talaján állva nem kétséges, hogy a társadalmi felté- telek megváltoztatása nélkül jelentős eredményeket elérni nem lehet.

Sőt, ez utóbbi megközelítés szerint egyes szerzőknél az is kétségessé válhat, hogy a fiatalok anyasággal szemben egyáltalán küzdelmet kell-e folytatni, és nem arról van-e inkább szó, hogy a hatalmi pozícióban lévő társadalmi csoportok rá akarják erőtleníteni akara- tukat a hátrányos helyzetű szociális csoportokra.¹³ Ráadásul ez a kérdés etnicizálódhat is, azaz a terepen dolgozó szakemberek a jelenséget a romák körében való nagyobb előfordu- lási arányából tévesen cigány sajátosságnak, vagy még tovább menve a cigányság felelőtlen magatartásának azonosíthatják.

Fentiek figyelembe vételével szükséges lenne az érintett szakmákkal egyetértésben konszenzust kialakítani e fogalmak jelentésével kapcsolatban, amibe szervesen beletartozik e jelentéseket befolyásoló mechanizmusok felszínre hozása is.

Gyámügyi kérdés

A jogszabály a kiskorú szüleit vagy az esetlegesen már nagykorú férjet nevezi meg, mint aki a döntésre jogosult a családba való befogadással, vagy az állami gondozásba vételről. Itt különösen az állami gondozásba adás gyakorlata kérdőjelezhető meg, hiszen láthattuk, hogy a fiatalok gyermekvállalását milyen családi konfliktusok előzhetik meg, és egy ilyen szituációban nagyon kétséges, hogy az újszülöttről a nagyszülőknek kell-e dönteniük. Láthattuk továbbá, hogy maguk a fiatalok kapcsolatai is mennyire törekenyek, volt rá eset, amikor odáig fajult a helyzet, hogy a férj a terhes felesége hasát rugdosta, mert kétségei voltak arról, hogy tőle van-e a gyerek. Evidens, hogy egy ilyen szituációban milyen kocká- zatos, ha a férj vagy élettárs kezében van a döntés joga az állami gondozásba vételről, csak azért mert ő már nagykorú.

Gyakran csak pár hónap hiányzik a leány nagykorúságáig, különösen ilyen hely- zetben tudnak a szakemberek segíteni az anyákon. Például volt olyan eset, hogy valakit anyaotthonban helyeztek el, holott fiatalok lévén erre nem lenne jogosult.

Fentieket összefoglalva a törvényhozást össze kellene egyeztetni az anya és nem utolsó sorban a gyermek érdekeivel, és ennek tárgyi feltételeit is biztosítani kellene (anya- otthon, vagy hajléktalanszálló oly módon, hogy ott az anya és gyermeke együtt tudjon ma- radni).

A félbeszakadt tanulmányok befejezése

¹² CHANDRA-SCHIAVELLO-RAVI-WEINSTEIN-HOOK 2002

¹³ CHANDRA-SCHIAVELLO-RAVI-WEINSTEIN-HOOK 2002

A fiatalok anyák körében gyakori, hogy a terhesség, majd az ezt követő szülés és gyermekgondozás miatt abbamarad az iskola. Márpedig a tanulmányok befejezése (sőt a továbbtanulás) a további életpálya esélyeit alapvetően befolyásolja, és ezáltal kevésbé lennének a párkapcsolatokon belül kiszolgáltatott helyzetben. Ezért szükség lenne lehetőséget biztosítani arra, hogy a fiatal anyák tanulhassanak.

Az ilyen jellegű programok esetében azonban, pusztán a lehetőség biztosítása kevésnek tűnik, hiszen ezek a nők többnyire nem rendelkeznek a megfelelő információkkal, és családjukban is vélhetően sokuknál ellenállásba ütköznének, ha tovább szeretnének tanulni. Ezért a helyi szociális ellátásban dolgozóknak, vagy civil szervezeteknek aktív szerepet kellene játszaniuk abban, hogy ilyen programokat sikerre lehessen vinni. Továbbá ösztönödjön is szükség lenne, amelynek összegét a tanulmányi eredménytől kellene függővé tenni, hogy nagyobb legyen a személyes motiváció, és a család is jobban tolerálná, sőt ilyen feltételek mellett elképzelhető, hogy még ösztönöznék is az anyák továbbtanulását.

A továbbtanulás esetében az anyák mellett, az apák félbeszakadt tanulmányainak befejezése is lényeges kérdés, hiszen a legtöbb esetben ők a család eltartói. Ráadásul a párkapcsolatok felbomlásában az anyagi ellehetetlenülés is szerepet játszhat mind explicit, mind implicit módon, ezért is fontos lenne az apák számára a félbeszakadt tanulmányok befejezésére lehetőséget biztosítani, hiszen ez munkaerőpiaci pozíciójukat jelentősen javíthatná, és ezáltal közvetve a párkapcsolatok stabilitását is előmozdítaná, amely végső soron az anyákat a teljes anyagi ellehetetlenüléstől óvhatná meg, amit a párkapcsolatok felbomlása idéz elő.

A továbbtanulással kapcsolatban van még egy nehézség, amiről eddig nem szövegtünk, mégpedig a migráció. A problémát egy esettel illusztráljuk:

Egy tizenhét éves leány az élettársával együtt Szabolcsból felköltözik Budapestre, mégpedig a Dzsombujban foglalnak el illegálisan egy lakást. A beszélgetés során kiderül, hogy három évet elvégzett egy ápolónőképzőben, és még egy éve lenne. Gyerek még nincs, de tervezik. A lánynak fogalma nincs arról, hogyan tudná Budapesten befejezni a tanulmányait. Itt kellene a szociális munkás, vagy egy civil szervezet, hogy ezt a leányt becsatornázzák a megfelelő iskolába.

Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy a példában szereplő lány fél év múlva otthagya az élettársát és visszaköltözött a szülőfalujába. Tehát az eset megoldása az kellene legyen, hogy a budapesti szociális munkásnak kellene felvennie a kapcsolatot a szabolcsi kollégákkal.

A példa azt hiszem szemlélteti a feladat nehézségét. Most nézzük a probléma gazdasági oldalát: Ha minden marad a régiben, akkor elveszik a három év iskolázási költsége, és ez a lány soha nem fog elfogadható álláshoz jutni, valószínűleg élete végéig szociális támogatásokból él majd, amit jó, ha ki tud egészíteni némi feketemunkával, tehát valószínűleg adót sem fog fizetni. Ezzel szemben valószínűleg elhanyagolhatóak azoknak a szakembereknek a költségei, akik az így kallódó leányokat, fiatal anyákat, vagy mint fentebb láthattuk a hegesztő példáján az apákat az iskolarendszerbe becsatormáznak, ugyanis a meglévő szociális ellátórendszerrel ezzel a plusz feladattal megterhelni már nem lehet.

A gyermeküket egyedül nevelő anyák kiemelt támogatása

A párkapcsolatok bizonytalansága miatt a fiatal anyák gyakran maradnak gyermekükkel (vagy gyermekeikkel) egyedül, ilyenkor csak a szociális támogatásra számíthatnak, amely finoman szólva nem elégséges: A legalapvetőbb fogyasztási cikkeket sem tudják megvásárolni: a gyerekek még a gyógyszert sem. A támogatási formák újragondolását tartanám szükségesnek, a gyermekek kiemelt támogatása céljából.

Ráadásul ezeknek a csonka családoknak semmilyen tartalékuk sincsen: ha a támogatás késik, akkor egyetlen megoldás az uzsorakamatra való kölcsön. Megfontolandó, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok tagjai számára valamilyen legális hitellehetőséget biztosítani kellene.

Lakáskérdés

Láthattuk az előzők során, hogy a fiatal párok számára milyen fontos kérdéssé válhat, hogy hol lakjanak. A lakásprobléma az önálló lakáshoz jutás segítésére léteznek különféle támogatási formák, azonban ezek közül az esetek döntő többségében csak azok elérhetőek a telepi romák és a gettóban élők számára, amelyekhez nem kell legális foglalkoztatásban lenniük. Ez gyakorlatilag a gyermekek után járó támogatást jelenti.

Külön problémát jelent, hogy a fiatal pár a nagykorúság eléréséig nem jogosult e támogatás igénybe vételére.

Véleményem szerint a lakástámogatási rendszerrel kapcsolatban nem a fenti hiányosság a legnagyobb probléma, hanem, hogy alapjaiban elhibázott, ugyanis a támogatott egy része – ráadásul a legrosszabb helyzetben lévők – nem képesek az új lakóhely rezsijét fizetni, ennek következtében eladósodnak, és ezért jó esélyük van rá, hogy újonnan megszerzett lakhelyüket elveszítsék.

Fentiek miatt a mai lakástámogatási rendszer gyökeres átalakítására lenne szükség: Ennek lényege, hogy a leendő támogatottakat először olyan helyzetbe kellene hozni, hogy az új lakás költségeit viselni tudják. (Az új otthon nem feltétlenül kellene, hogy saját tulajdonú legyen, hanem lehetne állami vagy önkormányzati bérlakás is, ami azt jelenti, hogy a lakás bérlőjének a rezszi költségek mellett a bérleti díjat is fizetnie kellene.)

Milyen egyéb feltételek szükségesek e rendszer kialakításához: Az iskolai végzettség emelése, és az aktív foglalkoztatás politika. Tehát már nem a nyolc osztály elvégzése lenne a cél, hiszen ezzel elhelyezkedni felettébb nehéz, hanem szakmát adó képzés, mégpedig olyat, ami előre láthatólag hosszú távon biztos megélhetési forrást. Természetesen a különböző korosztályok nem azonos eséllyel rendelkeznek e területen: a szociálpolitikának a fiatalabb népességet kiemelten kellene kezelnie, így a fiatalok anyákat és élettársaikat is.

Világosan kell azonban látni, hogy ez hosszú távú politika, rövidtávon eredmények nem várhatók tőle, ráadásul az idősebb csoportok esetében kevésbé alkalmazható, ezért az előzőekben említett megoldással együtt alkalmazandó.

A terepmunka tapasztalatai azt mutatják, hogy a rászorulóknak új lakáshoz juttatása gyakran együtt jár a területi önkormányzatnak a szegénynegyed felszámolására tett kísérletével. A szegénynegyedek felszámolását azonban nagyon meg kell gondolni, és ezt hatásvizsgálatoknak kellene megelőznie, mert a különböző régiók közötti migrációs folyamatokba avatkozhat bele. Például a budapesti Dzsumbujban egyes épületeket fel akarnak számol-

ni, csakhogy ezek az épületek éppen azok, ahová vidékről a betelepülők beköltöznek, így ennek az épületnek a felszámolása egyben az északi válságrégióból elköltözni akarókat fosztaná meg e lehetőségtől. Tehát amikor egy szegénynegyed vagy annak egy részének felszámolásával áldatlan állapotokat szüntet meg a helyi önkormányzat területén, egyben a még kilátástalanabb helyzetben lévő kistelepüléseken lakó népességet fosztja meg a mobilitás lehetőségétől, ami egyetlen lehetőségük saját sorsuk jobbítására.

A szociális munkás, mint társadalmi tőke

Bemutattuk, hogy a fiatalkorúak gyermekvállalása szoros kapcsolatban áll az emberi és a társadalmi tőkével. A telepeken és a városi szegénynegyedekben élő fiatal lányok énhálózata¹⁴ csonka, nem rendelkeznek olyan típusú személyes kapcsolatokkal, mint a középosztályi társaik, és ezért életesélyeik sokkal rosszabbak.

Ha a területen lenne elégséges szociális munkás, akik képesek lennének személyre szabottan tevékenykedni, akkor a kliensek velük kialakított kapcsolata egyfajta társadalmi tőkeként funkcionálhatna.¹⁵

A terepmunka során többször tapasztalhattuk, hogy a szociális munkás, ha van – sem képes hatékonyan megoldani a kliens problémáit, még olyan esetekben sem amikor például a kliens minden kétséget kizáróan jogosult az ellátási formára:

Például az egyik fiatalkorú kismamától és gyermekétől, valamint a vele egy háztartásban élő nagymamától megvonták a közgyógy-ellátást, pedig mindegyikük skizofréniában szenved. A család kétséget kizáróan jogosult a kedvezményre: csak segélyekből élnek, ennek ellenére nem sikerül elintézni a közgyógy-ellátást. Az adminisztratív huzavonába a család hamarbefáradt, nem képesek már az igazukért küzdeni, nem tudják az ügyeiket intézni, nem működnek együtt az egyébként nagyon leterhelt szociális segítő hálózattal, ezért az ügy húzódik, és végül semmilyen eredményt sem képesek elérni, és minden marad a régiben.

Köztudott, hogy e hátrányos helyzetű csoportoknak nincsenek tartalékai, de ezt a szociális ellátórendszer kapacitás hiányában, vagy az eljárások túlbürokratizálásával nem képes figyelembe venni. Sokkal több szociális munkásra lenne tehát szükség, hogy az ügyeket személyre szabottan végig lehessen vinni, különösen olyan esetekben, amikor az ügyfél nem képes érdekeit – például egy súlyos betegség következtében – hatékonyan képviselni. Láthattuk, hogyha például késik a segély, akkor a családok uzsorakamatra kénytelenek felvenni kölcsönt, ezáltal egy olyan adósságspirálba kerülnek, ahonnan szinte reménytelen kikerülniük.

A kutatási terepek között éles különbség mutatkozik a szakemberek elérhetőségének és szakképzettségi színvonalának tekintetében. Míg vidéken gyakran nincs is szakképzett szociális munkás, addig például a Dzsumbujban a Dzsumbujhelp nevű szolgálat a terepen nyújt segítséget. Ráadásul a szociális munkásból ott van a legnagyobb hiány, ahol sokkal nagyobb a baj: vidéken, ahol szinte mindenki csak segélyből él, és az alkalmi munka lehetőségei is rendkívül korlátozottak. Tehát a szociális ellátási lehetőségek standardizálására lenne szükség, amely a településtípusok közötti egyenlőtlenségek mérséklésében játszhatna szerepet.

¹⁴ KELLY 1998

¹⁵ HOGAN, 2001

További terhesség vagy fogamzásgátlás

A fiatalok anyák gyermekvállalásának kérdése többféleképpen szemlélhető, az eddigiek során mi a szűkös társadalmi erőforrások eredőjeként értelmeztük. Még ez a megközelítés sem – amely a társadalmi körülményekre adott természetes reakcióként szemléli e jelenséget – kerülheti meg a fogamzásgátlás vagy újabb terhesség dilemmáját.¹⁶ Az interjúzás során gyakran tapasztaltuk, hogy a fiatalok anyák nincsenek abban a helyzetben, hogy döntő befolyásuk legyen a további gyermekvállalására. Ez két ok miatt fordulhat elő:

Egyrészt ha a pár vagy az anya fogamzásgátló eszköz alkalmazása mellett dönt, anyagi okok miatt nem képes a legbiztonságosabb eljárást alkalmazni, vagy nem tudja a legjobb gyógyszereket beszerezni, és ennek következtében kellemetlen mellékhatások jelentkezhetnek, ami a védekezés ezen formájának abbahagyására ösztönöz.

Másrészt a férje vagy élettársa nem engedi a fogamzásgátlás alkalmazását, ennek következtében csak az a lehetőség adott számukra, hogy a férj vagy élettárs tudta nélkül elvetetik. Ezáltal korlátozódik a szegénynegyedekben élő nők körében a fogamzásgátlás az abortuszra.

Az első esetben a megoldás egyszerű: elérhetővé kellene tenni a korszerű fogamzásgátló eszközöket a rossz szociális körülmények között élők számára. A második esetben alternatívát jelenthetnek olyan felvilágosító programok, amelyek a nők társadalmi helyzetéből eredeztethető hátrányokra irányítják a figyelmet.

Következtetések

Végezetül tézisszerűen összefoglaljuk a kutatás főbb eredményeit, amelyek speciálisan a fiatalok anyák szociális helyzetére vonatkoznak, hiszen idáig számos olyan problémát tárgyaltunk, amelyek ugyan súlyosan érintik a fiatalok anyákat, de nem csak rájuk, hanem általában a rossz szociális körülmények között élőkre is vonatkoznak, például ilyen volt például a lakáskérdés megoldatlansága.

1. A fiatalok anyák a szülést követően szociális helyzetüket tekintve gyakran még rosszabb körülmények közé kerülnek. Ennek okai a következők:
 - a) Az iskolát a szülés következtében abbahagyják, és ennek befejezésére a későbbiek során sem nyílik alkalmuk.
 - b) Az iskolából való kimaradásnak a további életpályaesélyeikre döntő hatása lehet, hiszen az amúgy is kedvezőtlen foglalkoztatási esélyeik tovább romlanak.
 - c) Az iskolából való kimaradás a fentiek miatt tovább növeli kiszolgáltatottságukat a párkapcsolatuk terén, illetve a szüleikkel való kapcsolatukat tekintve is.
2. A szülői és házastársi gyámság is ellentmondásos helyzetet teremthet, és egyes esetekben oda vezethet, hogy az anyát akarata ellenére elválaszthatják a gyermekétől vagy ezt elkerülendő az anya elmenekül otthonról.
3. Lényegesek a szociális ellátórendszerben dolgozók attitűdjei is. Egyrészt a fiatalok anyák terhességét és gyermekvállalást illetően, amit devianciaként, és nem társadalmi problémaként értelmeznek. A fiatalok anyák gyermekvállalás azonban nem deviancia, hanem társadalmi tünet.¹⁷ Egyes szerzők speciális társadalmi tényezőkhöz való adaptálódásként írják le,¹⁸ amelyet olyan társadalmi viszonyok hívnak életre, mint a születéskor várható

¹⁶ CHANDRA–SCHIAVELLO–RAVI–WEINSTEIN–HOOK 2002

¹⁷ KELLY 1998

¹⁸ CHANDRA–SCHIAVELLO–RAVI–WEINSTEIN–HOOK 2002

rövid élettartam stb. Másrészt hajlamosak a szociális területen dolgozók speciálisan roma problémaként értelmezni a fiatalkori terhességet és a fiatalkori gyermekvállalást, szem elől tévesztve azokat a szociális tényezőket, amelyek ezt a társadalmi jelenséget életre hívják.

Látható, hogy három olyan kérdés van, amely speciálisan a fiatalkorú anyák szociális helyzetére jellemző. Tekintettel arra, hogy a fiatalkorú anyák viszonylag kevesen vannak, ezért e problémák megoldása itt és most nem feszítené szét a szociális ellátórendszer költségvetési keretét. Azért sem, mivel a gyámügyi anomália jogszabályalkotással rendezhető, továbbá a fiatalkorú anyaság társadalmi jelenségként való értelmezése, a szociális szférában dolgozó szakemberek számára továbbképzés keretében könnyen megoldható. Főleg ha figyelembe vesszük azt, hogy a szociális munkásoknak továbbképzésen időről időre részt kell venniük.

Így végül marad az iskolából kimaradók kérdése, ami tekintettel a probléma súlyosságára mindenképpen megoldást kíván, hiszen ez a fiatalkorú anyák társadalmi integrációjának biztosítója. Érdemes lenne mérlegelni, hogy ezt az iskolaujrakezdési programot olyan szakképzési és továbbtanulási programokkal kellene kiegészíteni, amelyek az anyák munkaerő piaci helyzetét tovább javítják.

A fenti problémák megoldatlanságára azért is fontos felhívni a figyelmet, mert kis létszámú, és rendkívül gyenge érdekérvényesítő képességekkel rendelkező csoportról van szó, és ezért problémáik nem kerülnek felszínre a megoldandó szociális problémák tengerében.

A fiatalkorú anyák szociális helyzetének javítására tettünk javaslatokat, de végezetül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a fiatal kori anyaság, a szűkös anyagi, emberi és társadalmi erőforrások közepette élni kénytelen népesség jellemzője. E leszakadt, és szegénységbe sülyedt vagy egész eddigi életükben nyomorgó másfél-két milliányi ember helyzetének megoldása a szociálpolitika legfőbb prioritása kell/ene, hogy legyen, amit nem helyettesíthet egy viszonylag kisebb létszámú csoport, – mint amilyen a fiatalkorú anyáké – helyzetének javítása.

BIBLIOGRÁFIA

CHANDRA-SCHIAVELLO-RAVI-WEINSTEIN-HOOK 2002

CHANDRA, P.C.–SCHIAVELLO, H.J.–RAVI, B.–WEINSTEIN A.G.–HOOK, F.B.: *Pregnancy outcomes in urban teenagers*. In.: *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 79. 2002. 117-122.

COLEMAN 1994

COLEMAN, J. S.: Társadalmi tőke. In: *A gazdasági élet szociológiája*. LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán, Szerk. Budapest, Aula, 1994. 199-129.

COLEMAN 1998

COLEMAN, J. S.: Társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán Szerk. Budapest: Aula, 1998. 11-45.

FERGE 2000

FERGE Zsuzsa.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek.* Budapest, Hilsher Rezső Szociálpolitikai Egyesület–ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék, 2000.

GERONIMUS 2003

GERONIMUS, T. G.: Damned if you do: culture, identity, privilege, and teenage childbearing in the United States. In.: *Social Science and Medicine* 57. 2003. 881–893.

GRANOVETTER 1998

GRANOVETTER, M.: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In: *Szociológiai Figyelő* 3. 1998. 39–61.

GRANOVETTER 1994

GRANOVETTER, M.: A gazdasági intézmények társadalmi megformáltsága: a beágyazottság problémája. In: *A gazdasági élet szociológiája.* LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán, Szerk. Budapest, Aula, 1994. 61–79.

GYUKITS 2000

GYUKITS GYÖRGY: A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere. In: *Cigánynak születni.* HORVÁTH Ágota–LANDAU Edit–SZALAI Júlia Szerk. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, 2000. 471–491.

HOGAN 2001

HOGAN, J. M.: Social capital: potential in family social science. In.: *Journal in Socio-Economics*, 30 (2) 2001. 151–155.

KELLY 1997

KELLY, P. K.: Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaság-szociológiájára. In.: *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája.* LENGYEL György–SZÁNTÓ Zoltán Szerk. Budapest: Aula, 1998. 239–280.

LAWRENCE–GINGSBURG–SCHWARZ–PINTO–MARTIN–ZHAO–MORGAN–SLAP 1997

LAWRENCE, M. R.– GINGSBURG, K. R.– SCHWARZ, D. F.– PINTO– MARTIN, J. A.– ZHAO H.– MORGAN, P. A.– SLAP, G. B.: Teen father participation in Child Rearing. In: *Journal of Adolescent Health* 21. 1997. 244–252 .

NEMÉNYEI 1998

NEMÉNYI Mária.: *Cigány anyák az egészségügyben.* Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. 1998.

A TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS, MINT HAZÁNK EURÓPAI UNIÓBA ILLESZKEDÉSÉNEK FONTOS ESZKÖZE

MIHÁLYI HELGA

A témaválasztás és a cím rövid magyarázatra szorul abból a szempontból, hogyan kapcsolódik előadásom a „Kívülről és beilleszkedés” című konferenciához.

Az elmúlt néhány évben, a '90-es évek közepétől egyre gyakrabban halljuk a területfejlesztés kifejezést a médiából, a politikusoktól, az önkormányzatoknál dolgozóktól és a gazdasági szakembertől is. A laikusok számára úgy tűnhet, hogy egy nagyon fontos, „divatos” kifejezésről van szó, ami az Európai Unióhoz való csatlakozásuk egyik alapeleme, valami olyan dolog, amit ha akarunk, ha nem, foglalkoznunk kell vele, ha az unió támogatását szeretnénk élvezni. Foglalkoznunk kell vele, különben több forrástól elesünk, nem kapunk pénzt. Ez a hozzáállás azt is magában hordozza, hogy egyfajta kikényszerített rosszra gondolunk, amikor a területfejlesztést emlegetjük. Egy olyan dologra, aminek szükségességét az Unióba való belépésünk hozott magával.

Előadásomban arra szeretnék rámutatni, hogy a területfejlesztés nem egy újfajta európai kényszer hazánkban, hanem egy több száz éves hagyománnyal rendelkező állami tevékenységsorozat, ami az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkal új szemléletmódokat, megoldási javaslatokról való elgondolásokat és néha ellentmondásokat is magával hozott. Mindezek által pedig az egyik legfontosabb eszközzé vált annak, hogy Magyarország beilleszkedése ebbe az európai népek által megálmodott és megvalósított közösségbe minél gyorsabban és minél hatékonyabban végbemehessen.

Ennek alátámasztására az alábbi témaköröket szeretném felvázolni:

A területfejlesztés Bibó István-féle értelmezése.

A területfejlesztés főbb állomásai az európai történelemben.

A magyarországi területfejlesztés története.

Bibó István kritikája az 1971. évi közigazgatási területrendezési koncepcióról.

Napjaink területfejlesztési politikája.

A területfejlesztés Bibó István-féle értelmezése

Bibó István társadalomelméletének egyik alap gondolata szerint a politika fő feladata: a társadalom fejlődéséhez kedvező irányvonalak kitűzése. Ha korábban sosem létezett, akkor a társadalom egyensúlyi állapotának megteremtése, ha pedig korábban volt ilyen, akkor ennek a megbomlott egyensúlyi állapotnak a helyreállítása, azaz a „bűnbeesés előtti paradicsomi állapot” Bibó azt az álláspontot képviseli, mely szerint az emberi társadalmakban volt olyan kor és helyzet, amikor az egyensúly még megvolt, de ennek helyét az évezredek vagy évszázadok során egyensúlytalanság vette át. Azonban azt is elfogadja, hogy lehetnek olyan társadalomról gondolkodók is, akik szerint ez a paradicsomi állapot soha nem is létezett, de szeretnék ezt megteremteni.

Felmerül a kérdés, hogy vajon mi lehetett az egyensúly megbomlásának okozója? A félelem és az erőszak. De miként magyarázható ez? Bibó szerint az ember az egyetlen olyan élőlény, amely tudatában van saját végességének, azaz tudja azt, hogy egyszer valamikor – a közeljövőben vagy reményei szerint inkább később – meg fog halni. Van félelem tudata. A félelemnek persze számtalan forrása lehet, de a legfőbb forrást nem ez a haláltól

való félelem jelenti, de még csak nem is valamilyen más dolog, vagy esemény bekövetkeztétől való félelem, hanem a többi, a másik ember. Ebből következően a félelem legyőzésének lehetséges megoldását a másik ember legyőzésében, a felette szolgáló hatalom megszerzésében, megőrzésében látja. A hatalom megszerzésére a leghatékonyabb eszköz az ember számára az erőszak, legalábbis a történelem tanulságai, de nem Bibó szerint.

Tulajdonképpen minden államelmélet arról szól, hogy megpróbálja megtalálni azt az utat és eszközöket, melyek a félelem, illetve következményei legyőzésére szolgálnak. Ahhoz, hogy ez sikerüljön, azaz az emberek megszabaduljanak féleleimeiktől, Bibó szerint társadalmi méretűvé és állandóvá kell tenni, intézményesíteni kell a szabadságot. Ez lesz nála a területfejlesztés kiindulópontja is.¹

A területfejlesztés főbb állomásai az európai történelemben

Az európai államszervezés a görög – római alkotmányban alapozta meg a társadalom működését. Ezt egészíti ki Szent Ágoston keresztény etikára épülő, a jó királyok és urak feladatairól szóló műve.

A keresztény, hűbéri államokban, a működő hűbéri rendszer mellett a világban sok helyen megjelent egy egyedülálló társadalomszervező erő: a papság. Ennek a társadalmi rétegnek aktív tevékenysége mellett – a különféle földművelő technikák elterjesztése, oktatási feladatok megoldása, gyógyítás, szociális tevékenység széles körű kifejtése – volt még egy nagyon lényeges szerepe a középkorban. Ők alakították ki a nagy társadalmi ideálokat, amelyek egyfajta viszonyítási alapot teremtettek a jó uralkodó, a jó hűbérúr, a jó lovag, a jó polgár, avagy a jó földműves megítélése szempontjából. A fennálló hűbéri rendszerben a központi hatalom és a földesurak voltak azok, akiknek a térségek, a települések szervezését meg kellett oldaniuk. Ezt a tevékenységet elsősorban a védelmi feladatok ellátásának biztosítása érdekében tették.

A középkor delelőjén már egész Európa változatos és bonyolult, de alkotmányos szabadságjogok rendszerében élt. Lehetővé vált a rossz, a feladatait nem megfelelően betöltő, a papság által felvázolt ideálokhoz képest nem megfelelő uralkodóval, avagy földesúrral szembeni társadalmi kritika. E kritikák voltak a korai középkor forradalmi, melyek a keresztény hűbériségből nőttek ki. Ezek vezettek el Bibó szerint a történelem legsikeresebb forradalmáig, a francia forradalomig.

Egy szempontból ez volt a legsikeresebb forradalom, mert lehetővé tette a társadalom racionális átszervezését, ugyanakkor egy másik szempont szerint a legsikeretlenebb is, hiszen a forradalmat kirombantó francia polgárság az események sorozatában átadta a vezetést annak a reformer értelmiségnek, mely értelmiség állandósította az erőszakot, a félelem legyőzésének eszközét. Ez a forradalmi terror az egész társadalmat – a királyt, a papságot és a polgárságot – szembe fordította a forradalmi eszmével, a forradalommal és egyben létrehozta az azelőtt ismeretlen, a mai napig is ható két „terméketlen embertípust”: a hivatalos forradalmárt és a hivatalos reakcióst. Az erőszak pedig olyan mértékű félelmet keltett, melyet a nyugati világ azóta sem tudott kiheverni.

A kapitalizmus kialakulásával új hatótényezők, új szereplők jelentek meg a társadalom szervezésében, így a területfejlesztésben is. A megerősödő polgárság, a magántőke befektetései és az általuk generált ipar és közlekedés nagymértékű fellendülése alakította a

¹ BIBÓ 1986

térségeket és a településeket.²

A magyarországi területfejlesztés története

A letelepedés megtörténtével, honfoglaló őseink egyik legfontosabb és területfejlesztési szempontból legalapvetőbb feladata az ország területi biztonságának megteremtése, a védelmi rendszer kiépítése volt. Hosszú évtizedeken keresztül zajlott ennek megvalósítása a külső – belső gyeprendszer kialakításán keresztül.

Szent István lerakta egy új, keresztény állam belső struktúrájának alapjait. Ennek lényeges elemei voltak: a püspökségek, a vármegyerendszer és a falurendszer. Az idegen etnikumok tervszerű betelepítése – szászok, kunok – fokozta a térségek védelmi képességét és a területek kihasználtságát.

A tatárjárás után nagy várépítések indultak, majd 1526 után különösen felerősödött a védelmi politika, ami a végvárrendszerben rajzolódott ki.

A törökök kiűzése után hazánkban erőteljes modernizációs folyamat indult be. Ez főként II. József uralkodása idején, a felvilágosult abszolútizmusban fokozódott, amikor új közigazgatási beosztását jött létre. Az úgynevezett mérnöki települések, azaz a mérnöki munkával megtervezett települések sorát alakították ki a korszakban, emellett újabb betelepítési hullám is beindult. Elsősorban sváb iparosok, mesteremberek, bányászok letek új lakóhelyre több magyarországi településen. (II. József rendeleteit, többek között a közigazgatásit, visszavonta.)

A XIX. századi modernizáció fő területe a közlekedési hálózat fejlesztése volt. Emellett 1867 és 1918 között az iparosítás, az ármentesítések és a lecsapolások – főként a Tisza mentén – megteremtették egy új, nagytérségi településhálózat-fejlesztés feltételrendszerét is. Az állam elsősorban egyedi, települési esetekben avatkozott be (pl. Szeged – árvíz, Gyöngyös – tűzvész), illetve gazdasági és jogi eszközökkel támogatta egyes városok fejlődését.

Az 1912-es városfejlesztési terv egy tudatos településhálózat modernizáció volt. Hasonlóan tudatos, mint amilyen az I. világháború után az államhatár változásokhoz igazodó, majd a két világháború között a Nemzeti Munkatervhez kapcsolódóan kidolgozott országos település és településhálózati politika.

A II. világháborút követően a földreform átalakította a falvak és tanyák társadalmi, illetve gazdasági viszonyait. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után a településpolitika a radikális és voluntarista társadalom-átalakítás eszközévé vált, hiszen a tanácsrendszer kialakításával a legkisebb településig kiépült az államhatalom településpolitikai bázisa. A centralizáltság jegyében, az első ötéves terv iparosításának eredményeként létrejöttek az úgynevezett szocialista városok a semmiből, vagy valamely korábban létező kistelepülések alapjain (pl. Leninváros, Kazincbarcika, Dunaújváros), miközben felgyorsult a tanyavilág felszámolása.

1956 után hangsúlyosabbá vált az életszínvonal emelését támogató gazdaságpolitika és infrastruktúra-fejlesztés. 1958-tól pedig új törekvésként megjelentek a regionális fejlesztések, amelyek célja: az ország arányos fejlesztése. Ez egyrészlől a főváros, Budapest túlsúlyának mérséklését jelentette, másrészlől pedig az elmaradt iparágak fejlesztését szorgalmazta.

² BIBÓ 1986

1963-ra elkészült az ország településhálózat-fejlesztési tanulmányterve, melyben még erőteljesebben deklarálódott a korábbi arányos fejlesztés célja. Ennek fő terepeként a gazdasági és a szociális hátrányok felszámolását jelölték meg. Lépések történtek a területi tervezés és fejlesztés jogi, intézményi szabályozására, melynek keretében a gazdasági körzeteket a járási határokhoz igazították.

1969-ben a '68-as gazdasági mechanizmushoz igazodva kidolgozták az Országos Településhálózat-fejlesztési kerettervet, majd 1971-es településfejlesztési koncepciót, melynek céljait az alábbiakban határozták meg:

- A termelőerők célszerű, távlati elhelyezése.
- A lakosság ellátásának megszervezése.
- A falu és a város életkörülményeinek közelítése.³

Bibó István kritikája az 1971-es közigazgatási területrendezési koncepcióról

Erdei Ferenc kezdeményezésére Kovács István akadémikus, az MTA Igazgatástudományi Bizottságának megbízásából Bibó Istvánt is bevonta az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció előkészületi munkálataiba. Bibó Mattyasovszky Jenővel már az '50-es évektől kezdődően folytatott kutatásokat ezen a területen, de a végleges koncepcióban a felkérés ellenére nem vették figyelembe javaslatait. Ezért elkészítette a koncepció kritikáját, amely nem új irányok, lehetséges változatok közlését hivatott megjeleníteni, hanem azt vizsgálta, hogy a koncepcióból milyen szükségszerű, illetve lehetséges közigazgatási területi kifizutások következnek. Az értékelését az alábbi alapelvek mentén végezte:

A székhelyek optimális megközelíthetőségének elve, mely szerint a területi szempontból központi szerepet betöltő településeknek azoknak kell lennie, amelyek minden közigazgatásilag hozzá tartozó más településről elérhető távolságban, jól megközelíthető helyen vannak.

Az egységek arányosságának elve szerint, minden kialakítandó egységnek egyrészt hasonló nagyságú területet kell felölelnie, de még ennél is lényegesebb, hogy hasonló népességszámmal bírjanak.

Az igazgatási területrendezés egységének elve azt hangsúlyozza, hogy egy-egy központi településen azonos közszolgáltatoknak és közérdekű szolgáltatásoknak kell helyet, illetve lehetőséget biztosítani. Így a lakosság egy helyen intézheti ezekkel kapcsolatos ügyeit.

Az alsóbb és a felsőbb szintű területi egységek egymásba illeszthetőségének elve szorosán kapcsolódik az előző elvhez. Eszerint nem csak a lakosság szempontjából fontos az egységesség, hanem az intézmények, illetve szervezetek felügyelete szempontjából is, azaz ennek minden esetben ugyanolyannak kell lennie.

A súlypontok váltakozásának elve a decentralizálás mentén azt erősíti, hogy egy nagyobb területi egységen belül a különböző jellegű állami feladatokat el kell osztani és ezeknek együttesen kell egy egészet alkotnia.

A modern közigazgatási területrendezés mindenhol abból a tényből született, hogy a hagyományos közigazgatási beosztás és a városok fejlődése szembe került egymással. Ezért vált szükségessé az országos tervezés számára a megyénél nagyobb területi egységek létrehozása. A besorolás alapjául a népességszám, az ellátandó feladatok és a már meglévő

³ HAJDÚ 2001

települési rang szolgáltak. Ezek alapján az 1007/1971. számú kormányhatározat a központok, azaz városok hat kategóriáját állapította meg:

1. Országos központ – Budapest.
2. Kiemelt felsőfokú központok – Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged és a hozzájuk kapcsolódó 5 országos kerület.
3. Felsőfokú központok – Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely és a nekik megfelelő 13-15 nagymegye.
4. Részleges felsőfokú központok – Baja, Dunaújváros, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Sopron, Szekszárd, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg és az ezekre alapozható 9-11 félmegye, vagy 24 középmegye.
5. Középfokú központok – 64 város tartozik ide és a nekik megfelelő 88 nagyjárás, vagy városkörnyék.
6. Részleges középfokú központok – 39 város alkotja.

Az értékelési szempontok és a kialakítandó városi szintek alapján négyféle lehetséges közigazgatási rendszer rajzolódik ki:

Régiók rendszere (6 db)

A szint pozitívumai:

Minden városa jelentős múlttal rendelkező ipari és kulturális központ, megyeszékhely. Lélekszámuk arányosan 1-1,5 millió fő.

Bevezetésével az országos és a helyi tervezés jelentősen javulhatna, mert mindegyik városban megvan a szakszerűség, ami a hozzáértő tervezés – szervezés előfeltétele.

A szint negatívumai:

Az arányosság miatt sérül a megközelíthetőség elve.

Súlyponti szerepet a városok akkor tölthetnének be, ha országos hatásköröket és feladatokat kapnának.

Nem rendelkeznek önkormányzattal, mert nincs mögöttük közösségtudat.

Megyerendszer (20 db)

A szint pozitívuma:

Kevesebb és arányosabb megye lenne.

A szint negatívuma:

Lényegét tekintve nem különbözik a fennálló rendszertől, így kedvezne a helyi hatalmi központok kialakulásának, azaz öncélúvá és bürokratikusává válna. Nem serkentené sem az önkormányzatok, sem a régiók kialakítását.

Középmegye-rendszer (30, illetve 40 db)

A szint pozitívuma:

Jól beilleszthető lenne az országos kerületi rendszerbe, így egy erőteljes, technokrata igazgatás valósítható meg.

A szint negatívuma:

Felerősítheti a városok különállási törekvéseit.

Az országos kerületi rendszer nélkül egy erősen centralizált, hatalomgyakorlás eszköze lehet.

Városkörnyék-rendszer (80-110 db)

Bibó választása ez a rendszer, mert:

a legjelentősebb és legdemokratikusabb települési, tervezési és szervezési szempontból;
 kedvez a községi szintet meghaladó, erőteljes önkormányzatoknak;
 kedvez a város és a vidék egybeszerveződésének;
 igényli a régiók kialakítását;
 háttérbe szorítja a megye egységét.⁴

Napjaink területfejlesztési politikája

A '80-as évek végéig hazánkban a területfejlesztést a felülről vezéreltség, a homogenizáció és a koncentráció jellemezte. Budapest mindig kitüntetett helyzetben volt, a nagyvárosok ugyan erősödtek, de soha nem váltak valódi ellenpólussá. Meggyorsult a megyeszékhelyek fejlődése, illetve létrejött egy működőképes középvárosi hálózat. Az 1983-ban kidolgozott új területfejlesztési koncepciója volt tulajdonképpen az első, melyben megjelent a falu népességmegtartó képességének biztosítása. Ezek ellenére az ország alulurbanizált maradt, tömeges volt a migráció, az ingázás. Mindezek következményeként válságkörzetek jelentek meg a hazai településhálózat struktúrájában és nyilvánvalóvá vált a rendszer válsága.⁵

A '90-es évek első felét tehát a krízis jellemezte. Megindult a korábbi rendszer struktúrájának leépülése, majd az évtized közepétől jelentek meg a megújulás jegyei. A megújulás dinamizálásban új elemek kaptak fontos szerepet: az Európai Unió kihívásai, késztetési és néhol egyben kényszerei is.

Az Európai Unió a tagországok térségeinek társadalmi-gazdasági fejlettségbeli különbségeinek mérséklését, így a belső kohézió erősítését az egyik alapvető céljaként tekinti, melyet a regionális politikáján keresztül szándékszik megvalósítani. Ennek fő eszközeként jelennek a különféle anyagi támogatások. Ahhoz viszont, hogy ezek a támogatások eloszthatók, lehívhatók és felhasználhatók legyenek, egységes területi beosztásra és összehasonlítható területi egységekre van szükség a tagországokban. Az Unióban ez az egységes beosztás 1988-tól az úgynevezett NUTS (Nomenclature des Unites Territoriales Statistiques), mely hosszas és nehézkes egyeztetések után született meg. Ez a rendszer öt szintet különböztet meg, melyből három regionális szint és a további kettő jelenti a lokális szinteket.⁶

Mindezekből kiderül, hogy miközben a hazai településhálózat rendszere belső strukturális válsággal küzdött és elkezdte keresni a lehetséges kiutakat, megoldási lehetőségeket ebből a válságból, egyúttal az Európai Unió is megfelelési szabályokat állított elénk a lehetséges csatlakozás feltételeként. Véleményem szerint azonban ez az Unió kiívás nem nehezítette, hanem segítette az új struktúrák kialakítását, hiszen mintákkal, működőképes megoldási modellekkel szolgált.

Első nagy lépésként 1994 nyarán az EUROSTAT felhívására ideiglenes jelleggel kialakították a NUTS 2 szintnek megfelelő tervezési-statisztikai régiókat.⁷ Ma pedig az alábbi szintekben gondolkozunk, dolgozunk:

NUTS 1: statisztikai nagyrégiók (3 db)

NUTS 2: tervezési-statisztikai régiók (7 db)

⁴ BIBÓ 1986

⁵ BELUSZKY 2001

⁶ SZABÓ 2008

⁷ AGG 2008

- NUTS 3: megyék és Budapest (20 db)
NUTS 4: statisztikai kistérségek (168 db)
NUTS 5: települések (3145 db)⁸

Konklúzió

Ha jól megnézzük ezeket a szinteket, akkor azt látjuk, hogy a Bibó-féle 1970-es években megfogalmazott, lehetséges rendszerekkel szinte egybeesik. Kitüntetett szerepe van – mint területi egységeknek – az európai uniós struktúrában a régióknak és a kistérségeknek csakúgy, mint Bibónál.

A rendszerváltáskor kialakult új önkormányzati struktúra a sok kicsi, önálló települési önkormányzattal a '90-es évek elején ugyan segítette az átalakulást, de ez a szétaprózodottság mára gátjává vált a hazai területfejlesztésnek. Miközben az Európai Unióba való beilleszkedésünk ezen a területen szinte teljessé vált, mindeközben az országon belül egyre inkább a „kivülállás” teljeseedik ki: az egymással versengő, legtöbb esetben együttműködni képtelen települések és nagyobb területi egységek csatája zajlik, ami változtatások nélkül rövid és hosszabb is hazánk fejlődésének komoly gátja lesz és a mintegy 40 évvel ezelőtt felvázolt Bibói-koncepció negatív jellemzőit fogja továbbra is erősíteni.

BIBLIOGRÁFIA

AGG 2008

AGG Zoltán: Még egyszer a területlehatárolási kérdésekről. In: *Comitatus*. Szerk. AGG Zoltán. Veszprém, XVI. évfolyam 4. szám, 30–48. 2008.

BELUSZKY 2001

BELUSZKY Pál: Magyarország térszerkezete és településhálózata. In: *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. Szerk. BELUSZKY Pál–KOVÁCS Zoltán–OLESSÁK Gergely. Budapest, Ceba, 2001. 26-55.

BIBÓ 1986

BIBÓ István: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózatfejlesztési koncepció. In: *Válogatott tanulmányok*. Szerk. VIDA István. Budapest, Magvető, 1986, 143–294.

SZABÓ 2005

SZABÓ Pál: A NUTS rendszer ki- és átalakulása. In: *Comitatus*. Szerk. AGG Zoltán. Veszprém, XV. évfolyam 8–9. szám, 7–15.

HAJDÚ 2001

HAJDÚ Zoltán: A település-, településhálózat- és területfejlesztés hazai múltja. In: *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. Szerk. BELUSZKY Pál–KOVÁCS Zoltán–OLESSÁK Gergely. Budapest, Ceba, 2001. 18-26.

⁸ SZABÓ 2008

A BEILLESZKEDÉSI TÖREKVÉSEK HIÁNYA ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI A BUDAPESTI AGGLOMERÁCIÓBAN

GERGELY JÚLIA

Bevezetés

Jelen tanulmány egy, a budapesti agglomerációs gyűrű társadalomszerkezetének változása nyomán kialakuló problémával, a beilleszkedés és elkülönülés kérdésével, illetve annak egyes következményeivel foglalkozik. A helyi beilleszkedés egyéni és közösségi szintű lehetőségét és igényét, illetve megvalósulásának vagy meg nem valósulásának következményeit két dimenzióban fogom röviden körülményezni: települések között, és településen belül. Először foglalkozom a települések közötti különbségekkel, illetve a lassan, de folyamatosan erősödő települési egyenlőtlenségek kérdésével. Ezután kitérek az egyes településeken belüli egyéni beilleszkedés néhány aspektusára, valamint a lakosok között megjelenő és egyre erősödő helyi területi és társadalmi szétválás problémájára.

Az utóbbi években, évtizedekben markáns átalakulás zajlik Budapest agglomerációs övezetében, amely átalakulás egyre jelentősebb mértékű társadalmi átrendeződéssel jár együtt. A társadalomszerkezet gyors változásának elsődleges oka a szuburbanizáció jelensége, azaz a nagyszámú ki- és főleg betelepülő lakos megjelenése az övezetben – ez utóbbiak, korábban inkább az ország távolabbi pontjairól, a közelmúltban és ma azonban elsősorban a fővárosból érkeznek. A népességmozgással végbemenő folyamatok az egyes településeken belül, valamint az agglomerációs övezet területének összességében is számos kedvező és kedvezőtlen következménnyel járnak. Míg a pozitív hatásokat várják, addig a negatív hatásokkal gyakran nem számolnak előre, azokat többnyire alig, vagy egyáltalán nem gondolják át a – nagyarányú beköltözést amúgy sokszor kifejezetten támogató, de gyakran csak rövidtávbán gondolkodó, aktuális helyi érdekeket szem előtt tartó – döntéshozók, az önkormányzatok, vagy a helyi lakosok, így azok később könnyen konfliktusok forrásává válhatnak. A hirtelen lakosságnövekedés egyik ilyen fontos – a szakirodalom által többnyire károsnak ítélt – következménye a fokozatosan erősödő, települések közötti (település szintű) és településen belüli (egyéni szintű) térbeli társadalmi elkülönülés, a szegregáció. Az elkülönülés alapja – mindkét szinten – az újonnan betelepülők lakóhely választásának célirányos volta, illetve az újonnan érkezők beilleszkedési törekvésének gyakori hiánya, sok esetben az elkülönülés tudatos igénye.

A budapesti agglomeráció esetében ráadásul nemcsak a hagyományos értelemben vett szuburbanizációról, tehát a tehetősebb, magasabb státuszú népesség (jelen esetben fővárosból való kiköltözéséről beszélhetünk, hanem egy jóval alacsonyabb státuszú népesség (budapesti életüket, lakásukat fenntartani nem képes lakosság) lakóhely változtatási kényszeréről is. Nem is beszélve arról, hogy ma Budapesten és környékén egyszerre zajlik a lakossági kiáramlás, és a korábban kiköltözők gyerekeinek, illetve az agglomerációban csalódottaknak a fővárosba való visszaköltözése! Szuburbanizáció és reurbanizáció (a leromlott városrészek rehabilitációjával a városmag vonzerejének visszaállítása, egy tehetősebb réteg odavonzása) egymással párhuzamosan történik.

A lakossági kiáramlás tekintetében meghatározó, hogy az (ilyen nagymértékben) eltérő társadalmi rétegekből érkezők, eltérő területeket választanak az agglomerációs gyűrűn belül, illetve az egyes kiválasztott települések esetében is. Agglomerációs és települési

szinten is megfigyelhetőek, és jól körülhatárolhatóak a magasabb státuszúak által preferált területek (amelyek ezáltal még jobb helyzetbe kerülnek), és ettől elkülönülten találhatóak meg az alacsony státuszúak kényszerből „választott” új lakóhelyei (amelyek helyzete, ennek köszönhetően tovább romlik). Míg a települések között az egyre magasabb és az egyre alacsonyabb státuszú településcsoportok széthúzása figyelhető meg, addig a településeken belül az előbbivel párhuzamosan az őslakosok és az újonnan betelepülők között tapasztalható a térbeli szétválás.

Az alábbiakban tehát a települések közötti és az egyes településeken belüli dimenziókkal fogok foglalkozni, azokat más-más szemszögből körüljárni. Míg az előbbi elemzésére lehetőséget nyújthatnak a népszámlálási adatok (a következő, 2010-es népszámlálás remélhetőleg a legújabb folyamatok bemutatását is lehetővé fogja majd tenni), addig az utóbbi vizsgálata nehézségekbe ütközik. Mivel nincsenek településen belüli egységekre adatok, a településekre való beköltözés, illetve a beilleszkedés vagy elkülönülés alakulása nehezebben vizsgálható. Ebben az esetben a szakirodalomból indulhatunk ki, illetve egy-egy település esettanulmány szerű vizsgálata lehet célravezető. Jelen tanulmányban az elsőre lesz mód, esettanulmányok készítésére egy későbbi kutatás folyamán kerülhet majd sor.

A budapesti agglomeráció

A budapesti agglomeráció első hivatalos lehatárolása 1971-ben történt. Ekkor az 1005/1971. (II.26.) számú kormányhatározat Budapesttel együtt 45 települést sorolt a főváros agglomerációjához. Különböző szakmai vizsgálatok már az 1980-as évtized elején jelezték, hogy az agglomerálódási folyamatok túlterjedtek ezen a területen, az újabb jogszabály azonban csak jóval később 1997-ben született meg. A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény felhatalmazása alapján, a 89/1997. (V.28.) számú kormányrendelet 1997-ben az agglomeráció területéhez a fővárossal együtt összesen 79 települést sorolt. Ma a budapesti agglomeráció hivatalosan 81 települést foglal magában, amelynek nem a területi lehatárolás változása, hanem két-két település szétválása az oka (2002. október 20-án Nagykovácsi község területrészből Remeteszlős néven, valamint Szód község területrészből Csörög néven új községek alakultak). Habár a területtel foglalkozó szakemberek jelentős része egyetért abban, hogy a főváros agglomerációs övezete (vonzáskörzete) nagyobb a hivatalosan rögzítetttnél, jelen tanulmányban agglomeráció alatt a KSH által meghatározott területet értem, amely: hivatalos adatgyűjtési és tervezési egység valamint kiemelt fejlesztési régió.¹ A hivatalos beosztás az agglomerációs övezet településeit hat szektorba sorolja, ezek az északnyugati, a nyugati, a déli, a délkeleti, a keleti és az északi szektorok.²

¹ KSH 1998

² Az agglomerációs övezetbe tartozó települések szektoronként:

Északnyugati szektor: Budakalász, Csobánka, Dunabogdány, Kisoroszi, Leányfalu, Nagykovácsi, Pilisborosjenő, Piliscsaba, Pilisjászfalu, Pilisszántó, Pilisszentiván, Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló, Pilisvörösvár, Pócsmegyer, Pomáz, Solymár, Szentendre, Szigetmonostor, Tahitótfalu, Űröm, Visegrád + Remeteszlős

Nyugati szektor: Biatorbágy, Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Herceghalom, Páty, Perbál, Telki, Tinnye, Tök, Törökbálint, Zsámbék

Déli szektor: Délegyháza, Diósd, Dunaharaszti, Dunavarsány, Érd, Halásztelek, Majosháza, Pusztazámor, Sósút, Százhalombatta, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Taksony, Tárnok, Tököl

Módszertan

A települések közötti szegregáció jól vizsgálható az úgynevezett szegregációs indexekkel. Ez a módszer alkalmas a vizsgált terület adott dimenzió mentén fennálló heterogenitásának vagy homogenitásának bemutatására, számszerűsítésére, és az időbeli összehasonlításra. Magyarországon a térbeli egyenlőtlenséget mérő indexek, néhány kivételtől eltekintve nem terjedtek el széles körben. Habár a szociológiai, különösen a kisebbség- vagy a városszociológiai irodalomban gyakran előfordul a szegregáció kifejezés, az ezt számszerűsítő indexekkel ritkán találkozhatunk. A szakirodalom több szegregációs mutatót is számon tart, amelyek közül elemzésemben a leggyakrabban előforduló, legtöbb kutató által elfogadott két indexet használom, ezek: a disszimilaritás- és a Gini indexek.³

A mutatókban szereplő jelölések jelentései:

n a vizsgált területi egységek száma (db)	t_i az i-edik körzet teljes népessége (fő)
T a teljes terület népessége (fő)	t_j a j-edik körzet teljes népessége (fő)
P a teljes terület kisebbségi aránya	p_i az i-edik körzet kisebbségi aránya
	p_j a j-edik körzet kisebbségi aránya

A disszimilaritás index (D) az egyenletességtől való eltérést méri. Értéke azt mutatja meg, hogy a teljes kisebbség mekkora részének (százalékának) kellene elköltöznie ahhoz, hogy eloszlása a teljes területen egyenletes legyen. Az index értéke 0 és 1 között mozog, ahol: $D=0$, ha a terület maximálisan integrált, azaz a területek között a két csoport megoszlása teljesen azonos, és $D=1$, ha a terület maximálisan szegregált, azaz a két megoszlás egymást kizáró – ahol az egyik csoport előfordul, ott a másik egyáltalán nem képviselteti magát. A mutatót, amennyiben nem az alapsokaság két kiemelt csoportjára vonatkozik, hanem egy kiválasztott csoport és az összes többi csoport összehasonlításán alapul, szokás szegregációs indexnek is nevezni.

$$\text{Disszimilaritás index: } \frac{\sum_{i=1}^n [t_i | p_i - P |]}{[2TP(1 - P)]}$$

A másik mérőszám az olasz származású Corrado Gini által bevezetett, a disszimilaritás indexhez hasonló, azt kiterjesztő Gini index (G). A disszimilaritás indexhez hasonlóan ez a mutató is 0 és 1 között mozog, ahol az 1-es érték a maximális szegregációt jelöli. (Míg az Egyesült Államokban a szegregált területek disszimilaritás értékei 60-80% között mozognak, addig Magyarországon a 20-30%-os értékek már jelentős térbeli elkülönülésre utalnak.)

Délkeleti szektor: Alsónémedi, Ecsér, Felsőpakony, Gyál, Gyömrő, Maglód, Ócsa, Üllő, Vecsés

Keleti szektor: Csömör, Erdőkertes, Gödöllő, Isaszeg, Kerepes, Kistarcsa, Mogyoród, Nagytarcsa, Pécel, Szada, Veresegyház

Északi szektor: Csomád, Dunakeszi, Fót, Göd, Órbottyán, Sződ, Sződliget, Vác, Vácrátót + Csörög

³ MASSEY-DENTON 1988

$$\text{Gini index: } \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n t_i t_j |p_i - p_j|}{2T^2 P(1-P)}$$

Szegregációt mindig egy adott, pontosan körülhatárolt területen lehet mérni, a teljes terület kisebb egységei között. Méréséhez szükség van egy nagyobb lehatárolt területre, és több, ezt lefedő kisebb körzetre, amelyek között az elkülönülés mértéke vizsgálandó. Szükség van továbbá két csoportra, ezek között kérdéses a szegregáció mértéke. A két csoport lehet egy kisebbség (diplomások) és a hozzá tartozó többség (nem diplomások), vagy két szélsőséges – ugyanazon dimenzió mentén meghatározott – kisebbség (diplomások és iskolázatlanok). A vizsgálatban a szegregációs indexeket az eredetileg meghatározott módtól kicsit eltérően, az aktuális kutatáshoz igazítottan használok. A szakirodalom általában lakóhelyi szegregáció alatt egy adott településen, annak kisebb körzetei (például számlálókörzetei, vagy kerületei) között fennálló térbeli társadalmi egyenlőtlenséget érti. Kutatásomban a teljes vizsgált terület a Budapest körüli agglomerációs gyűrű, azaz nem egy település, hanem egy összefüggő településtest. A kisebb területi egységek, körzetek pedig az agglomeráció egyes települései. Azt gondolom, a fent vázolt módszer lehetővé teszi azt, hogy az agglomerációs övezet majdhogynem összesített települései között mérjük segítségével a térbeli társadalmi elkülönülést.

A beköltözések és a beilleszkedés települések közötti hatásai

Úgy tűnik tehát, hogy a fővárosból az agglomerációs gyűrű településeire való átköltözés különböző mintázatokat mutat. Ha igaz az a feltételezés, amely szerint a magasabb státuszúak más területeket választanak, mint az alacsonyabb társadalmi rétegekből érkezők, akkor annak mindenképpen következményekkel kell járnia. Ilyen következmény lehet a települések, régiók erősödő társadalmi széthúzása, illetve az övezet egyes területeinek felmás részeinek leértékelődése. Azok a települések ugyanis, amelyek inkább a magasabb társadalmi pozícióval rendelkező lakosságot vonzzák egyre jobb, míg azok a települések, amelyek a leszakadóbb rétegekből érkezőket fogadják be, egyre rosszabb státuszúakká válnak. Ezek következtében tehát erősödik a területen a térbeli társadalmi szegregáció.

A települések közötti szegregáció vizsgálatára kiváló lehetőséget teremtenek az 1980-as, az 1990-es és a 2001-es népszámlálás településsoros adatai, amelyek lehetővé teszik egy-egy település lakosainak (pl. az iskolázottság, vagy a lakáshelyzet alapján vizsgált) társadalmi státuszbeli különbségeinek mérését, illetve a változások nyomon követését. Ezeket elemezve valóban bemutathatóak a területen egyre markánsabban elkülönülő régiók, megfigyelhetőek: a nyugati-északnyugati, a déli, valamint a keleti-északkeleti szektorok széthúzása, a kör-körös, vagy réteges elhelyezkedés, valamint a városok és a falvak helyzetének eltérő alakulása. Megkülönböztethetőek a dinamikus fejlődő szuburbán, és az egyre jobban leszakadó egyre elmaradottabb övezetek.

Mennyiségi mutató: vándorlás

Az agglomerációban a társadalmi változások alapja – úgy tűnik – elsősorban a ki- és bekol-

tözők magas száma. Mivel közvetlen költözési, mobilitási adatok nemigen állnak rendelkezésre, a budapesti népességfogyásból, az agglomerációs népességnövekedésből, valamint az agglomerációban tapasztalható jelentős lakásállomány emelkedésből vonhatunk le következtetéseket.

A vándorlási egyenleget tekintve a vizsgált három évtized alapvetően eltér egymástól. Az adatokból egyértelműen látszik, hogy az utolsó tíz évben mutathatóak ki a szuburbanizáció igazi jelei. A főváros lakónépessége 1990 és 2001 között 10,1%-kal csökkent, ezzel szemben Pest megye lakossága, különösen az agglomerációs övezetbe tartozó területeké folyamatosan nőtt, az előbbi 14,1%-kal, az utóbbi 19,1%-kal. Az agglomerációban a falvak lakónépességének növekedése (22,5%) meghaladta a városokét (16,2%). Feltehető, hogy az agglomerációs népességnövekedés forrása jelentős mértékben a főváros népességcsökkenése volt. Az ezt megelőző tíz évben, 1980 és 1989 között a teljes agglomeráció lakónépességének száma stagnált. Ez a stagnálás azonban nem a vándorlások teljes hiányából, hanem annak alacsony, és egymást elnyomó tendenciáiból adódott. A városokban valamelyest (közel 7000 fővel, 2,3%-kal) emelkedett, a községekben közben ugyanennyivel csökkent az összes lakók száma. Még korábban, 1970 és 1979 között a területek többségén pozitív vagy legalábbis stagnáló lakosságszámváltozás volt tapasztalható, amely nem a Budapestről, sokkal inkább az ország egyéb területeiről érkező betelepülőknek volt köszönhető. (Habár a következő népszámlálás adatai még nem állnak rendelkezésre, feltehető, hogy azokból már egyfajta visszaköltözési tendencia is kimutatható lesz.)

A – jelen tanulmány szempontjából leginkább fontos – kilencvenes évek nagyarányú lakosságnövekedése az agglomeráció övezetében nem egyformán érintette a különböző településeket, szektorokat, bár az egész övezet, és – Százhalombatta kivételével – az összes település vándorlási különbözete is pozitív volt. Bizonyos, hogy ebben az évtizedben az Északnyugati és a Nyugati szektorok vezető, vagy legalábbis az átlagosnál jobb helyzetben voltak a vándorlási pozitívumot tekintve.

1. tábla: A lakónépesség számának alakulása az agglomerációs övezetben

	A lakónépesség...						
	száma (fő)			változása (fő)		változása (%)	
	1980	1990	2001	1980-1990	1990-2001	1980-1990	1990-2001
Pest megye (Budapest nélkül)	973 830	949 842	1 083 877	-23 988	134 035	97,5	114,1
Budapest	2 059 226	2 016 681	1 777 921	-42 545	-238 760	97,9	88,2
Agglomeráció (Budapest nélkül)	566 675	566 961	675 394	286	108 433	100,1	119,1
Agglomeráció városai	299 657	306 616	356 392	6 959	49 776	102,3	116,2
Agglomeráció falvai	267 018	260 345	319 002	-6 673	58 657	97,5	122,5

Forrás: KSH 2001. évi népszámlálás

Minőségi mutatók: iskolai végzettség, lakáshelyzet

A következő lépésben a települések közötti szegregációt két dimenzióban fogom vizsgálni, ezek az iskolai végzettség alakulása, és a lakáshelyzet kérdése. Ezen minőségi mutatók esetében már alkalmazhatóak a szegregációs indexek is, hiszen itt különböző csoportok vethetőek össze. Az iskolázottságot és a lakáshelyzetet is a népszámlálási adatok segítségével elemeztem, szegregációs indexeket számoltam a diplomások és az iskolázatlanok (tehát az iskolai végzettségükben szélsőséges csoportok), az utóbbi időszakban épült és a korábban épült lakással, illetve az összkomfortos és a komfort nélküli lakással rendelkezők között.

Az iskolai végzettséget vizsgálva, első ránézésre az időbeli stabilitás tűnik ki. Az eredmények további elemzésével azonban legalább két érdekes megállapítást tehetünk. Feltűnő egyrészt az iskolázatlanabb lakosokkal bíró településekhez képest, a magas diploma aránnyal rendelkező területek erőteljesebb elkülönülése. Jóval magasabb szegregációs értékeket láthatunk az iskolázatlan-diplomás csoportok összehasonlításánál, mint a diploma-diploma nélküli, továbbá, mint az iskolázatlan-iskolázott csoportok esetében. Illetve jól látszik a városok és falvak közötti különbség is. Míg a városok esetében nem történt érdemi elmozdulás a bemutatott három időpont között, addig a falvak tekintetében szignifikáns a különbség. Mind a disszimilitás, mind a Gini index azt mutatja, hogy 1980 és 2001 között határozottan erősödött a falvak közötti szét húzás – egyre jobban elkülönülnek a több magas végzettségű lakossal büszkélkedő falvak. Összességében tehát a magasabb diploma arányú területek egyre erősebb szegregálódását láthatjuk, amely jelenséget, ha térben megvizsgálunk, még pontosabb képet kaphatunk. Ha az egyes településeken megfigyeljük a diplomások, vagy éppen az iskolázatlanok népességen belüli arányát, és ennek időbeli változását, akkor az agglomerációs gyűrű térképén kirajzolódik egy szektorális és egy körkörös elrendeződés is. Ez a területi struktúra már az elemzés első időpontjában, 1980-ban is egyértelműen létezett, azóta azonban határozottan erősödött, tovább kristályosodott. Egyértelmű, hogy az agglomerációs gyűrű nyugati, északnyugati területei vannak a legjobb (és egyre javuló) helyzetben, ezt követik a keleti (igencsak heterogén) részek, majd a sort jelentősen leszakadva a déli délkeleti (leszakadó) szektor zárja. Mindemellett megfigyelhető a fővárostól távolabb fekvő településekhez képest az ahhoz közelebbiek magasabb státusza, jobb helyzete is.

2. tábla: Az iskolai végzettség szerinti szegregáció az agglomerációs övezetben

	1980	1990	2001
	iskolázatlan – iskolázott		
Disszimilitás index	0,110	0,113	0,117
Gini index	0,155	0,156	0,163
	diplomás – diploma nélküli		
Disszimilitás index	0,220	0,219	0,210
Gini index	0,298	0,298	0,294
	iskolázatlan – diplomás		
Disszimilitás index	0,279	0,283	0,267
Gini index	0,373	0,378	0,369

3. tábla: Az iskolai végzettség szerinti szegregáció az agglomerációs övezet városaiban és falvaiban

	Városok			Falvak		
	1980	1990	2001	1980	1990	2001
	iskolázatlan – iskolázott			iskolázatlan – iskolázott		
Disszimilaritás index	0,109	0,099	0,107	0,085	0,084	0,098
Gini index	0,142	0,132	0,146	0,117	0,117	0,141
	diplomás – diploma nélküli			diplomás – diploma nélküli		
Disszimilaritás index	0,191	0,178	0,176	0,160	0,185	0,219
Gini index	0,260	0,235	0,245	0,226	0,253	0,298
	iskolázatlan – diplomás			iskolázatlan – diplomás		
Disszimilaritás index	0,247	0,230	0,222	0,200	0,229	0,262
Gini index	0,328	0,297	0,305	0,277	0,306	0,356

A lakáshelyzet alakulását, a fent bemutatott két változóval elemezve, talán kevésbé látványos, de hasonló eredményeket kapunk. A vizsgált időpontok között közepes szintű a szegregáció, amely a falvak között mutat kisebb, de szignifikáns elmozdulást. Nem meglepő, hogy a komfortfokozat szerinti szegregáció esetében a két szélső csoport között mérhető itt is a legnagyobb szegregáció. Élesebben elkülönülnek tehát az összkomfortos és a komfort nélküli, mint a komfort nélküli és a jobb, továbbá a jellemzően összkomfortos és a rosszabb lakásokkal rendelkező területek. Ha a szegregációs indexekkel történő elemzést kiegészítjük a településenkénti újonnan vagy régebben épült lakások, illetve az összkomfortos vagy a komfort nélküli lakások arányának és ezek időbeli változásának vizsgálatával, ismét megfigyelhetjük a szegregáció valódi térbeli megjelenését, mintázatát. E térkép segítségével jól látszik, hogy amíg az 1980 előtti évtizedben még elsősorban, addig 1990 és 2001 között már két górcsú fókuszálva épültek elsősorban új lakások: északkeleten és északnyugaton (az autópályák mentén). Látható továbbá, hogy 1990 és 2001 között a községekben meghaladta a lakásépítések száma a városokét (ami feltehetően nagyrészt az egyre népszerűbb lakópark-építéseknek köszönhető). Nem meglepő, hogy valamennyi területen emelkedett az összkomfortos, és csökkent a komfort nélküli lakások aránya. Ebben az esetben is megfigyelhető a szektoriális, és a kör-körös elrendeződés, az iskolai végzettség elemzésénél tapasztaltakhoz hasonlóan itt is azt láthatjuk, hogy a nyugati területek vannak a legjobb helyzetben, ezeket követi a keleti, igen heterogén régió, majd a déli, az előbbiektől jelentősen lemaradó övezet.

4. tábla: Lakásépítési év szerinti szegregáció az agglomerációs övezetben

	1980	1990	2001
	Utóbbi 10 évben – korábban		
Disszimilaritás index	0,158	0,141	0,156
Gini index	0,219	0,192	0,224

5. tábla: Lakásépítési év szerinti szegregáció az agglomerációs övezet városaiban és falvainban

	Városok			Falvak		
	1980	1990	2001	1980	1990	2001
	Utóbbi 10 évben – korábban			Utóbbi 10 évben – korábban		
Disszimilaritás index	0,149	0,123	0,142	0,148	0,152	0,170
Gini index	0,197	0,165	0,196	0,210	0,207	0,239

6. tábla: Komfortfokozat szerinti szegregáció az agglomerációs övezetben⁴

	1990	2001
	Összkomfortos – rosszabb	
Disszimilaritás index	0,154	0,182
Gini index	0,219	0,248
	Komfort nélküli – jobb	
Disszimilaritás index	0,198	0,180
Gini index	0,283	0,256
	Komfort nélküli – összkomfortos	
Disszimilaritás index	0,229	0,200
Gini index	0,315	0,282

⁴ 1980-ban is kérdezték, a településsoros adatok azonban hiányoznak az évkönyvekből.

7. tábla: Komfortfokozat szerinti szegregáció az agglomerációs övezet városaiban és falvaiban⁵

	Városok		Falvak	
	1990	2001	1990	2001
	Összkomfortos – rosszabb		Összkomfortos – rosszabb	
Disszimilaritás index	0,165	0,186	0,119	0,164
Gini index	0,233	0,252	0,167	0,223
	Komfort nélküli - jobb		Komfort nélküli – jobb	
Disszimilaritás index	0,199	0,181	0,155	0,164
Gini index	0,266	0,225	0,212	0,220
	Komfort nélküli - összkomfortos		Komfort nélküli – összkomfortos	
Disszimilaritás index	0,218	0,181	0,168	0,195
Gini index	0,297	0,237	0,236	0,258

Úgy tűnik tehát, a budapesti agglomerációs gyűrű a vizsgált dimenziók alapján közepe, enyhén fokozódó szegregáltóságú. A régióban három nagyobb, összefüggő terület rajzolódik ki, amelyek társadalmi összetétele alapvetően eltér egymástól. Ezek az agglomerációs gyűrű nyugati, déli és északkeleti területei. A nyugati, különösen az északnyugati területek a klasszikus közép- és felsőosztályi szuburbanizáció célterületei. Jellemző a területre az egyre magasabb általános társadalmi státusz, és a növekvő fejlettség. Úgy tűnik, az odaköltözők többnyire a magasabb rétegekből érkeznek, és ezzel folyamatosan emelik a terület státuszát. A déli szektorra inkább a szegénységi „szuburbanizáció” jellemző, ami az alacsonyabb státuszúak feltehetően kényszer-jellegű költözéseiből alakul ki. Ezek a területek már a kiköltözési folyamat megindulása előtt is a rosszabb gazdasági, társadalmi helyzetű területekhez tartoztak, így egy hasonló összetételű lakosság megjelenésével helyzetüket stabilizálják, ezzel pedig erősítik leszakadásukat a többi szektorhoz képest. A keleti, északkeleti szektor az előbbieik között, félúton helyezkedik el. Ez a szektor a legheterogénebb terület az agglomerációban. Az agglomeráció szerkezete összességében tehát heterogén: egyaránt áll dinamikus fejlődő szuburbán, és leszakadó, hátrányosabb helyzetű településekből, összefüggő részekből.

A szektoros felosztás mellett, egy másik, szintén említésre méltó, de nem meglepő területi elkülönülés is kirajzolódik. Ez a teljes övezetben a kör-körös, azaz az egyes szektorokon belül a réteges területi elhelyezkedés. Nem meglepő, hogy a Budapesttel határos települések nagyobb része tartozik a magasabb státuszúak közé, mint az attól távolabbi területek városai vagy falvai. Valamennyi dimenzió rávilágít továbbá az agglomerációs övezet településtípusainak eltérő szerkezet-változására. Míg a városok esetében az időbeli változás lassú, egymáshoz képest a városok nem távolodnak jelentős mértékben, addig a falvak jóval erőteljesebb elkülönülést, széthúzást mutatnak. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a városok többsége városi mivoltuknak köszönhetően eleve jobb helyzetben volt, szerkezetük, lakosság-összetételük egymáshoz jobban hasonlított városias volt. Ezzel

⁵ 1980-ban is kérdezték, a településsoros adatok azonban hiányoznak az évkönyvekből.

szemben, az agglomeráció falvai közül, leginkább a nyugati területeken fekvők, falusi helyzetükből az utóbbi évtizedben közel városi helyzetet tudtak teremteni, népességnövekedésükkel (és az új lakosok igényeinek többé-kevésbé sikeres kiszolgálásával) rohamosan megindultak az urbanizálódás útján. Ez a jelenség egyúttal a város-falu közti különbség elmosódását, és a falvak közötti erősödő széthúzást is magában hordozza.

Mindezek azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben, az agglomerációs gyűrű területén olyan mértékű és jellegű átrendeződések mentek végbe, amelyek szükségszerűen érintik a helyi társadalmakat, illetve a helyi önkormányzatokat is.

A beköltözések és a beilleszkedés településen belüli hatásai

A települések közötti szegregáció kiegészítéseképpen, illetve a kapott kép pontosítása érdekében érdemes megvizsgálni a településen belüli elkülönülés alakulását is. Mivel településen belüli egységekre, körzetekre, esetleg lakosokra nem áll adat a rendelkezéseimre, ennek kutatása a szakirodalomból indulhat ki, illetve egy-egy település esettanulmányyszerű vizsgálatát tartalmazhatja. Ez utóbbi még hátra van, a témában fellelhető tanulmányokból azonban így is sok minden kiderül.

A településen belüli elkülönülést olyan városok vagy falvak esetében érdemes megvizsgálni, amelyek jelentős népességmozgás jellemzett az utóbbi időszakban. Célszerű lehet az újonnan betelepülők lakóhelyválasztását elemezni, illetve a költözést megelőző szándékokat, és az abból eredő következményeket megvizsgálni. Nagyszámú, hirtelen betelepülő új lakos jelenhet meg például az olyan területeken, ahol új – sokak fogadására képes – lakópark épült a közelmúltban. Minthogy ezen lakóterületek létrehozása általában nem oldható meg a települések korábbi lakóövezetén belül, ezek a telepek jellemzően a falvak, városok szélén épülnek fel, így már eleve magukban hordozzák a területi elkülönülést (kielégítve ezzel az odaköltözők kiszakadási igényeit). De a lakóparkok, jellegükből adódóan, akkor is magukban hordozzák lakóiknak a többi lakostól való térbeli elkülönülésének lehetőségét, ha azok a település korábbi területén kapnak helyet. Zártságuk, tájidegen megjelenésük, teletszerű elhelyezkedésük mindenképpen önálló, a benne élőket befogadó, de másokat kirekesztő hatást kelt.

Önkormányzatok

Az agglomerációs településekre való költözés természetesen nem csak az odaköltözőkön múlik, az ő szándékukat gyakran megelőzi az egyes települések, vagy azok vezetőinek szándéka, tudatos, vagy nem átgondolt stratégiája. A rendszerváltás után önállóságot, és egy sor ellátandó feladatot kaptak az önkormányzatok, mindehhez pedig csekély, és gyakran egyre fogyatkozó anyagi támogatást. Miután az egyes települések jellemzően gyorsan felélték vagyonukat, hamarosan újabb források után kellett nézniük, amelyek előteremtésére sok önkormányzat számára megfelelőnek tűnt a telekeladás. A települési tulajdonban lévő területek egy részének értékesítése, első ránézésre több szempontból is gyors és könnyű pénzhez jutásnak bizonyul: az eladásból hirtelen nagyobb összegű pénz folyik be, hosszú távon pedig növekvő személyi jövedelemadós bevételekre lehet számítani. Eleinte az önkormányzatok maguk, az 1999-es árobbanás után pedig már magántőke bevonásával, befektetőkön keresztül árulták tömbökben területeiket.⁶ Ezzel a szemlélettel azonban az

⁶ SCHEER–BELICZAY–TOMBÁ CZ 2003

önkormányzatok csak a saját, rövidtávú érdekeik alapján döntenek, amelyek kizárólag anyagi megfontolásokon (és azoknak sem teljes átgondolásán) alapulnak. Egyrészt jellemző, hogy nem számolnak, vagy nem jól kalkulálnak a beköltöző lakosság miatt keletkező rövid- és hosszútávú többletköltségekkel (az infrastrukturális, vagy helyi szolgáltatásbeli fejlesztési kényszerekkel, amelyeket ráadásul sokszor közel sem fedeznek a megnövekedett bevételek). Másrészt előfordul, hogy a valós bevételnövekedés meg sem közelíti a korábban remélt szintet (az új beköltözők sokszor megtartják budapesti lakásukat, onnan hivatalosan nem jelentkeznek át, adójuk így továbbra is a fővárosban marad). Mindezek könnyen komoly problémákhoz, akár városok eladósodásához, pénzügyi csődjéhez is vezethetnek. Másrészt gyakori az is, hogy a döntéshozók nem vesznek figyelembe semmilyen építészeti szempontot, és az építkezések mindenfajta területrendezési, településfejlesztési vagy építészeti előírások nélkül, átgondolt, esetleg több településsel együtt összehangolt koncepció hiányában zajlanak. Jellemző tehát, hogy az új lakosok beköltözésének ösztönzését, fogadásának stratégiáját összességében nem előzi meg, nem készíti elő az egyes települések többségében komolyabb önkormányzati, lakossági vagy szakmai vita.

Dövényi Zoltán, Herman Kok és Kovács Zoltán, tanulmányukban 4 típusú önkormányzatot különböztetnek meg, ezek az:⁷

- 1) Enyhén ellenséges: az enyhén ellenséges önkormányzatok döntéshozói örülnek is, (többletbevétel, magasabb adók) meg nem is (túlnépesedés, öslakosok hátrányba kerülése, telkek elfogyása) a betelepülő lakosoknak. Ilyen vezetési települések például: Fót, Nagykovácsi, Solymár, Törökbálint, Gyál vagy Vecsés.
- 2) Közömbös: a közömbös önkormányzatok döntéshozói magánügynek tekintik a ki- és beköltözéseket, abba nem akarnak, és – úgy érzik – nem is tudnak beleavatkozni.
- 3) Enyhén támogató: az enyhén támogató önkormányzatok döntéshozói jó üzletnek látják, így parcellázással, közművesítéssel segítik is a beköltözést, cserébe számítanak a friss tőkére és az adóbevétel emelkedésére. Ilyen vezetési települések például: Maglód, Szigethalom, Budajenő, Budakeszi, Tárnok, Zsámbék vagy Gyömrő.
- 4) Erőteljesen támogató: az erőteljesen támogató önkormányzatok döntéshozói maximálisan támogatják, serkentik az új lakók beköltözését, ebben látják ugyanis településük fejlődésének nagy lehetőségét. Ilyen vezetési települések például: Csobánka vagy Telki.

Az agglomerációs települések önkormányzatai ugyanakkor könnyen nehéz helyzetbe is kerülhetnek az újonnan beköltözők fogadása során. A korábban nagyvárosi lakosokra sok esetben jellemző, hogy új lakóhelyükön azt szeretnék kicsiben megteremteni maguk körül, amiből eredetileg kimenekültek, azaz a városias légkört (természetesen kizárólag a városi lét pozitívumait, az – egyébként azzal együttjáró – negatívumok nélkül), a modern környezetet, a kiépített infrastruktúrát vagy a széleskörű lehetőségeket. Igényeikkel pedig vagy elvárják, vagy szépen lassan megteremtik maguk körül a városias terepet. Ez gyakran nehézséget jelent, a korábban kisebb lélekszámú települést ellátó önkormányzatok számára, sok esetben előfordul ugyanis, hogy azok nem tudnak lépést tartani a megnövekedett igényekkel – így sokszor ők sem tudnak a beköltözők beilleszkedése irányába hatni. Gyakran már eleve az nehézséget jelent egyes települések számára, hogy a beköltözők várható szükségleteit előzetesen felmérjék. Nem könnyű ugyanis előrejelezni, hogy az egy-egy beköltözési hullámmal érkezők várhatóan a helyi szolgáltatásokat fogják

⁷ DÖVÉNYI–KOK–KOVÁCS 1998

például használni, vagy visszajárnak majd a fővárosba – orvoshoz, vásárolni, tanulni. A hirtelen megjelenő igények akár még azt a paradox helyzetet is előidézhetik, hogy az új lakosok sikeresebben kényszerítenek ki az önkormányzattól egy-egy fejlesztést, mint az őslakosok, így akár ez utóbbiaknál jobb helyzetbe is kerülhetnek. De megeshet az is, hogy az új lakosok, példát mutatva a már régebb óta helyben lakók számára, nemhogy növelnék, de csökkentik a helyi szolgáltatások használóinak számát – visszajárnak a fővárosba, példájukat pedig mások is követni kezdik. Végül pedig az sem kizárt, hogy a megnövekedett infrastrukturális, vagy szolgáltatásbeli igényeket olyannyira nem tudja egy település anyagilag fedezni, hogy azt hosszabb távon az eladósodás, vagy akár a csődközeli helyzet is fenyegetheti.⁸

Az új lakosok beköltözését ösztönző települések számára több lehetőség is rendelkezésre áll, az új lakóhelyek létrehozását különböző módokon oldhatják meg. Scheer Márta, Beliczay Erzsébet és Tombácz Endre, tanulmányukban a következő lehetőségeket különböztetik meg:⁹

- 1) Lakatlan házak felújítása: a lepusztult épületek „újraélesztése” környezeti és városképi szempontból mindenképpen előnyös, mind a település, mind a beköltözők számára – szépül az utca, nő a közbiztonság.
- 2) Üdülőtellek állandó lakóhellyé nyilvánítása: a hétvégi házak átépítése az előbbinél kedvezőtlenebb jelenség, hiszen az átminősítés nem településfejlesztési elvek alapján, hanem egyéni igények miatt születik meg.
- 3) Telekaprózás: a telekaprózás mind környezeti, mind városképi szempontból előnytelen megoldás, besűríti a települést, megbontja a település és az azt körülvevő táj harmóniáját.
- 4) Foghíjak beépítése: a lakatlan házak felújításához hasonlóan ebben az esetben is kiegészül, szépül az utcakép, így ez a megoldás is kedvez a településnek, rendezettebbé, biztonságosabbá teszi azt.
- 5) Új parcellák kialakítása: az eredetileg nem lakóterület lakóterületté nyilvánítása két módon történhet. Kedvező lehet, ha az szerves városfejlődés eredményeképpen jön létre, figyelembe veszi mind a környezeti, mind a települési szempontokat, és kiterjedése arányos a település korábbi méretével. Kedvezőtlen lehet azonban, ha aránytalanul nagy kiterjedésű, ha távol esik a korábbi beépített részekről, vagy ha a természeti környezet rovására történik.

A nagy helyigényű lakóparkok kialakítására tipikusan ez utóbbi módon kerülhet sor. Minthogy az új, nagyméretű lakóterületek létrehozása általában nem oldható meg a települések korábbi lakóövezetén belül, ezek a telepek jellemzően a falvak, városok szélén épülnek fel, kifejezetten nagy területet foglalva maguknak.

Lakóparkok

A lakópark sok család közel egyidejű és egy helyre történő letelepedését teszi lehetővé, amivel a divatos települések népessége ugrásszerűen nő, és ami általában gyökerestül megváltoztatja a befogadó település életét. Lakópark, vagy lakóparkszerű képződmény (legalábbis a nevében lakópark!) több agglomerációs településen is épült az utóbbi években

⁸ SCHEER–BELICZAY–TOMBÁ CZ 2003

⁹ SCHEER–BELICZAY–TOMBÁ CZ 2003

vagy épül napjainkban. Ilyen települések:¹⁰ Vác, Sződliget, Göd, Veresegyháza, Vecsés, Csömör, Gyál, Szigetszentmiklós, Budakeszi, Budajenő, Solymár, Pilisvörösvár, Üröm, Pomáz, Piliscsaba, Tinnye, Dunakeszi, Zsámbék, Fót, Biatorbágy, Dunaharaszti, Dunabogdány, Szentendre, Pécel, Diósd, Sződ, Gyömrő, Érd, Páty, Gödöllő, Mogyoród, Üllő, Dunavarsány, Ócsa, Százhalombatta, Órbottyán, Kerepes, Telki, Nagykovácsi, Budaörs, Ecsér, Budakalász és Halásztelek.

Habár a „lakópark” mindenki által ismert kifejezés, a szakirodalomban nem található pontos definíció rá. Sőt, úgy tűnik, a lakópark sokak szerint sokkal inkább egyfajta marketing kifejezés, mintsem településföldrajzi, városszociológiai, vagy építészeti fogalom. Vannak azonban bizonyos jellemzők, amelyek rendre fellelhetőek a témával foglalkozó írásokban. Ezek szerint a lakópark:¹¹

telepszerűen kialakított, kertvárosi lakóház-együttest takar,
zárt, fizikailag körbekerített, többnyire őrzött, ellenőrzött bejárattal rendelkező egésetet alkot,
épületei építészeti egységes (esetenként monoton) képet mutatnak,
térben és építészeti gyakran elkülönül környezetétől,
magánberuházásként épült,
lakásai magántulajdonban vannak, nem jellemző a bérleti viszony,
közös igénybe vehető szolgáltatásokat (sportolási és rekreációs lehetőségeket) biztosít lakói számára,
jelentős zöldterülettel rendelkezik,
fenntartását, illetve az általa nyújtott szolgáltatásokat megbízott cég intézi, költségeit pedig a lakások után fizetendő (az átlagosnál magasabb) közös költség fedezi,
többnyire szociálisan homogén, magasabb státuszú közösség lakja.

A lakóparkok tehát gyakran elszigeteltek az adott településtől, a település határában, például kisebb völgyben, eldugottabb zöldövezetben fekszenek, amely adottság már eleve magában hordozza a területi, illetve a társadalmi elkülönülést. Zártságukból, építészeti megoldásaikból, jellegükből következően azonban akkor is a társadalmi és a területi távolságot sugallják, ha éppen valamely település eredeti övezetén belül kaptak teret. A lakóparkokba költöző új lakosok esetében gyakran a szegregáció (az őslakosoktól, vagy az alacsonyabb társadalmi helyzetű népeségtől való a látványos elkülönülés) tudatos igénye is megjelenik, a lakóparkot választók nemcsak térben, de társadalmi-gazdasági szinten is el szeretnének különülni. (Sokszor nehéz azonban meghatározni az „őslakosok” körét, az igazi, egyre kisebb arányú tősgyökeres lakosság mellett ugyanis szinte minden településen fellelhetőek a különböző elmúlt időszakokban beköltözött újabb lakosok. Ezzel tehát rétegek alakultak, alakulnak ki egy-egy település lakónépeségén belül.) Az egyre jobban szaporodó lakóparkok tulajdonképpen a tehetősebb közép- és felsőbb osztályok szegregációjának tipikus térbeli megnyilvánulásaiént jelennek meg.

Ráadásul a kiköltöző családok sokszor a 'természeti környezetben, de elszigetelten' életérzést keresik, gyakran éppen abban látják leendő lakóhelyük vonzóságát, hogy az a tágabb természeti, vagy falusi környezetben, elszigetelten egy kis városias „szigetet”

¹⁰ A www.lakopark.lap.hu és a www.lakoparkok.hu alapján.

¹¹ BÉRES 2002; HEGEDŰS 2008; VAMOS 2008

képez. Az új lakosok, szűkebb környezetük jellegében városiak akarnak maradni, tágabb környezetüket pedig gyakran nem is 'használják', hiszen azt kihagyva, továbbra is a fővárosba járnak dolgozni, vásárolni, vagy éppen szórakozni. Ezzel az életvitellel pedig nem-hogy a beilleszkedést nem segítik elő, de kialakítják, majd folyamatosan mélyítik a korábban már ott élő, gyakran alacsonyabb társadalmi-gazdasági helyzetű lakosság, és a saját maguk között fennálló társadalmi távolságot. Miközben a lakópark a többiek-től való elkülönülés tudatos igényét elégíti ki, a benne lakók összetartozását, helyi kisközösségek kialakulását is lehetővé teszi.

A beilleszkedés tekintetében nagy különbség mutatkozik azok között, akik az adott településen belülre, és akik azon kívülre költöznek – előbbieket általában nem csak területi, de társadalmi értelemben is hamarabb, tudatosabban, szívesebben illeszkednek be az adott településre, annak életébe. Utóbbiak, feltehetően többségükben azok közül kerülnek ki, akik tudatosan és látványosan szeretnének elkülönülni, magasabb társadalmi vagy gazdasági helyzetüket hangsúlyozni. És nagy különbség mutatkozik azok között is, akik tudatosan, és teljes- vagy nagymértékben elszakadnak a fővárostól, tehát új lakóhelyükön dolgoznak, iskoláztatják gyerekeiket, vásárolnak, ismerkednek, és azok között, akik nem szakadnak el, nem akarnak, vagy nem tudnak elszakadni, továbbra is Budapesten dolgoznak, naponta ingáznak a főváros és lakóhelyük között, nem veszik igénybe az otthonuk nyújtotta szolgáltatásokat, lehetőségeket, nem válnak igazi falulakóvá.¹²

A modern lakóparkok egy másik fontos jellemzője, hogy ezek kivétel nélkül az aktuális divatot, igényeket követik (ráadásul sokszor egyhangúak, monotonok), nem pedig a település hagyományait, kultúráját. Az azonos építőanyagok, a megegyező kialakítási módok, az épületek homlokzatainak egységessége városképi egyhangúsággal jár, amely sokkal inkább hasonlít az amerikai, vagy nyugat-európai stílushoz, mint a magyar kultúrtájban megszokotthoz. Így a lakóparkok megépülésével nemcsak a társadalomszerkezet, de a falvak, városok építészeti szerkezete is felborul, ezzel esztétikai értékük is csökken. Ráadásul a területi terjeszkedés következtében egyre jobban összenőnek az egymás melletti települések (néha nem is egyértelmű, melyik közeli település része egy adott, eldugott zöldterületen felépült lakópark), veszítve ezzel egyediségükből, identitásukból. A települések összenövése egyben nagykiterjedésű elővárosi övezetek kialakulásának veszélyét is magában rejti (a népesség koncentrálódásával pedig a környezeti problémák is koncentrálódnak).¹³

Mindezeket (utólag) felismerve több településen is zúgolódtak vagy egyenesen tiltakoztak az „öslakosok” a lakópark építések ellen. Ilyen települések például: Sződliget, Mogyoród, Üröm, Piliscsaba, Pilisjászfalu, Tinnye, Budakeszi vagy Törökbálint.

Összességében ezek a jelenségek akár hosszú távra is stabilizálhatják a szétszakadást, és ezzel nehezen visszafordítható folyamatokat indíthatnak el. A folyamatosan alakuló, változó helyzet nyomon követése, feltérképezése éppen ezért mindenképpen indokolt, később akár települések, vagy település-együttesek együttműködésének, problémamegoldásának az alapját is képezheti.

Összegzés

Minden jel arra mutat, hogy ma Budapest agglomerációs övezete komoly társadalmi átren-

¹² SCHEER–BELICZAY–TOMBÁ CZ 2003

¹³ SCHEER–BELICZAY–TOMBÁ CZ 2003

deződési folyamatok színhelye. A jelentős mértékű lakosságcsere, a nagyarányú ki- és beköltözések olyan mintázat szerint történnek, amely az agglomerációs gyűrű struktúráját átrendezi (illetve a már létező elrendezést tovább erősíti). Mind a települések között, mind az egyes településeken belül egyre erősödik a térbeli társadalmi elkülönülés, amelynek oka az új lakosok célirányos beköltözése, tudatos lakóhely választása – a magasabb gazdasági társadalmi csoportokból érkezők elkülönülési igénye, az alacsonyabb rétegekből érkezők kényszerű elszeparálódása. Érdekes jelenség, hogy gyakran szembetűnőbb a gombamód szaporodó lakóparkok magasabb státuszú lakóinak térbeli tömörülése, mint a szegényebb rétegeké – míg az előbbieknél közel, tömbökben, addig az utóbbiak, úgy tűnik, térben elszórtabban, nagyobb területen koncentrálódnak.

INTERNETES FORRÁSOK

www.lakopark.lap.hu

www.lakoparkok.hu

BIBLIOGRÁFIA

BÉRES 2008

BÉRES Judit:

http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai_2002/beresjudit.pdf (2008. 10.)

CSANÁDI–CSIZMADY 2002

CSANÁDI Gábor–CSIZMADY Adrienne: Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom* XVI. évf. 3. 2002. 27-55.

CSANÁDI–LADÁNYI 1992

CSANÁDI Gábor–LADÁNYI János: *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest, AKADÉMIAI KIADÓ, 1992.

DÖVÉNYI–KOK–KOVÁCS 1998

DÖVÉNYI Zoltán–KOK, Herman–KOVÁCS Zoltán: A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban, In: *Migráció. I. kötet*. Szerk. ILLÉS S.–TÓTH P.P. Budapest, 1998. 229-237.

DUNCAN–DUNCAN 1973

DUNCAN, Otis Dudley–DUNCAN, Beverly: Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In.: *Városshociológia*. Szerk.: SZELENYI Iván. Budapest, KJK, 1973.

HEGEDŰS 2008

HEGEDŰS Gábor: http://www.sci.u-szeged.hu/gafo/letoltes/bk_hegedus_gabor.pdf (2008. 10.)

IZSÁK 2003

IZSÁK Éva: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői. Budapest és környéke*. Budapest, NAPVILÁG KIADÓ, 2003.

KOVÁCS 1999

KOVÁCS Katalin: A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In.: *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. MTA RKK, 1999.

KSH 1980

KSH: Az 1980. évi népszámlálás területi adatai. Pest megye.

KSH 1990

KSH: Az 1990. évi népszámlálás területi adatai. Pest megye.

KSH 2001

KSH: A 2001. évi népszámlálás területi adatai. Pest megye.

KSH 1998

KSH. Közlemények a budapesti agglomerációról. 8. A budapesti agglomeráció az ezredforduló küszöbén. KSH, 1998.

LADÁNYI–SZELÉNYI 1997

LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván: Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*. 7. 1997. 4-12.

MASSEY–DENTON 1988

MASSEY, Douglas S.–DENTON, Nancy A: The Dimensions of Residential Segregation. The University of North Carolina Press. *Social Forces*. Volume 67:2. 1988, 281-315.

SCHEER–BELICZAY–TOMBÁ CZ 2003

SCHEER Márta–BELICZAY Erzsébet–TOMBÁ CZ Endre: A budapesti agglomerációs folyamatok környezeti és társadalmi hatásai, In: *A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezettudományi Intézetének tanulmányai*, 25. Szám, BKÁE, Budapest, 2003.

Dr. SZIRMAI 1998

Dr. SZIRMAI Viktória: A budapesti agglomeráció társadalmi problémái. *Társadalmi Szemle*. 1998. 7. 18-28.

TOSICS–GERŐHÁZI–ZSÁMBOKI

TOSICS Iván–GERŐHÁZI Éva–ZSÁMBOKI Katalin: *A szuburbanizáció regionális programja. Szuburbanizációs tendenciák Magyarország Központi Régiójában*. VÁROSKUTATÁS KFT, 2000.

VÁMOS 2008

VÁMOS Dominika:

<http://209.85.129.132/search?q=cache:7ccD7EfOJmcJ:arch.eptort.bme.hu/18/18vamosd.html+lak%C3%B3park+defin%C3%ADci%C3%B3&hl=hu&ct=clnk&cd=6&gl=hu> (2008. 10.)

SZERZŐINKNEK

Minden tanulmányhoz bibliográfiát kérünk csatolni az alábbi formai követelmények szerint. A hivatkozásokat lábjegyzetes formában kérjük a bibliográfiában jelzett módon.

Könyvre történő hivatkozás

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI¹ Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.*²
Budapest, AKADÉMIAI, 1977,³ 430.

Több szerzős mű esetén:

BENKŐ–DEMÉNY–VEKOV 1979

BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly (szerk.): *A székely felkelés 1595–1596.* Bukarest, KRITERION, 1979. 320.

Külföldi mű esetén:

BIRELEY 1999

BIRELEY, Robert: *The Refashioning of Catholicism 1540-1700.*
Washington, DC, CATHOLIC UNIVERSITY OF AMERICA PRESS, 1999, 20

Tanulmánykötetben megjelent tanulmányra történő hivatkozás

TÓTH 2001

TÓTH István György: A missziós faházból az érseki trónra. (Marco Bandini bosnyák ferences misszionárius levelei a hódoltságról.) In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 164–227.

Folyóiratcikkre történő hivatkozás

TUSOR 2000

TUSOR Péter: Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia. *Századok* 134. 2000, 431–457.

¹ A vezetékneveket kiskapitális betűtípussal kérjük.

² A címetek minden esetben döntve kérjük.

³ Szintén kiskapitális betűtípus.

Internetes lelőhelyre történő hivatkozás

LATZKOVITS Miklós: *Inscriptiones alborum amicorum*. <http://susu.cs.jgytf.u-szeged.hu/~latzkovits/index2.php?search=1&lang=hu> (2008.02.12).

Forrásokra történő hivatkozás

B-A-Z. m. Lt. IV 501/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, IV. 501/a. Borsod vármegye levéltára: Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Jegyzőkönyvek.

A kéziratokat az alábbi címre kinyomtatva és elektronikus úton is kérjük a szerkesztőségbe eljuttatni: postai cím: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, dr. Horváth Zita egyetemi adjunktus, 3515 Miskolc-Egyetemváros; bolcsek@uni-miskolc.hu; tel.: 46/565-230.

Honlap: www.uni-miskolc.hu/~philos.